

KÁROLI INTERDISZCIPLINÁRIS KUTATÁSOK

II. kötet

KÁROLI INTERDISZCIPLINÁRIS KUTATÁSOK

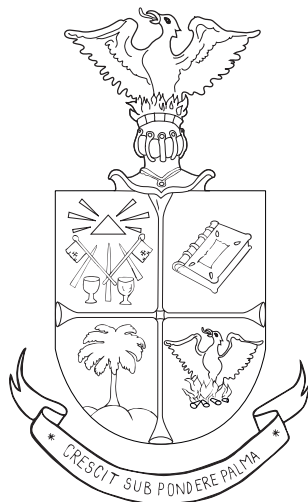
II. kötet

Szerkesztők:

Miklósné Zakar Andrea – Manzinger Krisztián – Becsey Zsolt László

HATÁR/HELYZETEK

Kutatóműhelyi tanulmányok

Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar

Budapest, 2022

Sorozatszerkesztő:

Dr. Miklósné Dr. Zakar Andrea

Olvasószerkesztők:

Dr. Manzinger Krisztián – Dr. Miklósné Dr. Zakar Andrea

ISSN 2676-9972

© Szerzők, 2022

Kiadja a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara

Felelős kiadó: Prof. Dr. Miskolczi Bodnár Péter, dékán

A kiadvány nyomdai munkálatait előkészítette:

Patrocinium Kiadó

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
Hammerstein Judit <i>Bolsevizmus és ázsiai démonizmus – Márai Sándor orosz vonatkozású írásai</i>	11
Fazakas Zoltán József <i>A román-magyar kétoldalú kapcsolatok 1940-1956 között</i>	29
Stiller Erzsébet <i>Hideg háború, forró drót: a diplomácia konfliktuskezelő eszköze, a forró drót</i>	65
Fuksz Emese <i>Hegyi-Karabah az örmény-azeri konfliktus tükrében a Szovjetunió felbomlása után</i>	95
Manzinger Krisztián <i>Egy évvel a háború után: párhuzamos állam- és nemzetépítés Hegyi-Karabahban</i>	119
Birkás Antal <i>Egyházak Ausztriában – az Iszlám Törvény</i>	143
Becsey Zsolt László <i>Az euró-zóna tagság kérdése Közép-Európában 2022-ben</i>	151
Králik Lóránd István <i>Románia és az euróövezet</i>	193

Gosztonyi Márton

*Japán és a hálózati gazdaság – A „nagy hatok” exponenciális véletlen gráfmodell alapú elemzése*217

Németh Krisztina

*A magyarok munkaerőpiaci integrációja Ausztriában – különös tekintettel Burgenland tartományra*239

Előszó

Az elmúlt két év időszaka már eddig is komoly változásokat tartogatott a világnak és a most zajló események azt valószínűsítik, hogy egyes körülmények, amelyek évtizedek óta meghatározzák és befolyásolják az életünket, radikálisan megváltozhatnak a most zajló folyamatok következtében. Korai lenne még prognosztizálni a járvány, illetve az Ukrajna elleni orosz támadás hosszútávú következményeit, de az már most biztos, hogy Európa és benne Magyarország helyzete is lényeges változásokon fog keresztülmenni.

A jelen kötetben azonban nem ezeket a lehetséges változásokat kívánjuk számba venni, hiszen nem lehet célunk a jóslás. A következőkben a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara Társadalomtudományok és Nemzetközi Tanulmányok Kutatóműhelyének és más kari kutatóműhelyek és tanszékek munkatársai és külső kollégák írásait gyűjtöttük össze, ami mellett helyet kapott két végzős Nemzetközi tanulmányok alapszakos, valamint egy végzett jogász hallgató írása is. A tanulmányok a nemzetközi együttműködés és külföldi tapasztalatok változatos témaköreivel foglalkoznak, rámutatva arra, hogy a mindannyiunk figyelmét lekötő fő történések mellett olyan folyamatok is zajlanak a világban, amelyek ismerete célszerű, de sokkal kisebb reflektorfényt kapnak. A tanulmányok egy része visszatekintő, történelmi jellegű, más részük jelenleg zajló folyamatokkal foglalkozik, megint mások pedig jövőbeni események lehetséges szcenárióinak felvázolására vállalkoznak.

Hammerstein Judit tanulmányában Márai Sándor 1920-as és 1940-es évek közötti írásai alapján azt vizsgálja, hogy a két világháború közötti magyar elitnek milyen Szovjetunió-képe lehetett, illetve milyen benyomásokat szereztek a kelet-európai birodalom politikai, társadalmi és kulturális viszonyairól. Ebben az időszakban a két ország közötti ideológiai távolság miatt alig néhány éven keresztül volt diplomáciai kapcsolat a Szovjetunió és Magyarország között (1934-1941 között, de 1939 januárja és szeptembere között felfüggesztve), viszont a társadalmi

emlékezetben élénken – és rendkívül negatívan – élt az 1919-es Tanácsköztársaság emléke, így Márai írásai a nagyközönség számára újszerű és hiteles információt jelentettek.

Fazakas Zoltán az 1940-1956 közötti magyar-román államközi kapcsolatokat vizsgálja írásában. Ez az időszak több fordulópontot is tartogatott a két ország számára: így az 1940-es második bécsi döntést, a trianoni határok 1944-1945-ös ideiglenes és 1947-es békeszerződésben elismert visszaállítását, valamint a két ország betagozódását a szovjet érdekszférába. Mivel a magyar-román államközi kapcsolatok fókuszában mindig az erdélyi kisebbségek állnak – 1920 előtt a románok, utána a magyarok – így minden Erdélyt érintő változás alapvetően befolyásolja a kétoldalú relációt. Viszonylagos egyensúlyi helyzet csak akkor volt, amikor a második bécsi döntés alapján Erdélyen keresztül húzódott a magyar-román határ – ekkor a két ország kisebbségei hasonló nagyságúak voltak.

Stiller Erzsébet a hidegháború két szuperhatalma között létrehozott forró drót szükségességének okait és működésének hasznait vizsgálja tanulmányában. Megállapítja, hogy az emberi tényező az államközi kapcsolatokban is meghatározó fontosságú – különösképpen nukleáris hatalmak esetében – így a köztük lévő kommunikáció a világ biztonságosabbá tételéhez is hozzájárul. A szerző bemutatja a hidegháború során és annak végét követően megteremtett további forró drótokat, bemutatva a jelentőségüket globális, illetve regionális szinten.

Fuksz Emese Hegyi-Karabah orosz uralom alatti történetét, illetve az első és a második karabahi háború eseményeit ismerteti írásában, kitérve Örményország és Azerbajdzsán fegyverkezési tevékenységére, illetve a két regionális hatalom, Oroszország és Törökország mozgására és érdekeire. A szerző emellett nagy vonalakban bemutatja a világ első drónháborúját és a drónok szerepét a 2020-as karabahi háború eldöntésében.

Manzinger Krisztián az azeri győzelemmel zárult második karabahi háború óta eltelt egy év eseményeit vizsgálja állam- és nemzetépítési szempontból. Bemutatja a hegyi-karabahi befagyott konfliktus létrejöttének okait, illetve az első és a második karabahi háború közötti nemzetépítést Arcahban (*de facto* Hegyi Karabah Köztársaság). A 2020. novemberi fegyverszünetet követően vizsgálja az arcahi állam helyzetét, Moszkva szándékait és a felszabadított területek reintegrációját Azerbajdzsánban.

Birkás Antal az állam és az egyház kapcsolatát vizsgálja Ausztriában, különös hangsúllyal a 2015-ben elfogadott iszlámtörvényre. Vizsgálata kiterjed az állam és az egyházak – főként a katolikus egyház – kapcsolatának történetére és a jelenlegi helyzetre. Röviden bemutatja az iszlámtörvény legfőbb rendelkezéseit és kitekintést nyújt a magyarországi iszlám közösség helyzetére is.

Becsey Zsolt és Králik Loránd István párhuzamosan és a tanulmányok írása közben folyamatosan egyeztetve az euróövezet bővítésének kérdését vizsgálják. Az eurót bevezető utolsó EU-s tagállam Litvánia volt 2015. január elsején, azóta a bővítés megállt. Ma Horvátország áll a legközelebb a közös európai valuta bevezetéséhez és ezzel a nemzeti fizetőeszköz lecseréléséhez 2023-tól, illetve Bulgária is hamarosan követheti. Becsey Zsolt az euróövezet bővítésének eddigi tapasztalatait tekinti át és azt vizsgálja, hogy a közös valuta bevezetése hogyan hatott az egyes tagországok gazdasági fejlettségére és az EU-n belüli gazdasági rangsorban elfoglalt helyekre. Fő kérdése az, hogy az euró bevezetése önmagában meghatározza-e az érintett országok gazdasági fejlődésének pályáját a csatlakozás után vagy – és ez áll közelebb értékeléséhez – nem áll fenn ilyen predetermináció és az adott országok kormányzatainak gazdaságpolitikája az, ami döntő befolyást gyakorol arra, hogy az euróövezet tagságát felzárkózást szolgálja-e vagy a lemaradást eredményezi.

Králik Loránd István – a Partium Keresztény Egyetem oktatója – konkrétan Románia példáját vizsgálja és bemutatja az euró bevezetésére vonatkozó politikai és szakmai diskurzust, ami az ország 15 évvel ezelőtti EU-csatlakozása óta zajlik. Rámutat arra, hogy habár azon EU tagállamok között, amelyek még nem euróval fizetnek, de ahol a bevezetésre egyszerre megvan a politikai elkötelezettség és annak magas társadalmi támogatottsága, Románia a nominál- és konvergenciakritériumok nem teljesítése miatt egyedül nem esélyes arra, hogy a bevezetést 2030 előtt megvalósítsa.

Gosztonyi Márton a japán gazdaságot meghatározó összefonódásokat vizsgálja ERGM módszerrel, arra a kérdésre keresve a választ, hogy mi a következménye annak, ha egy ország legfontosabb nagyvállalatai és pénzügyi intézetei összefonódó, erősen centralizált függőségi hálózatban működnek. Vizsgálata időszerűségét a szerző, hogy

Magyarországon is hasonló folyamatok zajlanak jelenleg, így érdemes a japán tapasztalatokat megismerve figyelni az ismert hibák és problémák elkerülésére.

Németh Krisztina a nyugati határmenti folyamatok egyes sajátossága-ira hívja fel a figyelmet. A magyar munkaerő ingázása, illetve vándorlása hazánk Európai Unió csatlakozása óta, illetve 2011 után látványosan erősödött, különösen igaz ez a jóval tehetősebb szomszédos Ausztria viszonylatában. A tanulmány kifejezetten a Burgenlandban munkát vállaló magyarok motivációit és távlati céljait vizsgálja egy empirikus kutatáson keresztül.

A tanulmányok fenti ismertetése jól mutatja, hogy a jelen kötetben rendkívül széles spektrumból származó írások kaptak helyet, ezzel is érzékeltetve azt, hogy a világban sokkal több minden történik, mint amit az ukrajnai háború és annak regionális és globális következményeiként tapasztalunk; illetve néhány tanulmány közvetlen regionális, környezetünket érintő jelenkori és történeti aspektusok feltárásával segíti megértetni a jelen folyamatait. Reméljük, hogy az Olvasó haszonnal forgatja majd ezt a kötetet és megismer olyan kérdéseket, problémákat, régiókat és folyamatokat is, amelyekről eddig kevesebb információja volt.

A szerkesztők

Hammerstein Judit¹

BOLSEVIZMUS ÉS ÁZSIAI DÉMONIZMUS – MÁRAI SÁNDOR OROSZ VONATKOZÁSÚ ÍRÁSAI

Absztrakt

Márai Sándor orosz tematikájú írásai érzékletesen szemléltetik, hogy a két világháború között, kiváltképp az 1930-as években, milyen információkra, benyomásokra tehetett szert egy, a Szovjetunió, az orosz kultúra iránt érdeklődő, több nyelven is beszélő, művelt értelmiségi. Az író igyekezett folyamatosan nyomon követni az oroszországi kulturális, társadalmi és politikai történéseket, amelyekkel kapcsolatban nem egyszer metszően ironikus hangvételű cikkben fejtette ki karakteres, ugyanakkor rendkívül izgalmas reflexióit. Az 1920-as és az 1940-es évek között közzétett írásaiból egyértelműen kiviláglik, hogy meglehetősen jól tájékozott volt az orosz, illetve szovjet viszonyokat illetően. A bolsevizmusra – számos nyugati értelmiségi kortársával ellentétben – végül nem az európai szellem megújulásának lehetőségeként tekintett, hanem épp ellenkezőleg, olyan fenyegetést látott benne, amely az európai kultúra pusztulásához vezet. Márai – fiatalkori kisiklását követően – következetes bolsevikellenes álláspontot képviselt, amelyet meglehetősen differenciált, intellektuálisan is jól végiggondolt, kultúr-, és mentalitástörténeti kontextusba helyezve, személyes megfigyelésekből is építkező érvrendszerrel támasztotta alá.

Abstract

We can have an insight, through Sándor Márai's columns, on what information, and impressions might have a multilingual, educated Hungarian

1 Egyetemi adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Társadalomtudományok és Nemzetközi Tanulmányok Intézete

interested in Russian culture and the Soviet Union in the interwar period, especially in the 1930s. The writer was eager to follow the actualities of the Russian culture, social and political life and to present those to the Hungarian public in his commentaries often spiced with some irony. His presentations published between the 1920s and 1940s show that he was well informed about the Soviet, and Russian reality. He saw Bolshevism a threat to European culture unlike many contemporary Western intellectuals. Despite his early beliefs during the Hungarian Soviet Republic of 1919, he advocated later against Bolshevism by using a sophisticated argumentation based on European cultural history and his personal observations.

Bár Márai Sándor nem tett látogatást a Szovjetunióban, orosz tematikájú publicisztikai érzékletesen illusztrálják, hogy a két világháború között, kiváltképp az 1930-as években milyen információkra, benyomásokra tehetett szert egy, Oroszország, az orosz kultúra iránt érdeklődő, több nyelven is beszélő, művelt értelmiségi.² Ezek az írások abból a szempontból is figyelemre méltóak, hogy Márait nemcsak az orosz művelődés, az orosz irodalom izgatta szenvedélyesen, hanem éppoly érdeklődéssel fordult a politikai kérdések felé is: intenzíven foglalkoztatta a szovjet rendszer természete, működési mechanizmusa, ahogy annak lehetséges hatása Európa jövőjére, illetve Magyarország sorsára is. Az író igyekezett folyamatosan nyomon követni az oroszországi történéseket, amelyekkel kapcsolatban nem egyszer metszően ironikus hangvétellű cikkekben fejtette ki karakteres, ugyanakkor rendkívül izgalmas reflexióit.

Az 1920-as és az 1940-es évek között Márai számos, oroszokkal foglalkozó írást tett közzé különböző magyar sajtóorgánumokban. E kiterjedt publicisztikai tevékenységből egyértelműen kiviláglik, hogy meglehetősen jól tájékozott volt az orosz, illetve szovjet viszonyokat illetően. Gyakorlatilag

2 Márai a Tanácsköztársaság bukását követően elhagyta az országot, 1919 és 1928 között Németországban és Franciaországban élt és sokat utazott - ekkor vált igazi világpolgárrá. Az emigráció idején Magyarországgal nem szakadt meg a kapcsolata, több ízben hazalátogatott, magyar lapokban (pl. az Újságban) írásokat tett közzé. 1928-ban tért „véglegesen” haza.

mindenről értesült: tudott többek között az áruhiányról, a kollektivizálást kísérő erőszakról, az éhínségről, a deportálásokról, a nagy perekről, a kivégzésekről. Folyamatosan nyomon követte a Szovjetunióról szóló híreket, tájékoztatásokat itthon és külföldön egyaránt, ismereteket gyűjtött orosz emigránsokkal folytatott beszélgetések útján, sőt még a moszkvai rádió magyar adásait is nagy érdeklődéssel hallgatta.³ Az orosz kérdés nemcsak kulturális, intellektuális, de politikai nézőpontból is mélyen izgatta.

A szerző Oroszország iránti érdeklődésének intenzitását illusztrálja, hogy 1932-ben Dormándi László íróval fényképalbumot állított össze az orosz múltból és a szovjet jelenről, „*Russland – Wie es war, wie es wurde, Wie es ist*” címmel. A kötethez az ötletet a kettejük által szerkesztett és 1931-ben Berlinben meg is jelentetett „*1910-1930: Zwanzig Jahre Weltgeschichte in 700 Hundert Bildern*” című fotóalbum adta. Kner Albert nyomdász segítségével az akkor a Dormándi által vezetett Pantheon kiadó részére összeállított 191 oldalas anyag 450, archívumokból és hírügynökségektől beszerzett fotót tartalmazott. A kiadásra végül nem kerülhetett sor, a mintapéldány Hollandiába került, a háború utánig egy pincében lapult, végül 1976-ban Hollandiában a Contact kiadó jelentette meg. Ennek a kiadványnak az alapján jött létre a XX. Század Intézet jóvoltából 2003-ban a magyar kiadás, az *Oroszország Márai Sándor szemével* címmel Körmeny Zsuzsanna irodalomtörténész bevezető tanulmányával és Szegedy-Maszák Mihály utószavával.⁴

A kötetben felhasznált képanyag, amelyet Dormándiék nagy odafigyeléssel raktak össze, nem bír feltétlenül művészi jelentőséggel, dokumentumértéke

3 Bokányi Dezső hívja fel Sinkó Ervin figyelmét Moszkvában a rádió szerkesztőségében arra, hogy a moszkvai rádió magyar adásait mindenütt hallgatják a magyarok, leginkább a „burzsujok”. Erre Márait hozza fel példaként, aki „hétfőnként, kissé borzongva, de ugyanakkor élvezve a maga biztonságát, a meghatározott éjjeli órában szertartásszerűen Moszkvára állítja be a rádiókészülékét, és hallgatja a magyar nyelvű vörös emissziót.” SINKÓ ERVIN: *Egy regény regénye. Moszkvai naplójegyzetek 1935-37*. Fórum Könyvkiadó, 1985. 366.

4 Oroszország Márai Sándor szemével. „*Russland – Wie es war, wie es wurde, Wie es ist.*” (*Oroszország - Amilyen volt, amilyen lett és amilyen most.*) MÁRAI SÁNDOR ÉS DORMÁNDI LÁSZLÓ 1932-es összeállítása alapján. Szerk. KÖRMENDY ZSUSZANNA, XX. Század Intézet, Budapest, 2003.

viszont vitán felül áll. Az album átfogó és izgalmas látteleletet nyújt az orosz történelem sorsfordító évtizedeiről, számos kiváló portrét is felvonultatva az orosz politikai, diplomáciai, szellemi élet fontosabb személyiségeiről (a fiatal, huszonhárom éves Tolsztoj, a huszonnégy éves Dosztojevszkij, Mengyelejev, Bakunyin, a cári pár és gyilkosaik, Trockij, Lenin és bátyja, az oslói szovjet nagykövet, Kollontáj, Csicserin stb.). A kötetbe a bolsevik forradalom kapcsán két magyar vonatkozású fotó is helyet kapott, az egyiken Kun Béla, míg a másikon Szamuely Tibor látható Lenin társaságában.

Az Oroszország 19. század végi, illetve 20. századi történetének első három évtizedét feldolgozó album három nagy részből áll. A múlt, a jelen és a jövő egyidejű érzékeltetése az átfogó kontextusra való törekvést érzékelteti. Az első, *Oroszország – Amilyen volt* című rész a régi, eltűnt Oroszországot mutatja be főként életképeken, híres oroszok, klasszikus orosz szerzők portréin keresztül. Ugyanitt helyet kapnak a politikai élet szereplőit, például minisztereket – akik közül nem egy gyilkosság, merénylet áldozata lett –, a cári család tagjait különböző helyzetekben ábrázoló fényképek is. Az album lapjain a pópától, a muzsikon át egészen a cárig az egész orosz társadalom felvonul.

A második, az *Oroszország – Amilyen lett* címet viselő rész középpontjában a különböző aspektusból megörökített erőszak áll. Az alcímek már önmagukban sokatmondóak: *Száműzetés és kényszermunka, Az Ohrana titkos levéltárából, Terroristák, Forradalom, Pogrom, Világháború, Sztrájk, Forradalom, Vörösgárdisták, Kolcsak admirális* stb.

A harmadik rész „*Szovjet-Oroszország*” címmel már a bolsevik ország mindennapjaiba kalauzolja az olvasót. Alfejezetet kap az éhínség: ide kerültek az áruhiányt, a sorbaállást, a kenyéradag-osztást, valamint az egykori uralkodó osztály képviselőit ábrázoló fotók, amint a piacon épp briliánsaikat, derékfűzőiket, szamovárjukat igyekeznek pénzzé tenni a NEP (oroszul Новая экономическая политика, magyarul új gazdaságpolitika) idején. Különösen megrendítő látványt nyújt a felpuffadt hasú, csont és bőrré lesóványodott kislány fotója, ami a Volga vidékén a polgárháború idején készült. Ezt egy tucatnyi Leninről készült, Leninnel kapcsolatos fotó követi. Gazdag képanyagot találunk az albumban szovjet politikusokról, diplomatákról, kommunistákról, a Vörös Hadseregről és vezetőiről. Bepillantást nyerhetünk a szovjet igazságszolgáltatásba, a szovjet

mindennapokba, az orosz városok (munkások) és a vidék (parasztok) életébe, az ötéves terv grandiózus eredményeibe, az iparosításba, a hatalmas erőművek, a vasúthálózat építésébe. A kötet kiemelt figyelmet szentel a szovjet művészeti törekvéseknek és a művelődésnek is.

Bár az album még a nagy terrort, a kirakatpereket megelőzően 1932-ben készült, a képanyag harmadik része is plasztikusan érzékelteti a szovjet-orosz élet rendkívüli nehézségeit, a mindennapokat átható szenvedést, az erőszakot. A fotók között látunk ugyan jól öltözött, elégedett munkásasszonyokat, vagy bizakodóan mosolygó traktorosnőt, ahogy a népjóléti intézményekről (pl. munkásklubok, munkásétkezők) is találunk felvételeket, az orosz valóságról összességében zord kép rajzolódik ki. Az albumot végiglapozva joggal tehető fel a kérdés, hogy a látványos különbségek ellenére az orosz társadalmi lét alapjait, a mentalitást, valamint a hatalom gyakorlásának, illetve megtartásának módszereit és eszközeit tekintve a cári és a szovjet-rendszer között milyen analógia, kontinuitás rajzolódik ki.

Ahogy az albumban szereplő képanyag is alátámasztja, Márai rendkívül jól értesült volt. Annak ellenére tett szert nagy tájékozottságra, hogy maga is szembesült azzal, mennyire nehéz hiteles ismeretekhez jutni az orosz valóságról. Ennek a problémának számos írásában hangot adott. Lenin egyre súlyosbodó állapota kapcsán 1922-ben *Moszkvai hírek* című publicisztikájában a sok hazugságot olvasva / hallva hasonlóképpen fakad ki, mint az 1920-ban Szovjet-Oroszországba látogató Arthur Holitscher⁵, vagy később, 1934-ben Nagy Lajos⁶: „Moszkva ma a világ Pekingje; az

5 A magyar földön született, német nyelven alkotó Arthur HOLITSCHER először 1920-ban járt Szovjet-Oroszországban. Élményeiről útirajzot tett közzé *Drei Monate in Sowjet-Rußland* címmel (S. Fischer Verlag, Berlin, 1921.)

6 Nagy Lajos 1934-ben Illyés Gyulával együtt a szovjet írószövetség meghívásának eleget téve tehetett látogatást a Szovjetunióban, amelynek *Tízezerkilométer Szovjetország földjén* című útirajzában (Interart Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989.) állított emléket. Bővebben lásd HAMMERSTEIN Judit *Utazások Moszkvóiában. Illyés Gyula, Nagy Lajos és André Gide a Szovjetunióban* című tanulmányát. In: Uő: *A márkai és az orosz bárka. Esszék, Kritikák*. Kortárs Kiadó, 2011. 82-109.) Az utazást megelőzően a Szovjetunióról szóló híradások ellentmondásosságának, az országgal szembeni „rágalomhadjáratnak” az 1931-ben megjelent *Bérbázis* című novelláskötet záródarabjaként *Anyá* címmel

elzárt, titokzatos város, melyről mindenki hazudik. Öt éve hazudnak róla kapitalista és bolsevista sajtó vállvetve, sok lelkesedéssel. [...] A hazugság-kazal a világ papírlepedőiből ölesre nőtt az anyaváros Moszkva felett; s kik arra fordított szemekkel figyelik hónapok óta a világ ott lejátszódó egyik legvégzetesebb némajátékát, Lenin napról-napra húzódó, lassú fegyverletételét: azokra a hírekre vannak utalva, amit néhány kényszeredett vagy önkéntes menekült hoz szubjektív tarsolyában magával.”⁷

Márai szerint a híresztelések alapján aligha lehet eldönteni, hogy Oroszországban például éppen nyomor van-e, vagy sem. Az egyik orosz emigráns elbeszélése nyomán a szerző úgy látja, hogy a moszkvaiak élni akarása erősebb, mint Lenin. 1934-ben *Orosz információk* címmel közzétett cikkében az álhírekre, a tájékozódni vágyót teljesen elbizonytalanító, egymásnak szélsőségesen ellentmondó, zavaros híresztelésekre panaszkodik: „A canterbury érsek azt állítja, hogy Oroszországban hatmillió ember éhen halt. Nem a múltban valamikor, hanem a közelmúltban. Ezt az állítást nehéz ellenőrizni. Általában kissé nehéz az orosz információkat ellenőrizni. [...] más információk jó termésekről adnak hírt, lázas ipari prosperitásról, a szépművészeti és a tudomány virulásáról. Mindebben nem tudok eligazodni. [...] Ez mind olyan bizonytalan, mintha a marslakók életét találgatnám.”⁸ Márai megítélése szerint a Szovjetunió kapcsán mindenki hazudik, a bolsevikok éppúgy, mint az emigráns oroszok, a kapitalisták éppúgy, mint a szovjet propagandisták, vagy a külföldi laptudósítók és az utazók. 1938-ban a nagy pereket követően a következőt írja: „Senki sem érti. Az orosz rejtély sűrűbb és áthatolhatatlanabb, mint volt valaha.” Márai, ahogy a kortárs megfigyelők általában, teljesen tanácstalan a nagy perek, illetve a megdöbbentő beismerő vallomások értelmezését illetően. Találgatásokból, például Sztálin elmebajáról vagy a vádlottak kínzásáról, persze nincs hiány. Amit azonban bizonyossággal leszűr a hírekből: „[...] ez mind csak a kezdet. Minden per újabb pereket indít el. [...] Lehet, hogy igaza van Sztálinnak, s akkor Oroszország kémekkel és árulókkal

külön írást szentelt.

7 MÁRAI Sándor: Moszkvai hírek (1922. február 17.). In: *Japán kert* I. Madách-Pozsonium, Pozsony, 2004. 76-77.

8 MÁRAI Sándor: Orosz információk. Újság, 1934. aug. 3., 5.

zsúfolt ősrengeteg; de lehet, hogy nincs igaza, s akkor Oroszország egy fenevad vérengzésének arénája.”⁹

Márait az oroszok kapcsán szinte minden érdekli, de leginkább az irodalom. 1921-ben *November* című cikkében elragadtatott sorokkal számol be arról, hogy Berlinben megpillantotta a nagy orosz író, Gorkijt, akit abszolút írónak, az igazság megszállottjának nevez. „Az orosz élet, az irtózatos szenvedések, amiket a magasztos, nagy, végtelen nép az utolsó években megélt, aláásták Gorkij egészségét és kedélyvilágát is. [...] Gorkij elhozta Európába a szenvedő Oroszország szellemét.”¹⁰ Ugyanebben a szövegben elmélkedik a szerző Dosztojevszkij regényéről, a *Karamazov testvérekről*, az orosz jellemről, valamint a Berlinben élő orosz emigránsok mindennapjairól. Az 1930-as években Márai számos további méltatást tett közzé a klasszikus orosz szerzőkről, többek között Puskinről, Csehovról, Tolsztoj és Dosztojevszkij műveiről is.

Az 1922-ben megjelentetett, *Oroszok* című írásában a szerző egyfajta összegzést adja az orosz forradalommal kapcsolatban megfogalmazódott reménységnek, várakozásoknak. Sokan hitték, hogy ami Oroszországban történik az nemcsak egy „világmozgalom kristálymagja”, hanem valamiféle új vallás megszületése is. „Aki hitt [...] a szocializmus megváltó erejében [...], az átláthatatlan orosz homály felé kémlt, ahol a Breszt-Litovszknál kezdődő pusztaság ködében történik valami. [...] Ennek a véres, vajúdó, önmagával és idegenekkel verekedő, homályos öt orosz évek egyetlen eredménye van, amivel számolnia kell Európának, a sárga és barna Keletnek, az egész világnak: hogy az Ember egy új hit, az emberiség hitének rugójával átgépfegyverezett szívében megmozdult egy új Emberiség formái és tartalma felé. Minden más még bizonytalan.”¹¹

1931-ben *A tovaris* címmel írt ironikus hangvételű írásában már G. B. Shaw moszkvai látogatását tematizálja. A brit író 75. születésnapja megünneplése apropóján látogatott Moszkvába, amiről beszámolt a nyugati sajtó is. A polgári lapokat kétségbe ejtette, hogy Shaw tovarisnak

9 MÁRAI Sándor: A rejtély. *Pesti Hírlap*, 1938. márc. 9., 5.

10 MÁRAI Sándor: November (1921. november 20.). In: *Japán kert* I., Madách-Po-sonium Kft. 2004. 54.

11 MÁRAI Sándor: Oroszok (1922. december 10.) In: *Japán kert*. i.m. 154.

szólította Sztálint, amit Márai álságosnak érez. Shawról megrajzolja a jellemtelen, narcisztikus író képét, akit aligha lehet komolyan venni. „Ami a tovaris-sérelmet illeti, nehéz ugyan praktikusan elképzelni, hogy valaki, aki hetvenötödik születésnapjának ünneplése elől menekül Londonból Moszkvába, ahol legalább a kormány is ünnepli, ellentétben Angliával, ahol a kutya sem ünnepli, [...] hogy jó ízlésű és elfogulatlan ember másképpen szólítsa Sztálint, akinek vendége, mint azzal az elfogadott megszólítással, amellyel Moszkvában Sztálint általában szólítják. [...] ez még nem jelenti, hogy G. B. Shaw bolsevista, aminthogy az sem jelent semmit, sajnos, ha kis pofikámnak szólítja, vagy apusnak.” Márai szerint teljesen mindegy, hogy Shaw mit gondol bármiről is, hiszen semmi sem zárja ki, hogy három hónap múlva egyenesen a monarchizmust dicsőítse, a walesi herceg társaságában. Az író Márai megítélése szerint igazi jellemtelen köpönyegforgató: „Shaw tovarisnak szólította Sztálint, s ez persze fáj: de ne feledjük el, hogy vezérének vallotta Mussolinin is, akit római üdvözléssel köszöntött, mint ezt a képecske megörökítette. Ez egy elfogulatlan ember, aki mindenre tud valami jót.”¹² Márai vitriolos hangvétellű írását azzal fejezi be, hogy Shawt az angol irodalom egyik legelfogultabb és legkorlátoltabb figurájának nevezi. Figyelemre méltó egyébként, hogy a moszkvai születésnap ünnepségről az egyik magyar szemtanú, Károlyi Mihályné emlékiratában is olvashatunk. Andrassy Katinka egy másik, társutas nézőpontból számol be meglehetősen részletességgel az eseményről, így ő nem is vitatja Shaw komolyságát, elköteleződésének őszinteségét a Szovjetunió irányában.¹³

Az író figyelmét a szovjet női divat sem kerüli el. A hosszú szoknyákról és félrecsapott kalapokról készült fotók láttán megállapítja, hogy „[...] elég sajnálatos, hogy a szocialista államban is akad proletár leány és asszony, aki a kapitalista divat majmolásának nem tud ellenállni.” Majd azon élcelődik, miként küzd a szovjet konfekcióipar a női blúzok sarló-kalapács mintázatával. Ám mivel a nők a bolsevikok országában is nők maradnak „[...] a legorthodoxabb szovjet-divatterror is megbukik

12 MÁRAI Sándor: *A tovaris*. Újság, 1931. július 29., 6.

13 KÁROLYI Mihályné, ANDRÁSSY Katinka: *Együtt a szűmművészetben*. Európa, Budapest, 1978. 184-188.

abban a pillanatban, amikor az elvtársnő észreveszi, hogy nem áll jól neki a traktor.”¹⁴

Márai kétségeit fogalmazza meg a Párizsban megjelenő, társutas *Vu* magazin Károlyi Mihály által is szerkesztett 1931-es orosz különszámában foglaltakkal kapcsolatban.¹⁵ A lapszámot az író felettébb gyanúsnak, hamisítatlan szovjet propagandakiadványnak értékeli, amelytől semmilyen objektivitás nem várható. A mindenütt az ötéves terv sikereiről szóló plakátok és a propaganda kapcsán megállapítja: „Hogy mi a célja (mármint az ötéves tervnek), azt tudjuk. Hogy mi az ára, arra csak következtetni lehet.” A francia magazinban megjelent írások mellé gazdag fotóanyag került – a képeket zömmel a Károlyi-házaspár készítette – főként munkásokról, amelynek hitelessége a szerző szerint legalábbis megkérdőjelezhető: „Ezek a munkások mind sugároznak a boldogságtól, ezek mind jól tápláltak, egészségesek, jól öltözöttek, ezek a munkásleányok csaknem ápoltnak, elegánsan és tisztán hagyják el a gyárépületet. S ez az extatikusan boldog mosoly az arcokon! Hát ilyen eszményien idillikusnak valószínűleg mégsem mondható az orosz munkás fizikai állapota 1931-ben” – írja Márai.¹⁶

1933-ban azt a kérdést teszi fel *Sztálin, a klasszikus* című írásában, hogy milyen rendszer is most az orosz. Bolsevizmusról van-e szó egyáltalán? Az író megállapítja, hogy „Oroszország ma konzervál bizonyos primitív eredményeket, melyek inkább emlékeztetnek egy kezdetleges államkapitalizmusra, mint kommunizmusra. A program nagyon egyszerű: élni, ahogy lehet.”¹⁷ Úgy látja, az orosz jellem ázsiai jellegét (slamposág, aluszékonyság, lomhaság) „a szovjetszellem tökélyre fejlesztette.” A vonatok indulására napokat kell várni, a táviratok pedig nem érkeznek meg. Papírhány van, miközben Oroszország tele van erdősegekkel. Ő is felfigyel arra, miként később Illyés Gyula és André Gide,¹⁸ hogy a

14 MÁRAI Sándor: Új szövetminták. Újság, 1932. szept. 7., 4.

15 A különszám a párizsi *Vu* magazin főszerkesztője, Lucien Vogel vezette delegáció 1931-es szovjetunióbéli látogatása nyomán született. Az utazáson Vogel invitálására a Károlyi-házaspár is részt vett.

16 MÁRAI Sándor: Mit látott a „Vu”? Újság, 1931. dec. 18., 4.

17 MÁRAI Sándor: Sztálin, a klasszikus. Újság, 1933. okt. 22., 5.

18 Illyés Gyula Nagy Lajossal együtt 1934-ben, André Gide pedig két évvel

tömegek a kispolgári életformára vágyakoznak, miközben a szovjet stílus minden területen megbukott. Az építészetben a reneszánsz és a barokk, míg a képzőművészetben, a zenében a klasszikus törekvések uralkodnak. A szerző a fentiek fényében iróniával jegyzi meg, hogy mindez nehogy oda vezessen, hogy Oroszország épp újra feltalálja a kapitalizmust. „S ha minden jól megy, Tolsztojuk talán nem lesz még, de tíz év múlva lesz egy idősebb s egy fiatalabb Dumas-juk.”¹⁹

Az író több cikket szán a szovjet kultúra és tudományos élet kérdéseinek. Az egyik, 1932-ben közzétett vitriolos hangvételű cikkének az a hír az apropója, hogy Leningrádban létrejött egy „Ramp” elnevezésű egyesület, azzal a küldetéssel, hogy a szovjet zenei életet megszabadítsa a káros nyugati (polgári, kapitalista) hatásoktól, így például az Amerikából érkező jazztól. „Mit csinálna Mozart, ha felszólítanák, hogy a Varázsfulólat írja át proletárszellembe?” – kérdezi kajánul Márai, majd megjegyzi, hogy az egyik új szovjet műdal szövege úgy is hangozhatnék, hogy „Üdvözlégy traktorrendszer, mert pótolod a primitív ekét.”²⁰ Ugyanebben az írásban kifejti, hogy a szovjetkémia, szovjetcsillagászat, a szovjetmatematika kifejezések a vad és erőszakos szovjet nacionalizmus nyelvi termékei, amivel az minden szellemi kísérletet igyekszik birtoka venni.

A cikkek változatos témaválasztását mutatja, hogy az író a szovjet diplomácia is iगतja. Csicserinről, a cariból bolsevikká lett ravasz és

később, 1936-ban járt a Szovjetunióban. A látottakról Illyés *Oroszország 1934*, míg Gide *Viszlatérés a Szovjetunióból* (ford. Déry Tibor, Réz Pál, Interart, Budapest, 1989.) címmel tett közzé útibeszámolót. Mindketten megdöbbennek azon, hogy a Szovjetunióban a kispolgári ízlés uralkodik. HAMMERSTEIN Judit: *Utazások Moszkóviában*. i.m. 96.

19 MÁRAI Sándor: Sztálin, a klasszikus. i.m. 5.

20 MÁRAI Sándor: Mi a „Ramp”? Újság, 1932. jan. 19., 4. A szovjet (kultur)politikai irányvonal gyakori 180 fokos fordulatait szemlélteti ugyanakkor Sinkó Ervin élménybeszámolója a moszkvai Gorkij Kultúrparkban látottakról. Az *Egy regény regényében* arról olvashatunk ugyanis, hogy 1935 nyarán a nemrég még a „kapitalista dekadencia egyik tünetének” tekintett jazzt a moszkvaiak nemcsak lelkesen hallgatták, de ropták is rá a táncot. Sinkó hallomása szerint maga Sztálin rendelte el a nyugati táncok oktatását és gyakorlását. *Egy regény regénye*. i.m. 165.

zseniális diplomatáról, aki Márai megállapítása szerint képes volt Szovjet-Oroszországot „eladni” a nyugatnak, frappáns portrét rajzol.²¹ A cikkből kiderül, hogy a magyar író tisztában van a szovjet szemfényvesztéssel, vagyis azzal, hogy miként igyekeznek a szovjet utazásszervezők, ezen belül is a turizmusért felelős Intourist tudatosan megtéveszteni a külföldieket. „Potemkin fantáziája él tovább Oroszországban: a korszerű laboratóriumok mögött az idegen nem látta a vidék kétes népegészségügyi intézményeit [...] de [a turisták] nem látták a statisztikákat, melyek a hiányosan táplált, elégtelenül ruházott, kétségbeeső lakásokba zsúfolt orosz tömegek egészségügyi helyzetét jellemezték. Az Intourist emberei voltak Sztálin propagandájának Potemkinjei. Az utas látta Moszkvát, ahol az emberek nagyvárosi életet élnek, ahol, a Vörös téren, fegyelmezett és kitűnően felszerelt hadsereg vonul fel díszlépésben, de nem látta a díszletek mögött a hulladékot, a kétségbeesést, a reménytelenséget, azt a terrort, amelynek valóságát nem lehet többé letagadni, az emberek megfélemlítettségét, a bürokrácia rémuralmát és tehetetlenségét, s egy hatalmáért reszkető önkényuralom vérengzéseit. Mindezt nem mutatta az Intourist. De mindez valóság Oroszországban; legalább úgy valóság, mint a kaviár a moszkvai szállóban, s a káprázatos színházi előadások.”²²

Thermidor című írásában a szerző a GPU tevékenységével kapcsolatosan kijelenti, hogy a Cseka nevet változtatott ugyan, szelleme azonban változatlan. „A GPU éppúgy gyilkolt vizsgálat, tárgyalás és ítélet nélkül, mint gyilkolt a Cseka. [...] Mindarról, ami e pillanatban messze Oroszországban történik, valamivel kevesebbet tudunk, mint a Hold eseményeiről; a szovjet már régen feladta azt az ambíciót, hogy a kapitalista sajtó híreit dementálja vagy erősítse.” Londoni táviratok szerint a Cseka tízéves fennállása jubileumi mámorában egymillió hétszáz ezer áldozatot ismer be hivatalosan, amivel kapcsolatban Márai megjegyzi: „Egymillió hétszáz ezer, ez egy szám, mint a többi. Értelemmel felfogni nem lehet, de egy kis valószínűség-számítással, biztos annyi, hogy ha nagyon optimálisan számolunk, az egymást követő forradalmakban s a bolsevita rezsim úgynevezett purifikációs eljárásai során, két, két és félmillió orosz

21 MÁRAI Sándor: Músonon kívül. Újság, 1936. július 11., 5.

22 MÁRAI Sándor: Intourist. *Pesti Hírlap*, 1938. jan. 27., 5.

ember elpusztult az egymást váltogató rezsimok kezén. Valószínű, hogy a Cseka ebben a valószínűség-számításban a háború mellett is tartja a maga teljesítményével a rekordot.”²³

Az író több írásában is figyelmet szentel a pereknek: Egyik, 1937-ben született ironikus publicisztikájában azt a kérdést feszegeti, hogyan tanítják majd 100 év múlva az orosz iskolákban a perket és Sztálint. Márai egy jelképes olvasókönyvből idéz „Rettenetes Józsefről”, akiről megjegyzi, soha cár ekkora hatalommal nem rendelkezett. „Sztálin a cár megmutatta öklét és Oroszország megremegett”²⁴ – mutat rá Márai az orosz és a szovjet rendszer közötti feltűnő kontinuitásra.

Ugyanebben az évben egy másik írásában a szovjet emberek megfélemlítéséről, a terrorról és a népámításról értekezik, amikor arra a hírre reflektál, hogy a közelgő orosz általános választások egyik legnagyobb nehézsége a papírhiány. A szerző megállapítja, hogy a választások lelki előkészítése a terrorral már megtörtént. „[...] naivítás azt hinni, hogy megfélemlített tömegek máról-holnapra élni tudnak szabadságjogokkal, különösen, ha az »alkotmányosság« kezdeti időszakát a tömeges kivégzések, deportálások, szabadságvesztések korszaka előzi meg. A »trockisták«, a »szabotálók« százával vérezték el, marsalokat és tábornokokat végeztek ki, magas állású közfunkcionáriusokat száműztek. [...] A lelki atmoszféra érett a titkos szovjetválasztásra.” Márai valószínűsíti, hogy senki sem mer a rendszer ellen szavazni, Sztálin és diktatúrája pedig győzedelmeskedni fog. „Az ember émeleg és öklendezik, ha e papírtömegre gondol, a hazugságnak és a meghamisított véleményeknek ez áradására. Igaz, ágyú és repülőgép van Oroszországban; papír nincs. Legalábbis nincs annyi és olyan, amelyre egy szabályos szovjetválasztásnak szüksége lenne.”²⁵ Márai szerint a papírhiány a szovjet rendszer teljes csődjére mutat rá.

Márai egy másik, 1941-ben született publicisztikájában²⁶ fejt ki véleményét Dosztojevszkijről és az orosz szellem ellentmondásosságáról. Akárcsak

23 MÁRAI Sándor: Thermidor. Újság, 1928. január 18., 4.

24 MÁRAI Sándor: Rettenetes József. *Pesti Hírlap*, 1937. június 20., 7.

25 MÁRAI Sándor: Papír. *Pesti Hírlap*, 1937. okt. 29., 5.

26 MÁRAI Sándor: Ázsia és Európa. *Pesti Hírlap*. 1941. nov. 6., 5.

Ignotus 1926-ban a Nyugat hasábjain²⁷, ő is az „ázsiai démonizmusról” értekezik, pontosabban arról, hogy miként lett a Dosztojevszkij-regényből történelem, a megszállott hit társadalmi és katonai nagyhatalommá, amelynek eredményeként most Ázsia és Európa halálos viaskodását éljük. Úgy látja, Dosztojevszkij szenvedélyesen gyűlölte Európát, mindent, ami európai és szenvedélyesen hitt Oroszország megváltó erejében. Az orosz lélek megtagadta Európát és Ázsia felé fordult. Márai úgy látja, akárcsak jóval korábban Schöpflin Aladár egyik írásában²⁸, hogy az ázsiai lélek nem vehető az európaival.

A szovjet rendszer intézkedései, intézményei közül egyedül a munkásstipendiumokról ír fenntartás nélkül elismeréssel 1931-ben napvilágot látott cikkében. A munkásstipendiumok eszméjét, amelynek lényege, hogy háromszáz, az ötéves terv teljesítésekor kitűnően helytálló ipari, illetve földmunkást kiutaztatnak Nyugat-Európába egy gyár- és múzeumlátogatásokkal egybekötött tanulmányútra, nagyszerű ötletnek tartja, és azon csodálkozik, hogy ez a nagy nyugati cégeknek (a Fordnak, vagy a Kruppnak) eddig miért nem jutott eszébe. „[...] Nem nagy ötlet, de egészen új. Oly’ primitív ötlet, s mégis egy világnak kellett felfordulni hozzá, mielőtt egy rezsimnek eszébe juthatott.”²⁹ Márai ezúttal a magyar kormányzat és nagyipar irányában is megfogalmazza ironikus észrevételét: „Olyan elviselhetetlen terhet jelentene-e a kultusztárcánk számára például, ha esztéták, dilettáns festők vagy érzékeny zenészek helyett, sőt akár mellett, minden évben, a legszegényebb eszközökkel megutaztatna Európában száz intelligens magyar parasztot, s száz intelligens magyar szakmunkást? Követségeink monoklijainak sem ártana, ha időről-időre száz olyan magyar proletárt kalauzolnának diplomáciai álláshelyükön, akik legalább olyan hálások s fogékonyak lennének a kalauzolásért, mint azok a hazai cilinderes bizottságok, melyeket évről-évre megbanketteztetnek követeink.”³⁰

27 IGNOTUS: A történelem mögül Könyv a bolsevizmusról. *Nyugat*, 1926. 19.sz., 730.

28 SCHÖPFLIN Aladár: Az orosz rejtelem. *Nyugat*, 1914. 22. sz., 467-471.

29 MÁRAI Sándor: Munkás-stipendiumok. Újság 1931. aug. 14., 6.

30 *Uo.*

A *Föld, Föld!...* című visszaemlékezéseiből tudható, hogy Márai a bolsevizmusról a vörös katonákról a második világháború végén, Budapest ostromakor nagyon közeli, személyes tapasztalatokra tesz szert. Az ostrom idejére a főváros melletti Leányfalura költözik, ahol szemtanúja lesz az orosz csapatok átvonulásának, látja a rablást, a brutális akciókat, az emberek elhurcolását, a nőkkel szembeni erőszakot. Az író által bérelt házat az oroszok birtokba veszik és ideiglenes szerelőműhellyé alakítják. 1944-45 telén szovjet katonákkal való többhetes kényszerezgőtés során Márainak módja nyílik arra, hogy közvetlen megfigyeléseket tegyen az orosz jellemről, az orosz (szovjet) irodalmi műveltségről, személyiségtudatról, a bolsevik rendszerről.

Az orosz katonákkal folytatott beszélgetésekből többek között arra a következtetésre jut, hogy bár az egyszerű oroszok nem nagyon ismerik saját irodalmukat, az író szó varázsütésékként hat rájuk. „A pillanatban, amikor azt mondtam, hogy író vagyok, olyan tisztelettel és figyelemmel bámultak reám, mintha valamilyen kivételes lény lennék.”³¹ A „műveltségről”, áhítatosan beszéltek, az írásnak (írott szónak) pedig egyenesen mágikus jelentőséget tulajdonítottak. Az írókat övező példátlan tiszteletnek korábban egyébiránt mind Gide, mind pedig Illyés Gyula és Nagy Lajos hasonlóképpen hangot adtak.³² Márai felfigyel az orosz jellem sztereotípiának számító sajátosságaira is, az érzelmességre, a brutalitásra, valamint a teljes kiszámíthatatlanságra: „Gyermekesek voltak, néha vadak, néha idegesek, és szomorúak; s mindig kiszámíthatatlanok. [...] van az oroszokban valami »más«, amit nyugati nevelésű ember nem ért.”³³ „Ezen felül agyafúrtak voltak, ravaszok, gúnyosan és kárörvendően csalafinták; örültek, ha becsaphattak bennünket, a »nyugatiakat«. Gyermekes örömmel teltek el, ha látták, hogy lépre mentünk.”³⁴

Márai éles megfigyelést tesz az orosz hadviselés jellegzetességeivel kapcsolatosan is. „A németek mindig úgy vonultak, gépesített osztagaikkal,

31 MÁRAI Sándor: *Föld, Föld!...* Emlékezések Helikon Kiadó, 2002. (Első kiadás: Toronto, 1972), 22.

32 HAMMERSTEIN Judit: Utazások Moszkóviában. i.m. 96.

33 MÁRAI Sándor: *Föld, Föld!...* i.m. 30.

34 MÁRAI Sándor: *Föld, Föld!...* i.m. 35.

mintha a Krupp-gyár kelt volna útra; [...] Az oroszoknak volt mindenük, ami a hadviseléshez kellett, de ez a »minden« más volt – nem olyan gépies, nem olyan szabályos... mintha egy óriás, félelmes, titokzatos keleti vándorcirkusz kelt volna útra, a messzeségből, homályos távolból, a távoli Keletről, Oroszországból. Ez a vándorcirkusz a valóságban a földgolyó egyik legnagyobb katonai szerkezete volt.” Megállapítja, hogy ez a szerkezet teljesen idegennek, titokzatosnak hatott, mégis jól működött. „Hírszerzésük, híradásuk, parancstovábbításuk, belső rendtartásuk összefüggéseit nem lehetett kitapintani. De látnivalóan valamilyen nagyon régi rendszer szerint történt minden ebben a hadseregben; a Dzsingisz kánok, a tatárok, az Arany Horda hadviselésének tapasztalatai mutatkoztak meg a rendszerességben, ahogy felvonultak, odébbálltak, étkeztek, hidat vertek, sátort ütöttek és aztán rögtön eltűntek, valamilyen rejtélyes sípjelre.”³⁵

Úgy tapasztalja, hogy komoly különbség van az idősebb és a fiatal vörös katonák között, aminek oka meglátása szerint mindenek előtt a műveltségben keresendő. Míg az idősebbeknek vannak még emlékeik a humanista műveltségről, ezért, ahogy Márai fogalmaz, „a vöröskatona jelmezén a negyvenéveseken még átderengett egy rokonszenves tünemény: az orosz ember.”³⁶ Ám a fiatalokat, akiknek már semmi ehhez hasonlatos tapasztalata nem volt, az író szerint kegyetlen és durva fellépésükben semmi sem különböztette meg a Hitler Jugend fiataljaitól. Az állandó zabrálását, zsákmányolását, kíméletlenségét Márai egyébként nem a fasiszták elleni dühvel, hanem az orosz ember példátlan szegénységével, nyomorával magyarázza. Figyelmét az sem kerüli el, hogy az igazi hatalommal a fiatal politikai tisztek rendelkeztek, akikről sok esetben nem is lehetett tudni, hogy kinek dolgoznak, csak észlelni, hogy „köztünk jár”. A GPU-tisztektől mindenki tartott, élet-halál urai voltak.

A magyar író is megtapasztalja André Gide híres útirajzában emlegetett szovjet felsőbbbségi tudatot – amit a francia íróra való hivatkozással nevesít is –, amikor egy üzbég férfival, Hasszánnal beszélget. A fiatalember a taskenti civilizált viszonyokról (meleg, villany, forró víz...) áradozik, ám gyanakodva fogadja Márai válaszát, miszerint Budapesten nemrég

35 MÁRAI Sándor: *Föld, Föld!*... i.m. 35.

36 MÁRAI Sándor: *Föld, Föld!*... i.m. 42.

még hasonló viszonyok voltak. „[...] ebben az üzbégben, mint sok más társában, oroszban és csuvasban, pislákol az a »complex de superiorité«, amelyet Gide észlelt oroszországi szemleútján.”³⁷

A szerző még egy beszélgetőpartnert kiemel, egy jól öltözött hídépítőmestert, aki régi kommunista volt, az író szerint még az igaz hívők közül. A vele folytatott beszélgetés Márai számára a kommunista zárt tudati rendszer működését leplezi le, amelynek egyébként legavatottabb szakértője Arthur Koestler volt, de Sinkó Ervin is sokat tudott róla: „[...] tapasztaltam, hogy az effajta ember nem hajlandó tudatküszöbig engedni a vitapartner érveit; attól tart, hogy minden összeomlik, benne és körülötte, amit óvatos, makacs kézzel összerakott.” Márai miután megkérdezte tőle, hogy a normák, reálbérek elég magasak-e, hány órát kell dolgozni ahhoz, hogy a szovjet ember életszükségleteit ki tudja elégíteni, arra figyelt fel, hogy beszélgetőpartnerét „a kérdés megzavarta és másról beszélt.”³⁸

Márai önmagára, mint nyugati megfigyelőre, a nyugati kultúra képviselőjére tekint, ekként ítéli meg az orosz jellemet és kultúrát. Az orosz személyiségtudat kapcsán a személyiség tudatosságán edződött nyugati ember számára ismeretlen orosz fesztelenségre, kötetlenségre figyel fel, amit szintén az ázsiai létmegélés tartozékaként azonosít: „A keleti ember körül mindig van egyféle személytelenség, és ez éppen úgy térfogat, amelyben elmerülhet, ahová visszavonulhat, mint az idő és tér és a keleti nyomorúság. [...] közvetlenül éreztem és tapasztaltam az oroszokon ezt a másféle személyiségtudatot, ezt a lazább, kötetlenebb egyéniség-térfogatot...”³⁹

Aligha véletlen, hogy Márai Buda ostromakor Spengler híres művét, *A nyugat alkonyát* olvassa. Személyes élményei is megerősítik abban a meggyőződésében, hogy a keleti (orosz, szovjet, ázsiai) szellem, személyiségtudat nem egyeztethető össze a nyugatival, nem adhat ösztönzést a nyugati műveltségnek, épp ellenkezőleg, annak elpusztításával fenyeget. Márai a '30-as években közzétett írásaiban éles és következetes bolsevikellenes álláspontot képvisel, ami ugyanakkor nem zárja ki az orosz kultúra,

37 MÁRAI Sándor: *Föld, Föld!*... i.m. 67.

38 MÁRAI Sándor: *Föld, Föld!*... i.m. 71-72.

39 MÁRAI Sándor: *Föld, Föld!*... i.m. 83.

irodalom és az egyszerű orosz ember iránti lelkesedést. Úgy látja, hogy a szovjet kísérlet, a szovjet birodalom létrejötte, a szovjet szerepvállalás a világháborúban meghatározó lesz majd Európa és benne Magyarország számára is. Kíváncsi volt, szerette volna megérteni, hogy a szovjet emberek miként gondolkodnak, hogy látják a világot és mire számíthat Európa és benne Magyarország, ha a Szovjetunió kiterjeszti hatalmát. Ezért is tanulmányozta olyan nagy érdeklődéssel az orosz jellem, az orosz világ különösségét: „Ahogy elhozták ide az orosz időszámítást, úgy hozták a cirill betűket, mindazt a »mást«, azt a titokzatos idegenséget, amelyet a nyugati ember soha nem ért, és amit még ez a kényszerű, nagyon bizalmas együttlét sem tudott feloldani. [...] Csak az idegenséget nem tudta soha, semmiféle bizalmas élethelyzet feloldani.”⁴⁰

Az 1942-ben írt *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* című írásában többek között az európai szellem és kultúra mibenlétéről – ezen belül a magyarság lényegéről –, megmentésének, fennmaradásának lehetőségéről, illetve bukásáról elmélkedik. Ebben a kontextusban különös jelentősége van annak, hogy a szovjet rendszer meghódítja-e Európát vagy sem. Márai egyetért azzal a meggyőződéssel, hogy „a bolsevizmus nem válhat a nyugati ember életformájává.” „A húszéves szovjetkísérlet [...] bebizonyította azt is, hogy ez a bolsevista erőfeszítés az egyéni élet minden tartalmát felszívja, megfosztja az embert az élet minden olyan értékétől és javától, mely nélkül európai ember számára – legyen az ember filozófus Königsbergben vagy csatornatisztító Londonban – nincs többé az életnek valóságos értelme.” A bolsevizmus behatolása *Európába* nyilvánvalóan Európa, az európai műveltség halálát jelentené Márai értelmezésében. És itt következik a kulcsmondat: „A bolsevizmus kérdése az európai ember számára nem politikai, nem is osztályhatalmi kérdés, hanem a lét és nemlét, az európaiság kérdése.”⁴¹ A keleti bolsevizmus szellemi és katonai offenzívájával szemben szerinte újra kell gondolni a nevelés kérdését.

Márai az 1920-as, de leginkább a '30-40-es években keletkezett orosz tematikájú írásai egyre következetesebb és élesebb bolsevizmus-,

40 MÁRAI Sándor Föld, Föld!... i.m. 63.

41 MÁRAI Sándor: *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* (1942. július-szeptember). In: Uő: *Európa elrablása. Útirajzok*. Helikon, Budapest, 2008. 158.

illetve Szovjetunió-ellenességről tanúskodnak. Ez akkor is igaz, ha tudjuk, amiről később ő maga hallgatott, hogy fiatalon, 1918-19-ben, az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság idején, több írotásával egyetemben a kommunizmusért lelkesedett és ennek írásaiban, többek között a *Vörös Lobogó* hasábjain is hangot adott, sőt a *Kommunista írók aktivista és nemzetellenes csoportjának* egyik alapítója lett. André Gide 1936-os kiábrándulásához⁴² már metszően gúnyos kommentárt fűzött, amelyből Márai politikai amnéziájáról is képet kaphatunk: „Többen, akik nem jártunk Oroszországban, viszont nem is voltunk soha tagjai a bolsevik pártnak, s akiket Gide három év előtti »megtérése« sem tudott a szovjetről táplált véleményünkben megingatni, izgalom és megrendülés nélkül fogadjuk az információkat. Mi sajnáljuk, hogy három év kellett Gide-nek a fölismeréshez. Üzenjük neki, hogy a mai naptól ő is »fascista«, mint mindenki, aki él, gondolkodik, és nem lelkesedik – például a moszkvai kivégzésekért.”⁴³ Márainak ehhez tényleg nem kellett szovjet tanulmányúton részt vennie, ám az igazsághoz, „következetességéhez” az is hozzátartozik, hogy a magyar író a szovjet rendszerről a Tanácskormány működése során jóval korábban helyben szerezhett tapasztalatokat. Írásai alapján megállapítható, hogy Márai a fiatalkori kisiklást követően következetesen képviselt bolsevikellenes álláspontját meglehetősen differenciált, intellektuálisan is jól végiggondolt, kultur-, mentalitástörténeti kontextusba helyezve, személyes megfigyelésekből is építkező érvrendszerrel támasztotta alá.

42 A francia író, „rajongóként”, a Szovjetunió elkötelezett híveként látogatott el 1936-ban a szovjetek meghívására a bolsevik országba. „Megtérése” igazi szenzációnak számított, ám még ennél is nagyobb nemzetközi vihart kavart, hogy a látottak miatt Gide kiábrándult a Szovjetunióból, amelynek útirajzában keresetlen őszinteséggel adott hangot.

43 MÁRAI Sándor: Músonon kívül. Újság, 1936. november 13., 5.

Fazakas Zoltán József

A ROMÁN-MAGYAR KÉTOLDALÚ KAPCSOLATOK 1940-1956 KÖZÖTT

Absztrakt

Az I. világháborút követően Magyarország és Románia társadalomszerkezete radikálisan megváltozott, amelynek eredményeként a két országban a többség-kisebbség relációjában egy tükröződés figyelhető meg. Ez a szerepcserre értelemszerűen hatott ki az államközi viszonyokra is, a román irredentizmus helyébe a magyar lépett. A társadalmi viszonyok a II. bécsi döntéssel ugyan kiegyenlítődték, de ennek ellenére nem kerültek nyugvópontra az államközi kapcsolatok. A II. világháborút követően visszaállított korábbi határok okán a kisebbségi kérdés elvben újra középpontba került, de a szovjet blokkba való betagozódás annak tárgyalását új ideológiai alapokra helyezte. Magyarország ezen az alapon, illetve a román kisebbség csekély száma miatt a kérdés tárgyalására nem fordított, nem fordíthatott kellő hangsúlyt, ennek ellenére Románia változatlanul irredentizmussal vádolta Magyarországot. Ezen külpolitikai alapállás, majd az 1956. évi magyarországi forradalom és szabadságharc következményei a kommunista ideológia sztálini nemzetiségi politikájától és internacionalista alapállásától történt – kizárólag Erdély kérdését számára kedvező módon befolyásoló tárgyalásokig vallott – letérésre adott legitimációs alapot. Ennek egyenes következményeként a román állampolitika szakított a sztálini nemzetiségpolitikával és az addig mögöttesen érvényesült, alapvetően a magyar kisebbséggel szembeni nacionálkommunista gyakorlatot teremtette meg. A fenti tényezők szükségképpen hatottak a román-magyar államközi kétoldalú kapcsolatok egészére, amely által az államközi viszonyok hamarosan az interbellum koránál is súlyosabb válságba kerültek.

Abstract

After World War I, the social structure of Hungary and Romania changed radically, resulting in a reflection in the majority-minority relations in the two countries. This reversal of roles obviously had a corresponding impact on inter-state relations, and Romanian irredentism was replaced by Hungarian irredentism. Although social relations were equalized with the Second Vienna Award, inter-state relations could not be settled. The restoration of the former borders after World War II brought the issue of minorities back to the centre of attention in principle, but the two countries' inclusion in the Soviet bloc placed the discussion of the issue on a new ideological basis. On this basis, and because of the small number of the Romanian minority, Hungary did not and could not put enough emphasis on the discussion of the issue. Romania, however continued to accuse Hungary of irredentism. This basic foreign policy position, followed by the consequences of the 1956 Hungarian Revolution and War of Independence, provided the legitimation for the Communist ideology's departure from Stalin's nationality policy and internationalist position until the negotiations, which only influenced the Transylvanian question in a way favourable to it. As a direct consequence of this, the Romanian state policy broke with the Stalinist nationality policy and created a national communist practice, which was basically applied against the Hungarian minority. The above factors inevitably affected the Romanian-Hungarian interstate relations, which soon led to a crisis even more serious than in the interwar period.

1. Történelmi szerepcsere

Az I. világháború és az azt lezáró Párizs környéki békerendszer *megszüntette* a korábbi európai hatalmi rendet, az európai koncert által befolyásolt világpolitikát.¹ Négy nagyhatalmi szerepet betöltő monarchia tűnt el: Ausztria-Magyarország, Németország, Oroszország és Törökország személyében,² helyüket új, illetve területekben megváltozott államok foglalták el.³ Ezen államok közül a függetlenségét újra elnyert, de példátlan területvesztéséget elszenvedett Magyarország,⁴ illetve – a dinamikus nacionalizmus aktorait sikerrel felhasználó, területében megnövekedett – Románia⁵ egymással való összetett viszonyai máig különös jelentőséggel bírnak elsősorban annak fényében, hogy napjainkban is Romániában él a legnagyobb magyar határon túli őshonos nemzetrés.⁶

Magyarország és Románia esetében az I. világháború radikális változásokat eredményezett társadalmi, gazdasági, jogi, illetve külpolitikai téren. E változások közül – a tanulmány tárgyára fókuszálva – a két állam társadalomszerkezetének gyökeres megváltozását szükséges kiemelni: a Párizs környéki békerendszer történelmi „szerepcseréként” a többnemzetiségű magyar állam végét és annak quasi egynemzetiségűvé⁷ válását, Románia

1 SALANȚIU, Tudor: Impactul evenimentelor sistemice asupra sistemului de pace de la Versailles. In: PUȘCAȘ, Vasile – SAVA, N. Ionel (eds.): *Trianon, Trianon. Un secol de mitologie politică revizionistă*, Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, 2020, 71–83.; SZALAYNÉ SÁNDOR Erzsébet: *A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör, 2003, 59.

2 GYURGYÁK János: *Európa alkonya?* Budapest, Osiris Kiadó, 2018, 119.

3 LUKACS, John: *A huszadik. század rövid története*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 2014, 36–39.

4 CARTLEDGE, Bryan: *Trianon egy angol szemével*. Budapest, Officina Kiadó, 2011, 81–90.

5 MURZEA, Cristinel Ioan – MATEFI, Roxana: *Evoluția statului și dreptului românesc*, București, Editura Hamangiu, 2015, 224–225.

6 A 2011. október 20-i romániai népszámlálás szerint Romániában 1.237.746 magyar élt, ami Románia összlakosságának 6,5%-a.– *Recensământul Populației și al Locuințelor din 2011*, București, Institutului Național de Statistică, 2014, 10.

7 ROMSICS Ignác: *A trianoni békeszerződés*, Budapest, Helikon Kiadó, 2020, 181–183.

esetében az a többnemzetiségű⁸ államkeretek megteremtését⁹ és ezáltal viszonyukban új kiindulópontokat eredményezett. A nemzetiségi viszonyok a dinamikus nacionalizmusból fakadó társadalmi valósággal a belső állami közjogi struktúrák mellett a nemzetközi jogi kapcsolatok kialakítását is döntően befolyásolták.

Tekintettel arra a tényre, hogy a vizsgált korban domináns alkotmányjogi kiindulópontként érvényesült azon értelmezés, amely szerint a modern államok hatékony kormányzása csak a nyelvi és politikai határok egybeesésével értelmezett nemzetállami keretek között valósulhat meg,¹⁰ a valós államszervezeti próbatételek mellett az államcélok „tükröződése” is bekövetkezett. Magyarország esetében a valamennyi magyar egy államkereten belüli egyesítését jelentő irredentizmus a Párizs környéki békeszerződések megkötéséig lényegében nem volt értelmezhető, míg Románia esetében ezen – 1838-ban megjelent,¹¹ 1848 óta egyre hangsúlyosabb,¹² majd lényegileg kizárólagos, minden román egy államban egyesítését valló¹³ – politikai program megvalósítását a román nemzeti

8 Ezen megállapítás árnyalásra szorul: A „quasi egy nemzetiségű-többnemzetiségű” állam kifejezés alatt az adott államok társadalmi viszonyainak valósága értendő abból a szempontból, hogy ezekben az esetekben a vizsgált államok egy számarányát tekintve többségi államnemzetet és ehhez viszonyított módon több, kisebbségi számarányú nemzeti kisebbségeket tudtak magukénak államhatáraik között. Ahogyan a vizsgált korban, úgy alapvetően napjainkban sem léteznek teljesen homogén nemzetállamok, azonban szempontjából szükségessé vált a fenti fogalmi jellemzők megválasztása és ezen értelemben rögzített használata a tanulmány lényegi elemeinek feltárása érdekében. Ezen értelmezésétől és használatától független tény, hogy a trianoni határok közötti magyar állam, illetve napjaink Magyarországja államalkotóként elismeri a nemzeti kisebbségeket, így ma is többnemzetiségű állam.

9 BOIA, Lucian: *Miért más Románia*, Kolozsvár, Koinónia Könyvkiadó, 2013, 54–60.

10 SZALAYNÉ SÁNDOR i.m., 30–31.

11 BÍRÓ Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867-1940*. Csík-szereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2002. 22.

12 MOLDOVÁN Gergely: *Magyarok, románok. A nemzetiségi ügy kritikája*, Máriabesnyő, Attraktor 2011, 21–24.

13 JANCSÓ Benedek: *A román irredentista mozgalmak története*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor Kft., 2004, 11–12.

eszme egységtörekvéseinek betetőzéseként az I. világháborút lezáró békerendszer teljesítette.¹⁴ Mindezekből pedig egyenesen következik, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia részeként nagyhatalmi statuszt élvező és azt elvesztő Magyarország korábbi önvédelmi jellegű nemzetiségi politikája is gyökeres fordulatot vett a Párizs környéki békerendszer következményeként. Figyelemmel arra, hogy a teljes szuverenitását ekkor elnyert Magyarország nem lehetett a magyarság egészét magában foglaló modern nemzetállam,¹⁵ politikája irredenta fordulatot vett és elsődleges államcéljaként a *békerendszer revíziójára törekedett*. Ellenkező előjellel, az irredenta államcél teljesülése okán Románia pontosan a Párizs környéki *békerendszer fenntartásában volt érdekelt*. Románia ennek érdekében vállalta a Szövetséges és Társult Főhatalmak által ultimátum jelleggel rárótt kötelezettségek teljesítését az 1919. december 9-én aláírt Párizsi kisebbségvédelmi szerződés rendelkezései szerint.¹⁶ A nemzetközi kötelezettségek világos megfogalmazása ellenére azonban Románia valós állampolitikája közvetetten, majd közvetlenül a Párizsi kisebbségvédelmi szerződéssel szemben állt és mindvégig kirekesztő gyakorlatot folytatott az új államkeretein belül megvalósítandó homogén nemzetállama megteremtése érdekében.¹⁷

A Párizs környéki békerendszer által kialakított, illetve részben megismételt korábbi problémák és próbatételek megoldatlansága annak válóságát és két évtized alatt bekövetkezett megsemmisülését eredményezte, amelyet az ezen okokra visszavezethető totális vagy autoriter rendszerek kialakulása is előre vetített.¹⁸ A II. világháború előestéjén e *körülmények hatványozottan* jelen voltak: az első revíziós sikereit elkönyvelt Magyarország egyre magabiztosabban állt ki revizionista és irredenta államcéljai mellett, míg Románia integrációs válsága bel- és külpolitikai téren súlyos, államkereteit szétfeszítő kihívásokkal küzdött. A román állam a

14 MURZEA – MATEFI 106–121., 224–225.

15 GYÓRI SZABÓ RÓBERT: *A magyar külpolitika története 1848–tól napjainkig*, Budapest, Helikon, 2011, 11.

16 NAGY LAJOS: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., 1944, 20–25.

17 NAGY: i.m., 25–207.

18 GYURGYÁK: i.m., 127–129.

társadalmi, gazdasági, jogi, integrációs és külpolitikai kihívásaira nem talált megfelelő válaszokat és 1937 végére kormányozhatatlan állapotba került.¹⁹ II. Károly király 1938. február 10-én feloszlatta a parlamentet: nyílt királyi diktatúrát vezetett be²⁰ olasz mintájú korporatív állam kiépítése²¹ és ostromállapot elrendelése mellett. II. Károly megoldása azonban szintén nem volt alkalmas a román állam belső feszültségeinek és a Párizs környéki békerendszer összeomlásából fakadó külpolitikai nyomás feloldására, így a Román Királyság 1940-ben komoly területi veszteségeket szenvedett el és államrendje katonai diktatúrává, totális állammá torzult.

Az 1940-es év sorsdöntő jelentőségű mindkét állam esetében. A történelmi „szerepcseré” tényéből fakadó – alábbiakban felvázolt társadalmi szerkezeti és külpolitikai – egyensúlyhiányos helyzet ekkor tényszerűen feloldódni látszott, mindez azonban az eredeti államcélok egymással szemben álló feszültségeinek magasabb szintre emelését, fokozódását és nem feloldását eredményezték. A feszültségek nemcsak végig kísérték a II. világháborút, hanem az azt lezáró 1947. február 10-i Párizsi békeszerződést megelőző és azt követő időszakban is eltérő intenzitással, de változatlanul érvényesültek. Annak ellenére, hogy a ma hatályos 1947. évi párizsi békeszerződés lényegében véve az I. világháború eredményeként kialakított határokat állította helyre,²² Románia, amely a keleti blokk kialakulását követően Magyarországgal azonos ideológiai és szövetségi rendszerbe került, változatlanul irredentizmussal vádolta Magyarországot. Ezen külpolitikai alapállás, majd az 1956. évi magyarországi forradalom és szabadságharc *következményei* a kommunista ideológia sztálini nemzetiségi politikájától és internacionalista alapállásától való de facto letérésre adott legitimációs

19 MIKÓ Imre: *Huszonkét év - az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*, Budapest, Studium, 1941, 170–177., 193–201.

20 IONESCU, Cristian: *Tratat de drept constituțional contemporan*. București, Editura C.H. Beck, 2019, 750–752.

21 VERESS Emőd: A román alkotmánytörténet vázlatja. In: VARGA Attila – VERESS Emőd (szerk.): *Román alkotmányjog*, Csíkszereda, 2007, 106.

22 ROMSICS Ignác: *Magyar sorsfordulók 1920-1989*, Budapest, Osiris Kiadó, 2012, 168–169.

alapot.²³ Ennek egyenes következményeként a román állampolitika szakított a sztálini nemzetiségpolitikával és az addig mögöttesen érvényesült interbellum korára jellemző – alapvetően a magyar kisebbséggel szembeni²⁴ diszkriminatív,²⁵ erőszakosan asszimiláló, nacionálkommunista – gyakorlatot alakított ki. Ennek keretein belül a romániai magyar nemzetrésszel szemben az irredentizmus mellett hamarosan megfogalmazásra került a kulturális szeparatizmus vádja,²⁶ a nemzeti kisebbségi közösségek állambiztonsági problémaként való kezelése.²⁷

A fenti tényezők szükségképpen hatottak a román-magyar államközi kétoldalú kapcsolatok egészére, amely által az államközi viszonyok hamarosan az interbellum koránál is súlyosabb válságba kerültek.

2. A II. bécsi döntésig vezető út

Az I. világháborút követően kialakított államhatárok elsősorban biztonsági, katonai, gazdasági és politikai szempontból kerültek megállapításra, ahol a népek önrendelkezési joga – több deklaráció ellenére – legfeljebb kisegítő jelleggel játszott szerepet: a tiszta nemzetállamok megalkotásának célját hagyományos fenti aspektusok realitásai minden esetben felülírták.²⁸ Különösen Magyarországon esetében – amely 1919/1920. forduló-

23 BALOGH László: *Románia története*, Budapest, Aula Kiadó Kft., 2001, 161–186., 219–221., 243–245., 337–341.

24 DURANDIN, Catherine: *A román nép története*, Budapest, Maecenas Könyvek, 1998, 368–369., 417–421.

25 VERESS Emőd: Nemzeti kisebbségek jogállása a szovjet típusú diktatúra alatt, In VERESS Emőd (szerk.): *Erdély jogtörténete*, Budapest-Kolozsvár, Forum Iuris-HVG Orac, 2020, 512–513.

26 ENYEDI Sándor: A romániai magyarság kulturális intézményei. In: DIÓSZEGI László – R. SÜLE Andrea (szerk.), *Hetven év. A romániai magyarság története 1919-1989*, Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1990, 78–81.

27 R. SÜLE Andrea: A romániai magyar kisebbség helye az ország politikai és jogi rendszerében. In: DIÓSZEGI László – R. SÜLE Andrea (szerk.), *Hetven év. A romániai magyarság története 1919-1989*, Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1990, 70–73.

28 ZEIDLER Miklós: *A revíziós gondolat*, Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 22–28.

jára külpolitikailag végletesen elszigetelődött és megszállás alá került²⁹ – volt nyilvánvaló, hogy az államterület feldarabolásának valamennyi következménye magyar részről szükségképpen irredentizmushoz, illetve revizionizmushoz, míg az utódállamok részéről a többnemzetiségű állam problematikájának megismétléséhez vezet.³⁰ Magyarország ugyan megfogalmazta etnográfiai, történelmi és gazdasági érveit, illetve benyújtott a wilsoni pontokra alapozott, az önrendelkezési elvre hivatkozó népszavazásra irányuló javaslatait,³¹ azonban azok érvényesülését a Szövetséges és Társult Főhatalmak, illetve az ugyanazon wilsoni alapokon megerősödött és létrejött csehszlovák, szerb-horvát-szlovén és román államok együttes fellépése megakadályozta.³² A Magyarországgal szembeni utódállami magatartásra magyarázatként az a tény szolgálhat, hogy a Párizs környéki békerendszer keretein belül megtartott népszavazások eredményei minden esetben felülbírálták az elvben az önrendelkezési jogra alapított és azt érvényesítő határokat,³³ bizonyítva, hogy az új európai rendnek lényegében véve semmilyen geopolitikai alapja nem volt.³⁴

A Párizs környéki békerendszert ugyan kiegészítették a kisebbségvédelmi szerződések,³⁵ azonban azok megalkotása során nem csak a kötelezett, hanem a legyőzött államok sem vehettek részt annak ellenére, hogy ezen államok nemzetrészei képezték a szerződések kedvezményezetti oldalát. A megszövegezett kisebbségvédelmi szerződések az új államok elismerése, illetve a területátadások feltételeként kerültek előterjesztésre, ennek elle-

29 HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az úszírözás forradalom története*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2018, 266–360.

30 GLANT Tibor: *Az Egyesült Államok útja Trianonhoz. Az Inquiry és Magyarország jövője, 1917-1918*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2020, 32–34., 45.; GYURGYÁK 116–120.

31 ZEIDLER: i.m., 29–31.

32 A Külügyminiszterek és Nagykövetek Tanácsa brit titkárságának feljegyzése a testület vitájáról a magyar békeszerződés tervezetében megállapított magyar határok esetleges megváltoztatásáról. London, 1920. március 3. In: ROMSICS Ignác: *A trianoni békeszerződés*, Budapest, Helikon Kiadó, 2020, 222–228.

33 ABLONCZY Balázs: *Az ismeretlen Trianon*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2020, 70.

34 KISSINGER, Henry: *Diplomácia*, Budapest, Panem Könyvkiadó, 2008, 272.

35 ZEIDLER: i.m., 36–37.

nére a kötelezett államok rendkívül heves ellenállást tanúsítottak velük szemben.³⁶ A kisebbségvédelmi szerződéseket alapvetően egyenlőtlennek,³⁷ abszolút és érintetlen szuverenitásukkal összeegyeztethetetlennek,³⁸ továbbá az alkotmányos jogegyenlőségi klauzuláik okán feleslegesnek is tartották.³⁹ A kötelezett államok álláspontjaikat nyíltan hangoztatták, amelyből következett, hogy a rendelkezések átültetéséhez és *hatékony érvényesítéséhez* valós jogalkotói akarat és szándék nem társult részükről. *Ez az akarathány a nemzetközi szerződésekben foglalt rendelkezések végrehajtásához fűzött reményeket így már az aláírás pillanatában illuzórikussá tette, melyből fakadóan a kisebbségvédelmi szerződések által felállított rendszer már megszületése idején döntően kudarcra volt ítélve.*

Fentieket összegezve a Párizs környéki békerendszer az új államok államnationalizmusával az alapkérdés megnyugtató megoldása nélkül újratermelte és fenntartotta a nemzeti eszme eredeti problémáját és konfliktusát, amelyeket a Nemzetek Szövetsége alatt megteremtett nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer sem tudott érdemben tompítani.⁴⁰ A Nemzetek Szövetsége nemzetközi szervezetként elsősorban politikai és nem jogi kereteket biztosított a tagjai közötti vitás kérdések rendezésére, így értelemszerűen a kisebbségvédelem kérdése is döntően politikai jellegű megoldásokat eredményezett.⁴¹ E körülmények összessége hamarosan az I. világháború korszakát megelőző magasabb szintű feszültségeket eredményezett és a nemzetiségi kérdés megoldatlansága a II. világháború kitörésének egyik okaként fennmaradt.⁴²

36 SZALAYNÉ SÁNDOR: i.m., 78.

37 MICESCU, N. Istrate: *Problema minorităților etnice: în raport cu temeliile organizării constituționale și legale a Statului Român și cu supra-suveranitatea Ligii Națiunilor*, București, Societate Anonimă Curierul Judiciar, 1937. 6–7.

38 SOFRONIE, George: *Contribuțiuni la o reconstrucție a dreptului minorităților*, București, „Profesorului G. Meitani. Omagiu” Tipografia I, N. Copuzeanu, 1936, 15.

39 GAFTOESCU, I. Vintilă: *Poziții juridice în dreptul internațional. Problema minorităților*, București, Imprimeriile „Curentul” S.A., 1939, 134–137.

40 SZALAYNÉ SÁNDOR: i.m., 142–144.

41 BALOGH Arthur: A Nemzetek Szövetsége és a romániai magyar kisebbség. *Magyar Kisebbség*, 1940. XIX/18. 409–419.

42 SZALAYNÉ SÁNDOR: i.m., 51.

A fentiek szerint megváltozott nemzetközi jogi környezetben Magyarország alapvetően arra törekedett, hogy a határain kívüli jelentős magyar nemzeti közösségek jogainak biztosítását hatékonyan érvényesítse.⁴³ Magyarország vesztes államként e törekvéseiben meglehetősen szűk mozgástérrel rendelkezett nemzetközi közösségi szinten, míg a bilaterális kapcsolatok kiépítését a radikálisan megváltozott társadalomszerkezete is akadályozta. A lényegében egynemzetiségűvé vált magyar állam valójában nem volt abban a helyzetben, hogy külön kisebbségvédelmi szerződéseket kössön az utódállamokkal. Az utódállamok elutasító magatartásának alapjai abban lelhetők fel, hogy a Magyarország területén élő nemzeti-
ségek gyakorlatilag szórványnak voltak tekinthetők, következésképpen az utódállamok nem voltak érdekeltek olyan kötelezettségvállalásokban, amelyek eredménye Magyarországon pár ezer főt, saját államukban adott esetben milliós tömegeket érinthettek volna.⁴⁴ E tétel bizonyítására hivatkozható Románia és Jugoszlávia 1933. március 10-én Belgrádban kötött szerződésrendszerének a bánáti területi hatályú oktatási megállapodása,⁴⁵ amelynek rendelkezései a bánáti szerbek és románok közel azonos lélekszámú közösségeinek oktatási kérdéseit rendezték kölcsönösségi alapon.

A jelentős korlátok közé szorított mozgástér ellenére a magyar állam törekedett az elszigeteltségből való kitörésre. Ezeken az alapokon már békekonferencia idején – a revíziót célzó bizonyos gazdasági érdekek teljesítésétől függővé tévő francia nagyhatalmi támogatást élvező – tit-

43 WŁASSICS Gyula: Bevezetés. A kisebbségi jogokat védő szerződések. In: BARANYAI Zoltán (szerk.): *A kisebbségi jogok védelme*, Budapest, Oriens Nemzetközi Könyvkiadó és terjesztő Részvénytársaság, 1922, 5–8.

44 Magyarország és Románia esetében a tételt a korabeli népszámlálási adatokkal lehet bizonyítani, amely szerint 1930-ban Magyarország 8.688.319 fős lakosságának 0,2%-a volt román, míg Románia 18.057.028 fős lakosságának 7,9%-a magyar. – KOVÁCS Alajos: *Magyar Statisztikai Közlemények 83. Kötet – Az 1930. évi népszámlálás – I. rész – Demografiai adatai községek és külterületi lakott szerint*. Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1932. 1–32.; MANUILĂ, Sabin: *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930, Vol. II*. București, Editura Institutului central de statistical, 1938. XXIV.

45 GAFTOESCU: i.m.,77.

kos tárgyalásoktól⁴⁶ kezdve folytak Magyarország által kezdeményezett diplomáciai egyeztetések különösen Csehszlovákiával, illetve a délszláv állammal.⁴⁷ A kétoldalú megállapodások történetének egyik fejezeteként említhető e korból azon román-magyar tárgyalások sorozata, amelyek során az erdélyi magyarság kisebbségbe kerülését elkerülendő felvetésre került egy román-magyar, vagy erdélyi-román perszonálunió lehetősége az erdélyi autonómia mellett.⁴⁸

A Párizs környéki békeszerződések aláírását követően – a fent említett kisebbségi arányokon túl – a magyar külpolitika revíziós alapállása is kizárta az érdemi megállapodások lehetőségét.⁴⁹ Az utódállamok hamarosan az esetleges további magyar kezdeményezések lehetőségét is alapjaiban zárták ki az 1920. augusztus 14-én aláírt belgrádi csehszlovák-jugoszláv egyezményrel, az 1921. április 23-án aláírt bukaresti csehszlovák-román egyezményrel és az 1921. június 7-én megkötött belgrádi jugoszláv-román egyezményrel létrehozott csehszlovák-jugoszláv-román katonai és politikai szövetségükkel, azaz kisantanttal.⁵⁰ Magyarország gyakorlatilag elszigetelődött⁵¹ amelyen a Nemzetek Szövetségébe 1922. december 28-án történt felvétele⁵² sem változtatott meg még évekig.⁵³

A trianoni békeszerződés revíziója ekkoriban Magyarország közvéleményének központi kérdésévé,⁵⁴ bel-és külpolitikájának alapjává, az államberendezkedés tartópillérévé vált.⁵⁵ A revíziós politika és tervei – amelyek az etnikai revíziótól a Szent István-i Birodalom teljes hely-

46 GYÓRI SZABÓ: i.m.,70–71.

47 ROMSICS Ignác: *Bethlen István*, Budapest, Helikon Kiadó, 2019, 223–225., 242–243.

48 GYÓRI SZABÓ: i.m.,57–58.; ROMSICS (2019): i.m., 161–162., 167–169.

49 GYÓRI SZABÓ: i.m., 83–86.

50 ZEIDLER: i.m.,62.

51 GYÓRI SZABÓ: i.m., 73.; MIKÓ: i.m.,183.

52 ZEIDLER: i.m.,64.

53 ROMSICS (2019): i.m.,303–338.

54 ABLONCZY Balázs: *A visszatért Erdély 1940-1944*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2011, 32–33.

55 ROMSICS (2019): i.m., 303–338., ZEIDLER: i.m.,50–190.

reállításáig terjedtek⁵⁶ –az 1921. december 14-i, egyetlen tartós területi revíziót jelentető soproni népszavazás kivételével⁵⁷ nem könyvelhetett el nemzetközi jogi sikert, legfeljebb nemzetközi politikai támogatást és részbeni megértést.⁵⁸ A holtpontról a magyar külpolitika közel az 1938. évi müncheni egyezményt követően mozdult el, amelynek kiegészítő nyilatkozata alapján Magyarország lépéseket tett a Csehszlovákiával szembeni területi követeléseit négyhatalmi rendezésére. A brit és francia fél távolmaradását követően megkezdett, de eredménytelenül végződött komáromi közvetlen csehszlovák-magyar tárgyalások a felek által felkért német birodalmi és olasz királyi kormány döntőbírói határozatához vezettek, amelyet a távolmaradó hatalmak is elfogadtak.⁵⁹ A német-olasz döntőbírói határozatot, azaz az I. bécsi döntést⁶⁰ 1938. november 2-án a bécsi Belvedere palotában hirdették ki, amely alapján könyvelhette el a magyar állam első revíziós sikerét. Pár hónappal később, 1939. március 14-én a csehszlovák állam a független Szlovákia kikiáltásával felbomlott és az így megváltozott körülmények következményeként a Magyar Királyi Honvédség 1939. március 15-én megkezdte bevonulását a kárpátaljai területekre.⁶¹ Kárpátalja kérdésében a nyugati hatalmak – az I. bécsi döntéssel egyezően, mintegy annak egyenes következményét tudomásul véve – szintén az elfogadás álláspontjára helyezkedtek,⁶² így a magyar revíziós politika homlokterébe az erdélyi kérdés megoldása kerülhetett.

Magyarország a Romániával szembeni területi követeléseit adott esetben akár katonai erő igénybevételével is ki kívánta kényszeríteni, így a fegyveres összeütközést elkerülendő került sor a szörényvári, azaz turnu-severin-i magyar-román kétoldalú tárgyalásokra. A tárgyalásokon a román fél alapvetően a lakosságcsere alapján állt, míg Magyarország

56 GYÓRI SZABÓ: i.m.,63–64.; ZEIDLE : i.m.,125–158.

57 ROMSICS (2020): i.m.,177–179.

58 GYÓRI SZABÓ: i.m.,79–104.; ROMSICS (2019): i.m., 303–338., 421–439.; ZEIDLER: i.m.,73–83., 96–103.

59 GYÓRI SZABÓ: i.m., 102–104.

60 Az első bécsi döntés (Bécs, 1938. november 2.), In: ZEIDLER Miklós (szerk.): *Trianon*, Budapest, Osiris Kiadó. 2020. 315–316.

61 GYÓRI SZABÓ: i.m.,104–106.

62 ROMSICS (2012): i.m.,84.

változatlanul területi követeléseket támasztott amelyből fakadó feloldhatatlan álláspontok román javaslatra ismételten német-olasz döntőbíróági határozathoz vezettek.⁶³ A II. bécsi döntés elfogadására és kihirdetésére – szintén a bécsi Belvedere-palotában – 1940. augusztus 30-án került sor, amelynek értelmében⁶⁴ Magyarország – keleten a Kárpátok gerincéig, délen a Nagyvárad-Kolozsvár-Marosvásárhely-Sepsiszentgyörgy vonalig mintegy 43.104 négyzetkilométernyi területet kapott vissza Romániától, amely terület megközelítőleg kettő és fél millió fős lakosságából az 1941. évi magyar népszámlálás szerint 54%, azaz mintegy egymillió-háromszáz-negyvennégyezer fő vallotta magát magyarnak.⁶⁵ Annak ellenére, hogy a döntőbírói határozat a két fél közvetlen tárgyalásinak kudarca okán a román kormány kérése alapján került meghozatalra, a román fél a II. bécsi döntést azóta is következetesen diktátumként értékeli és a terület román többségét állítja.⁶⁶

A II. bécsi döntés már a II. világháború idején született meg és e ténnyől kifolyólag az már nem számíthatott Nagy-Britannia és Franciaország tudomásul vételére, elismerésére,⁶⁷ emellett maguk a felek is ideiglenesnek tekintették.⁶⁸ E tények később kiemelt jelentőségre tettek szert mind a II. világháború alatt, mind az azt követő időszakban, illetve azonnali és a két állam viszonyát illetően ellentétes előjelű hatásokat is generált. A II. bécsi döntés a magyar külpolitika részsikereként a magyar alkotmányos

63 CORNELIUS Deborah S.: *Magyarország és a második világháború*. Budapest, Rubicon-Ház Kft., 2015, 146–151.; HITCHINS, Keith: *România 1866-1947*, Bucureşti, Editura Humanitas, 2013. 519–521.; ABLONCZY (2011) 39–46.; ROMSICS Ignác: *Erdély elvesztése (1918-1947)*. Budapest, Helikon Kiadó, 2018, 330–334.

64 A német-olasz döntőbírói ítélete. *Magyar Kisebbség*, 1940. XIX/18. 407–408.

65 BENKŐ Levente: Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben (1940-1944). *Pro Minoritate*, 2002/őszi. 9–10.; ABLONCZY (2011): i.m., 46–47.; DURANDIN: i.m., 289–290.; ZEIDLER : i.m., 216–218.

66 ABRAHAM, Florin: Tratatul de la Trianon și mitologia politică revizionistă: abordări tradiționale și recente. In: PUȘCAȘ, Vasile – SAVA, N. Ionel (eds.): *Trianon, Trianon. Un secol de mitologie politică revizionistă*. Cluj-Napoca, Editura Școala Ardeleană, 2020. 293–294.; DURANDIN: i.m., 291.

67 GYÓRI SZABÓ: i.m., 109–112.

68 L. BALOGH Béni: *Küzdelem Erdélyért – A magyar-román viszony és a kisebbségi kérdés 1940-1944 között*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2013, 37–53.

berendezkedés alapjait megerősítette, ugyanakkor Románia alkotmányos berendezkedése és *külpolitikája* radikális fordulatot vett: a királyi diktatúra megbukott és egy héten belül – egy újabb területi veszteséggel – az alkotmány felfüggesztését és katonai diktatúra bevezetését eredményezte.

3. A II. bécsi döntéstől 1944. augusztus 23-ig

A román állam 1940 nyarára a királyi diktatúra belső feszültségei mellett a már említett módon komoly külpolitikai kihívásokkal is szembesült: nyugati szövetségeseitől távol lényegében véve egyedül volt kénytelen szembenézni szomszédai területi igényeivel. A területi követelések közül elsőként Besszarábia kérdése jelentkezett, amely a szovjet-román viszony egyik feloldatlan problémája mellett évtizedek óta belpolitikai feszültségek forrása is volt.⁶⁹ A Párizs környéki békerendszer széthullását követően a Német Birodalommal egyetértésben a Szovjetunió is expanzív külpolitikába kezdett és magát a cári birodalom legitim örökösének tartva hatalmas nyomást helyezett Romániára Észak-Bukovina és Besszarábia területi igényével,⁷⁰ amely utóbbi terület elvesztését hivatalosan soha nem fogadott el⁷¹ és 1940. június 26-án a szovjet kormány Romániának ultimátumot intézett.⁷² Az ultimátum előtt Románia meghajolt és két nappal később a szovjet csapatok megkezdték Besszarábia megszállását.⁷³ Besszarábia elvesztését ugyan a királyi diktatúra még túlélte, de a II. bécsi döntés fenntarthatatlan pályára állította az alig két éves rendszert.

Románia a monarchia formális fenntartása mellett a maradék alkotmányossága felszámolását, a totális állam kiépítését Ion Antonescu 1940. szeptember 5-i *conducător*-i kinevezésével, illetve az 1938. évi román Al-

69 PETRESCU, Cristina: Contrasting/Conflicting Identities: Bessarabians, Romanians, Moldovans. In: (TRENCSÉNYI Balázs – PETRESCU, Dragoș – PETRESCU, Cristina – IORDACHI, Constantin – KÁNTOR Zoltán) *Nation–Building and Contested Identities*, Budapest – Iași, Editura Polirom – Regio Books. 2001, 157–165., 170.

70 KENÉZ Péter: *A Szovjetunió története*. Budapest, Akkord Kiadó, 2008, 183–192.

71 PETRESCU 170.

72 BENKÓ: i.m., 8.; DURANDIN: i.m., 287–288.

73 ROMSICS (2012): i.m., 94–95.

kormány felfüggesztésével⁷⁴ azonnal megkezdte. Két nappal később, 1940. szeptember 7-én a craiovai egyezmény alapján Románia lakosságcserével egybekötve átadta Bulgária részére Dél-Dobrudzsát,⁷⁵ és azt Románia 1945 után sem kérte vissza. A területvesztések megaláztatásai és válságba került nemzet dicsőségesebb jövőjébe, a nemzeti egységébe vetett hiten alapuló vezérelv⁷⁶ alapján Ion Antonescu jogalkotó, nemzetvezető, az állami erőszakszervezet irányítójaként⁷⁷ – *conducător*ként – totális rendszert működtetett⁷⁸ és politikája középpontjába a II. bécsi döntés által elveszített területek visszaszerzését helyezte, amelyet a nyugati szövetségesekbe vetett bizalom elvesztése okán a Német Birodalom segítségével remélt teljesíteni.⁷⁹ Románia ennek érdekében jelképesen a német nemzetiség kollektív jogalanyiságát és államalkotó jellegét is elismerte,⁸⁰ más kisebbségeire azonban fokozódó nyomást helyezett. Románia rövid idő alatt sovíniszta legionárius diktatúrává torzult a Vasgárda mozgalom vezetése alatt⁸¹ és ebben az időszakban a dél-erdélyi magyarság fizikai léte veszélyeztetésével is szembesült, és bár a legionárius állam 1941. január 24-én megbukott,⁸²

74 IONESCU: i.m.,749–750.

75 IORDACHI, Constatin: Diplomacy and the Making of a Geopolitical Question: The Romanian-Bulgarian Conflict over Dobruja, 1878-1947 In: DONTCHEV DASKALOV, Roumen – MISHKOVA, Diana – MARINOV, Tchavdar – VEZENKOV, Alexander (eds): *Entangled Histories of the Balkans. Volume Four Concepts, Approaches, and (Self-) Representations*, Leiden-Boston, Brill, 2017, 383–385.

76 TURBUCZ Dávid: *Horthy Miklós*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2014. 158.; TURBUCZ Dávid: *Horthy-kultusz 1919-1944*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015, 35., 39., 41., 44.

77 STIPTA István: Az európai jogállamiság válsága a XX. században. In: HORVÁTH Pál (szerk.) *Egyetemes jogtörténet II.*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 1999, 49–50.

78 HITCHINS: i.m. 522–570.

79 ROMSICS Ignác: *Honmentők/Honvesztők*, Budapest, Helikon Kiadó, 2021, 196–216.

80 Rendelet törvény a romániai német népcsoport jogállásáról, *Magyar Kisebbség, 1940. XIX/23. 548–549.*

81 FEGYVERESI Zsolt: Antonescu totalitárius rendszere. In: VERESS Emőd (szerk.): *Erdély jogtörténete*, Budapest-Kolozsvár, Forum Iuris-HVG Orac, 2020, 494–495.

82 FEGYVERESI Zsolt: Történeti áttekintés. In: VERESS Emőd (szerk.): *Erdély*

azonban az azt követő időszakban sem enyhült számottevően az államnacionalista nyomás.⁸³

Észak-Erdélyben, azaz Magyarországon a kezdeti ideiglenes katonai, majd a később bevezetett polgári közigazgatás nagy hangsúlyt fektetett a nemzetiségekkel szembeni türelemre és emberi bánásmódra, bár tagadhatatlan, hogy a felfokozott közhangulatban sajnálatos incidensekre került sor.⁸⁴ Az észak-erdélyi területekre a magyar csapatok 1940. szeptember 5-13-a között vonultak be és a terület pacifikálása és honvédelmi megerősítése érdekében azonnal katonai közigazgatás került felállításra.⁸⁵ A katonai közigazgatás a feladatát – az atrocitások ellenére – alapvetően sikeresen teljesítette: megszervezte a közellátást, gondoskodott az elmenekült tisztségviselők pótlásáról elsősorban helyi, különösen magyar, német, illetve anyaországi tisztségviselők útján.⁸⁶ Külön megoldandó kihívást képezett a dél-erdélyi magyar menekültek és a Dél-Erdélybe menekülő román tömegek kérdése,⁸⁷ amely gyakorlatilag egy spontán lakosságcserét jelentett. A kezdeti katonai közigazgatás feszült és atrocitásoktól sem mentes időszakát⁸⁸ 1940. november 26-án felváltó polgári igazgatás megszervezése során különös figyelemmel volt a magyar állam a nemzetiségek közigazgatási és igazságszolgáltatási hivatalviselési jogainak érvényesítésére. Ennek megfelelően nemzetiségi képviselőkkel folytatott tárgyalások⁸⁹ és politikai alkuk során kerültek jelölésre nemzetiségi tisztségviselők valamennyi területen, ugyanakkor tagadhatatlanul alkalmazásra kerültek olyan anyaországi személyek is, akiknek nyelvismeretének, illetve helyismeretének hiánya valós feszültségek forrásává vált.⁹⁰ A ko-

jogtörténete, Budapest-Kolozsvár, Forum Iuris-HVG Orac, 2020, 458–459.

83 ABLONCZY (2011): i.m., 205.

84 L. BALOGH: i.m., 62–76.

85 SÁRÁNDI Tamás (szerk.): *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben*, Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2016, 19., 26–27.

86 SÁRÁNDI: i.m., 28–67., 71–79., 172–173.

87 ABLONCZY (2011): i.m., 204., 207.; SÁRÁNDI: i.m., 67–71. 85–95.

88 ABLONCZY (2011): i.m., 58–77.; BENKŐ: i.m., 10–13.; SÁRÁNDI i.m. 80–85.

89 BENKŐ: i.m., 15–16.

90 BETHLEN Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1989, 32–34.; ABLONCZY (2011) 82–90.; DURANDIN 290.

rabeli magyar állam a nemzetiségi jogi – a körülmények által indokolt változásokat elismerő, ugyanakkor a Trianont megelőző korról azonos elvi és alkotmányos alapokon nyugvó – politikáját ekkor Szent István-i nemzetiségpolitikának nevezték, amelyet az egyéni nyelvhasználati jogok széles körű garantálása és az anyanyelvi közigazgatás biztosítása jellemezett, különösen a román nemzetiséggel való türelem és megbékélés jegyében.⁹¹ A magyar szupremácia, a magyar nemzetépítés és etnikai tér kialakítása mindazonáltal elsődleges politikai programként élt, amelynek hangsúlya elsősorban az oktatás és egyház kérdéseire, valamint a korábbi román földreform sérelmeinek orvoslására helyeződött,⁹² emellett 1939-ben a Miniszterelnökség felkérésére Balogh Artúr tervezetét dolgozta ki Erdély Magyarországon belüli autonómiájáról is.⁹³

A fenti tényezőket a jogforrások szintjén elemezve és a két állam kapcsolatát tekintve a II. bécsi döntés 5. pontját szükséges kiemelni, amely szerint a magyar állampolgárokka váló román nemzetiségű személyek az egyéb magyar állampolgárokkal minden tekintetben egyenlők, amellyel azonos kötelezettséget vállalt ellenkező előjellel Románia is.⁹⁴ Az állampolgársági kérdést az alakiság nélküli elismerés és az opció jogának megfelelő alkalmazásával külön megállapodásban kellett volna rendezniük a feleknek. Mindezek, illetve annak ellenére, hogy a megváltozott körülmények eredményeként ekkor mindkét államterületen jelentős számú magyar és román nemzetiség volt megtalálható,⁹⁵ a két állam sem *állampolgársági megállapodást*, sem *kisebbségvédelmi megállapodást* nem kötött, vélelmezhetően abból az okból, hogy a II. bécsi döntést a felek ténylegesen azt nem fogadták el és

91 ABLONCZY (2011): i.m., 33.; L. BALOGH: i.m., 207–213.

92 ABLONCZY (2011): i.m., 81–82., 150–154., 227–233; SÁRÁNDI: i.m. 21–22.

93 BÁRDI Nándor: *Ottthon és Hazza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*, Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2013, 180.

94 GANCZER Mónika: *Állampolgárság és államutódlás*, Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2013, 207–208.

95 A statisztikai adatfelvételek, amelyek egymásnak részben ellentmondók e tételt igazolják, amely szerint Észak-Erdélyben a nagyságrendileg 1-1,1 millió fős román nemzetiség, Dél-Erdélyben nagyságrendileg félmillió magyar nemzetiség élt. – L. BALOGH 28–29,

csak átmeneti megoldásnak tekintették.⁹⁶ Ennek egyik jeleként fogható fel, hogy míg a magyar állam az 1940. évi XXVI. törvénycikkkel a II. bécsi döntésből fakadó egyes kötelezettségekről jogszabályt alkotott, a román jog kizárólag a területek kiüresítéséről rendelkezett.⁹⁷

Mindezeknek megfelelően a magyar-román mindvégig kiélezett maradt és a megbékélési kísérletek eleve kudarcra voltak ítélve, amelyből fakadóan egy kölcsönösségi alapon álló,⁹⁸ sérelmi jellegű kétoldalú kapcsolat és nemzetiségi politika alakult ki, amelynek lényegi alapelve a sérelmekre adott retorziók rendszere volt.⁹⁹ A végleges kétoldalú megoldás kudarcra a II. bécsi döntés ideiglenességének indirekt deklarációját jelentette a felek által annak megváltoztatásának szándékával a II. világháború végéig. E szándék egyértelmű elemeként a román kormányzat már 1941. szeptember 15-én az olasz és német kormánynak küldött jegyzékében kinyilvánította a II. bécsi döntés érvénytelenségét,¹⁰⁰ és ezáltal korábbi politikája változatlanágát, amely által Észak-Erdély visszaszerzését elsődleges államcélként nevesítette.

A II. bécsi döntést követően a fenti tényektől, politikai realitásoktól függetlenül megkezdődtek az úgynevezett likvidációs tárgyalások. A tárgyalások tizenegy tárgya közül egyik sem tartalmazta a nemzetiségi kérdést, ugyanakkor a román vezetés ekkor már kezdeményezte egy kisebbségi szerződés megkötését a román nemzetiség által lakott területek önkormányzatisága alapján, azonban a magyar fél elsőként a döntően technikai jellegű kérdésekre helyezte a hangsúlyt és azok lezárásáig a kérdéstől nem tárgyalt.¹⁰¹ Az ellentétek e körben ismételten feloldhatatlanná váltak és a II. világháború végéig fennmaradtak.¹⁰² A különösen fajsúlyos

96 L. BALOGH: i.m., 37–53.

97 A Hivatalos Lap 1940. szeptember 4-i 204. számában kihirdetett a kiüresítendő területek Román Kormánybiztosságának felállításáról szóló rendelet-törvény – decret-lege pentru înființarea Comisariatul general al Românilor din teritoriile evacuate.

98 JAKABFFY Elemér: A viszonzosság. *Magyar Kisebbség*, 1940. XIX/20. 469.

99 L. BALOGH: i.m., 76–93., 127–307.

100 L. BALOGH: i.m., 150–157.

101 L. BALOGH: i.m., 93–103.

102 ABLONCZY (2011): i.m., 118–119.; BENKÓ: i.m., 31–32.

nemzetiségi kérdés és annak retorziós politikai gyakorlata végül a felek akaratából egy német-olasz katonai bizottság felállításához vezettek, amelynek tevékenysége és ajánlásai igyekeztek a két ország viszonyát stabilizálni, a kisebbségvédelmi kérdéseket megoldani,¹⁰³ gyakorlatilag átvéve a Nemzetek Szövetsége kisebbségvédelmi hatáskörét.¹⁰⁴ A végleges kétoldalú megoldás egyértelműen a II. bécsi döntés kölcsönös ideiglenességét, annak megváltoztatásának szándékát valló¹⁰⁵ alapállásnak köszönhető, és nyilvánvalóan ezen okból sem eszközöltek a felek hosszú távú, a II. világháború végét követő tárgyalásokra kiható megállapodásokat azzal, hogy az egyes rendezettnek tekintett kérdések végrehajtása során is sorozatos mulasztások voltak felfedezhetők.

A II. világháború előre haladtával Románia, kezdetben jelentős területi hódításokat is eredményező háborús szerepvállalása 1944 nyarán tarthatatlanná vált. Annak ellenére, hogy Ion Antonescu változatlanul kitarzott német szövetségi politikája mellett, a történelmi pártok és az udvar lépései – a szövetséges hatalmak irányába korábban titokban megkezdett háborúból való kiugrást előkészítő manőverei alapján – 1944. augusztus 23-án a *conducător* letartóztatásával Románia átállásához, a II. világháborúból való sikeres kiugráshoz vezettek.¹⁰⁶ A háborúból való kiugrást követően a külpolitikai célt illetően valós fordulat nem következett be, Románia változatlanul a nemzeti állam alkotmányos alapjain Észak-Erdély visszaszerzése *érdekében* folytatta ekkor korábbi szövetségeseivel szemben a II. világháborút.

4. 1944. augusztus 23-tól a Párizsi békeszerződés megkötéséig

I. Mihály román király Ion Antonescu letartóztatását követően kibocsátott 1944. augusztus 23-i kiáltványában¹⁰⁷ külön kihangsúlyozta

103 GANCZER: i.m., 207–209.

104 L. BALOGH: i.m., 227–234.

105 BENKÓ: i.m., 31–32.

106 DURANDIN: i.m., 293–320.

107 A király kiáltványa az országhoz, In: BORSINÉ TOLDY Mária – SZOKOLAY Katalin (szerk.): *Harc a hatalomért 1943-1948. Az európai népi demokratikus forradalmak válogatott dokumentumai III. Német Demokratikus Köztársaság és Románia*, Budapest,

Erdély kérdését, amelynek visszaszerzése a *conducător* bukásától függetlenül változatlanul fő államcélként került nevesítésre.¹⁰⁸ Ezen államcél tekintetében pártok felett álló konszenzus volt megfigyelhető, azt nem csak az udvar, a történelmi pártok és a kormány vallották,¹⁰⁹ hanem a kommunista ideológia megszokott toposzain túl Románia Kommunista Pártja is.¹¹⁰ A kommunisták az osztályszemlélettől eltérve, lényegében véve klasszikus nacionalista alapon a román érdekeinek hangsúlyozásával a fasizmus elleni harc ellentételezéseként állították be Erdély kérdését,¹¹¹ amelynek – illetve belpolitikai hatalmuk megszerzésének – szovjet támogatásért cserébe kénytelenek voltak Bukovina és Besszarábia elvesztését tudomásul venni.¹¹²

Románia az átállását követően szovjet szövetségben a fenti alapokon teljes katonai erejével alig két hónap alatt a II. bécsi döntésben elvesz-

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet, 1979, 90.

108 DURANDIN: i.m., 329.

109 A Kormány nyilatkozata, In: BORSINÉ TOLDY Mária – SZOKOLAY Katalin (szerk.): *Harc a hatalomért 1943-1948. Az európai népi demokratikus forradalmak válogatott dokumentumai III. Német Demokratikus Köztársaság és Románia*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet, 1979, 92–93.

110 Románia Kommunista Pártja Központi Bizottságának Felhívása, In: BORSINÉ TOLDY Mária – SZOKOLAY Katalin (szerk.): *Harc a hatalomért 1943-1948. Az európai népi demokratikus forradalmak válogatott dokumentumai III. Német Demokratikus Köztársaság és Románia*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet, 1979, 97–100.

111 A Nemzeti-Demokratikus Front Országirányítási Programja, In: BORSINÉ TOLDY Mária – SZOKOLAY Katalin (szerk.): *Harc a hatalomért 1943-1948. Az európai népi demokratikus forradalmak válogatott dokumentumai III. Német Demokratikus Köztársaság és Románia*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet, 1979, 108–112. o.

112 BÁRDI Nándor: Románia magyarságpolitikája 1918-1989, In: BÁRDI Nándor – ÉGER György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990-2015*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2017, 49–50.; DURANDIN: i.m., 330.

tett területeket megszállta.¹¹³ A román megszállás alatt – különösen a szélsőjobboldali önkéntes rohamcsapatok az úgynevezett Maniu-gárdák által elkövetett kegyetlenkedések – azonban hamarosan a Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1944. november 14-i döntését eredményezték, amelynek értelmében a szovjet katonai adminisztráció bevezetésével a román közigazgatás kiutasították a területekről.¹¹⁴ A román közigazgatás kiutasításával és Erdély kérdésének lebegtetésével a Szovjetunió célja valójában a magyarországi és romániai belpolitikai folyamatokba való beavatkozás,¹¹⁵ azaz a kommunista hatalomátvétel alapjainak kikényszerítése volt.

A román közigazgatás távozását követően hamarosan egy sajátos erdélyi öngazgatás szerveződött¹¹⁶ román-magyar nemzetiségi együttműködési alapon,¹¹⁷ amely lépéskényszerbe hozta Romániát. Szovjet nyomásra és sugalmazásra egyrészt jogszabályt alkotott az 1945. évi 86. számú törvény formájában a Nemzeti kisebbségekről a sztálini nemzetiségi politika elvi alapjain¹¹⁸ amellyel látszólag szakított korábbi államnacionalista alapállásán, másrészt I. Mihály király 1945. március 6-án a baloldali, egyébként erdélyi származású és magyarul kiválóan beszélő Petru Grozát nevezte ki kormányfőnek és ezáltal 1945 márciusában a román közigazgatás visszatérhetett Észak-Erdélybe.¹¹⁹ Az Erdély birtokában lévő és ekkor már szovjetbarát kormánnyal rendelkező Románia – a még mindig a

113 DURANDIN: i.m., 329–331.

114 R. SÜLE Andrea: A romániai magyarság helyzete az 1944. augusztus 23-i antifasiszta fordulatot követően. In: DIÓSZEGI László – R. SÜLE Andrea (szerk.), *Hetven év. A romániai magyarság története 1919-1989*, Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1990, 49–50.

115 MANZINGER Krisztián: Románia - Nemzetállam - Autonómia. Jogalkotás és ami mögötte van, *Glossa Iuridica*, VI. 3-4. 131.; GYÓRI SZABÓ: i.m., 158.

116 GYÓRI SZABÓ: i.m., 158.

117 LÖNHÁRT Tamás: Geopolitikai projekciók célkeresztjében: a XX. századi Erdély, In: BENEDEK József (szerk.): *Erdély. Tér, gazdaság és társadalom*, Kolozsvár, Iskola Alapítvány Kiadó – Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2020, 72–74.; BÁRDI (2017) i.m., 47.

118 FEGYVERESI Zsolt: Nemzeti kisebbségek jogállása a szovjet típusú diktatúra alatt. In: VERESS Emőd (szerk.): *Erdély jogtörténete*, Forum Iuris-HVG Orac, Budapest-Kolozsvár, 2020, 512–513.

119 DURANDIN: i.m., 334–335.; LÖNHÁRT: i.m., 74.

Szovjetunióval szemben hadat viselő Magyarországgal szemben – jelentős előnnyel várhatta a II. világháborút lezáró békekonferenciát.

A II. világháborúban később győztes nagyhatalmak 1941. augusztus 14-én kiadott Atlanti Chartájában határozottan az érdekelt népek szabadon kifejtett óhajával egyező területrendezések mellett álltak ki. Az I. világháborút lezáró békerendszer kudarcait is figyelembe véve a fenti tétel alapján különböző elképzeléseket fogalmaztak meg – többek között egy dunai konföderáció, vagy helyreállított Habsburg Monarchia tételétől egyéb föderációs, konföderációs tervekig¹²⁰ – végül azonban visszatértek arra a kezdeti nemzetállami kiindulópontra, amely szerint az etnikai és politikai határok szinkronba állítása oldhatja meg a felfokozott nemzetiségi kérdést határikülgazításokkal, lakosságcserével.¹²¹ Ezek a kiindulópontok ugyanakkor Erdély összetett viszonyai esetében nem voltak alkalmazhatók, így felmerült egy önálló erdélyi állam megalkotásának gondolata, a terület ismételt felosztása, illetve egy román-magyar államszövetség megalkotása is elsősorban az angolszász hatalmak részéről azzal, hogy a Szovjetunió – mivel Magyarország revíziós sikereit mindenkor fenntartásokkal kezelte, majd a magyar hadba lépést követően és elutasította¹²² – a fenti megoldások valós érvényesülésére a béketárgyalásokon nem mutatkozott esély.

Tekintettel arra a tényre, hogy Ion Antonescu fő külpolitikai célja is Észak-Erdély visszaszerzése volt, Románia már 1942-től felállította béke előkészítő bizottságait.¹²³ A román külügyi erőfeszítések 1943-tól hangsúlyos béketapogatózások irányába fordultak¹²⁴ és bár a szövetségesek Erdély kérdését a békekonferenciára utalták, különösen a Szovjetunió egyértelmű és biztató jeleket küldött válaszként Románia részére. A Szovjetunió e folyamat egyik elemeként 1943. június 7-én egy angol memorandumra adott válaszában rögzítette, hogy a II. bécsi döntést – mintegy válasz-

120 GYÓRI SZABÓ: i.m., 125–126.

121 GECSÉNYI Lajos – MÁTHÉ Gábor: Bevezető. In: GECSÉNYI Lajos – MÁTHÉ Gábor (szerk.): *Sub Clausula. 1920 – 1947. Dokumentumok két békeszerződés – Trianon, Párizs – történetéből.* Budapest, Magyar Közlöny és Lapkiadó, 2008, 813–815.

122 LÖNHÁRT: i.m., 62–63.; GECSÉNYI – MÁTHÉ: i.m., 815–819.

123 LÖNHÁRT: i.m., 64–67.; GECSÉNYI – MÁTHÉ: i.m., 820.

124 GYÓRI SZABÓ: i.m., 124.

ként a magyar hadba lépésre – a maga részéről már nem fogadja el.¹²⁵ Alig egy évvel később a Szovjetunió Romániának átadott fegyverszüneti ajánlatában saját szövetségesei számára is egyértelművé tette,¹²⁶ hogy Magyarország esetében az 1938 előtti határok visszaállítását favorizálja, már csak abból a pragmatista felfogásából is, hogy Észak-Bukovina és Besszarábia elvesztéséért Románia Észak-Erdéllyel való kompenzálása mellett¹²⁷ a saját hatalmi érdekeinek megfelelő *államberendezkedés* kialakítását érhesse el.¹²⁸ Mindezek alapján a Romániával 1944. szeptember 12-én kötött moszkvai fegyverszüneti egyezmény rögzítette, hogy a szövetséges kormányok egyetértenek abban, hogy Erdélyt vagy annak nagyobb részét Romániának adják vissza.¹²⁹

Magyarország is tényleges hadba lépését megelőzően kezdte meg felkészülését a II. világháború utáni béketárgyalásokra, amely munkálatok azonban csak 1943-tól váltak hangsúlyossá abban a reményben,¹³⁰ hogy területét angolszász hatalmak fogják megszállni.¹³¹ A német megszállás egyik következményeként a békeelőkészítő iroda tárgyi anyagait megsemmisítették, emellett pedig a szövetséges hatalmakkal való korábbi kapcsolatfelvételek sem jártak sikerrel – figyelemmel azok Romániához képest való elkésettségére, illetve Magyarország háborús szerepvállalására.¹³² A moszkvai magyar fegyverszüneti egyezmény 1944. október 11-én Magyarország és a Szovjetunió között az 1937. december 1-i határokat rögzítette kiinduló alapként,¹³³ a Romániával egy hónappal korábban megkötött fegyverszüneti egyezményben foglalt ígéretre is tekintettel.

Az alkotmányos, politikai, gazdasági, társadalmi és háborús válságba jutott Magyarország végül csak 1945 májusában kezdhetette meg ténylegesen

125 GECSÉNYI – MÁTHÉ: i.m., 822.

126 DURANDIN: i.m., 313.

127 GYÓRI SZABÓ: i.m., 126–127.

128 GECSÉNYI – MÁTHÉ: i.m., 822–823.

129 LÖNHÁRT: i.m., 72.; GYÓRI SZABÓ 124.

130 LÖNHÁRT: i.m., 67–69; GYÓRI SZABÓ: i.m., 127–129.

131 GECSÉNYI – MÁTHÉ: i.m., 824–825.

132 GECSÉNYI – MÁTHÉ: i.m., 820–825.; LÖNHÁRT: i.m., 63–64.

133 GYÓRI SZABÓ: i.m., 136–137., 141–142.

a béketárgyalásokra való felkészülést.¹³⁴ Az elkésettség mellett az ekkori magyarországi politikai válság egyik következményeként egyértelmű békecélok meghatározására sem került sor,¹³⁵ bár a nemzetiségi elv minél teljesebb alkalmazásának szorgalmazása megjelölésre került.¹³⁶ Mindeközben a román kormány az addigi erőfeszítésein túl további, saját pozíciót erősítő lépéseket eszközölt, amelyek közül a Magyar Népi Szövetség által 1945. november 17-én kiadott marosvásárhelyi nyilatkozatot szükséges kiemelni. A baloldali erőkkal szövetséges politikai szervezet szerint a magyar kisebbség kérdése nem határkérdés, hanem a közösség jogainak védelme a teljes jogegyenlőség és demokrácia eszközeivel megfelelően biztosíthatók.¹³⁷ A marosvásárhelyi nyilatkozattól függetlenül a Szovjetunió álláspontja ekkorra már véglegesen kialakult és saját szövetségesi még kiforratlan álláspontjával szemben a román-magyar kérdésben 1945. november 27-én a szovjet képviselők egyértelműen Románia tudomására hozták, hogy Erdély kérdésében határozottan Románia álláspontját fogadják el. Következésképpen a Magyarország által amúgy is elkésetten felvetett területi igények érvényesítésére nem volt esély – és bár a kezdeti vitákban csekély mértékű határkiigazításokat ugyan támogattak a szovjetekkel szemben álló brit és amerikai képviselők¹³⁸ – a Külügyminiszterek Tanácsa Párizsban 1946. május 7-én a II. bécsi döntés érvénytelenítésével a kérdést lezárta.¹³⁹ Magyarország arra irányuló erőfeszítései, hogy legalább az I. bécsi döntés eredményeit megtarthassa, illetve Románia irányában egy nagyságrendileg 22.000 négyzetkilométernyi partiumi sáv megszerzésével tompíthassa a feszültséget, valamennyi vonalon kudarcot vallottak.¹⁴⁰ Ennek megfelelően az 1947. február 10-én aláírt párizsi békeszerződéssel az úgynevezett pozsonyi hídfő kivételével végül mindenben az 1938. január 1-én hatályos határokat állították vissza a II. világháborúban győztes hatalmak.¹⁴¹

134 GYÓRI SZABÓ: i.m., 151–154.

135 LÖNHÁRT: i.m., 69–72.

136 GECSÉNYI – MÁTHÉ: i.m., 825–828.

137 LÖNHÁRT: i.m., 76–77.

138 LÖNHÁRT: i.m., 75–76.; GYÓRI SZABÓ: i.m., 154–155.

139 GECSÉNYI – MÁTHÉ: i.m., 827–831.

140 LÖNHÁRT: i.m., 79–82.; GYÓRI SZABÓ: i.m., 172–180.

141 GECSÉNYI – MÁTHÉ: i.m., 831–835.

A román-magyar kapcsolatokat illetően a területi kérdések mellett az 1947. február 10-i párizsi békeszerződéssel kapcsolatban egy további körülményt, a nemzeti kisebbségek védelmének új alapokra helyezését szükséges kiemelni. A II. világháborút lezáró *békerendszer* a nemzeti kisebbségek jogában paradigmaváltást eredményezett: a nemzeti kisebbségek védelme – a területi igények elutasítását követően egyfajta kompenzációként is értelmezett magyar javaslatok ellenére¹⁴² – teljes egészében véve kimaradt az új békerendszerből¹⁴³ és az az emberi jogok védelmének egyik aspektusává, indirekt részelemévé vált.¹⁴⁴ Az I. világháborút követően felállított kisebbségvédelmi rendszer kudarca, illetve a II. világháború *állami terror útján elkövetett emberiség elleni tettei* okán a nemzetközi jog emberi jogok egyetemes védelmére helyezte hangsúlyát így meghatározva a II. világháborúban a szövetségesek egyik háborús célját.¹⁴⁵ Következésképpen a kisebbségvédelem mint az emberek egy csoportjának védelme helyett így az egész emberiség védelme lett a nemzetközi jog és a felállított Egyesült Nemzetek Szervezetének alapja. Az univerzális nemzeti kisebbségvédelem egyetlen elemeként a közel két évtizeddel később, az 1966-ban az Egyesült Nemzetek Szervezete keretein belül elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya rögzít hatályos kereteket, azaz a kisebbségvédelem döntően regionális,¹⁴⁶ illetve kétoldalú megállapodások tárgyát képezi a nemzetközi jogban.¹⁴⁷

A II. világháborút követő társadalmi, gazdasági, politikai és jogi események hamarosan meghatározó államszervezeti átalakulásokat idéztek elő Magyarország és Románia esetében, amelyek lényegét a korábbi alkotmányosság szükségképpeni elvetése jelentette a Szovjetunió 1936. évi sztálini Alkotmányán alapuló államszervezeti modell átvételé-

142 GYÓRI SZABÓ: i.m.,179.

143 FÖGLEIN Gizella: A kétoldalú kulturális egyezmények szimbolikája Magyarországon és a szomszédos államok (Jugoszlávia, Románia) között 1947–1948. In: MEZEY Barna – NAGY Janka Teodóra (szerk.): *jogi néprajz – jogi kultúrtörténet*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2009. 172–173.

144 SZALAYNÉ SÁNDOR: i.m., 146–147.

145 SZALAYNÉ SÁNDOR: i.m.,145–148.

146 KOVÁCS Péter: *Nemzetközi közjog*, Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 309–316.

147 SZALAYNÉ SÁNDOR: i.m., 183–234.

vel¹⁴⁸ és a kommunista ideológia osztályalapú társadalomszemléletének *érvényesítésével*.¹⁴⁹ A kommunista totális államok totális jellemzőik okán valójában nem tekinthetők tartalmi értelemben alkotmányos államoknak,¹⁵⁰ így a kisebbségek kérdése a visszaállított határok ténye mellett sajátos alkotmányjogi zsákutcába került meghatározva a két állam kapcsolatait a jövőben. A szovjet típusú alkotmányosság mögé rejtett együttélő nemzetiségek barátságán alapuló,¹⁵¹ de valójában osztályalapú ideológia a nemzetiségi kérdések általános keretek közötti megoldását tették lehetetlenné a tartalmi alkotmányosság alapján. Másik oldalról megközelítve a kérdést pedig hangsúlyozandó, hogy mivel a nemzetközi jog fent idézett általános emberi jogi megközelítése értelmében a Nemzetek Szövetsége kisebbségvédelmi rendszerét az Egyesült Nemzetek Szervezete nem vette át, a román-magyar viszonyban alapvető fontosságú nemzetiségi kérdést is csak *kétoldalú megállapodások útján* rendezhette a két állam. E két tényező együttese azonban valós megoldásra nem vezethetett: az osztályalapon értelmezett egyenlőség mellett ugyanis a társadalmi tények tekintetében helyreállt Magyarország azon korábbi helyzete, hogy területén csekély számú nemzetiség élt, így érdekérvényesítő képessége ismételten korlátozottá vált a kétoldalú kapcsolatokat illetően ebben a tárgyban is, míg a román állam-és pártvezetés valójában nacionalista alapon állt.¹⁵²

148 CSANÁDI György – CSATÓ István – KÁLMÁN György: A népi demokráciák alkotmányai, *Jogtudományi Közlöny*, 1949/15–16. 337.

149 BEÉR János: A népi demokratikus köztársaságok alkotmánya, Állam és Közigazgatás, 1949. I/1. 4–7.

150 VERESS Emőd: A szovjet típusú diktatúra jellemzői, In VERESS Emőd (szerk.): *Erdély jogtörténete*, Budapest-Kolozsvár, Forum Iuris-HVG Orac, 2020, 502–505.

151 BEÉR: i.m., 21.

152 A fenti tételt igazolja az internacionalista alapállást őszintén valló kommunisták eltávolítása a Román Kommunista Pártból szervezeten belüli belharcok során. A folyamat sajátos nemzeti színezetét adta többek között, hogy a valódi internacionalista alapon álló vezetők közül jelentős pozíciókat foglaltak el nem románok, mint például a korábbi főtitkár Fóris István vagy Vasile Luca (Luka László) pénzügyminiszter, akik a magyar nemzetiséghez, vagy Ana Pauker külügyminiszter, aki zsidó közösséghez tartozott. A párt belharcjai során végül Sztálin az állam és pártirányítást megszerző Gheorghie Gheorghiu-Dej személye mellett állt ki többek között azon az alapon, mert

Magyarország, miután területi követeléseit, illetve egy Kisebbségi Kódex elfogadására irányuló javaslatait a békekonferencia egyaránt elutasította, végső – de ezúttal is sikertelen – próbálkozást tett annak érdekében hogy Romániát és Magyarországot kötelezzék kisebbségvédelmi megállapodás megkötésére, illetve egy székelyföldi autonómia Egyesült Nemzetek alatti garanciával való létrehozatalára.¹⁵³

Észak-Erdély – román baloldali egységnek köszönhető, valójában tehát szovjet segítséggel történt – visszaszerzése Romániában¹⁵⁴ a fennálló államberendezkedés megváltoztatására adott legitimációs alapot.¹⁵⁵ A megerősödött baloldali politikai erők szovjet támogatással I. Mihály királyt 1947. december 30-én lemondatták trónjáról és kikiáltották a Román Népköztársaságot. A szovjet blokkba immár alkotmányjogi értelemben is betagozódott Román Népköztársaság¹⁵⁶ mellett Magyarország is hamarosan népi demokratikus, azaz kommunista fordulatot vett,¹⁵⁷ így ezt követően a román-magyar viszonyt is a keleti blokkhoz tartozásból fakadó közös jellegzetességek, elsősorban az adott állampárt politikai érdekei határozták meg.

5. A Párizsi békeszerződéstől 1956-ig

A békeelőkészítésre tekintettel, illetve attól függetlenül, de alapvetően a baloldali mozgalmak előretörésére visszavezethető módon 1948 végéig több

ő a többiekkel – így az internacionalista – szemben egy igazi román, a népfia. – DURANDIN 332–335, 340–343., 348–351.

153 GYÓRI SZABÓ: i.m., 179.

154 GEORGHU-DEJ George: Románia Kommunista Pártja az ország demokratizálásért vívott harcban, In: BORSINÉ TOLDY Mária – SZOKOLAY Katalin (szerk.): *Harc a hatalomért 1943-1948 Az európai népi demokratikus forradalmak válogatott dokumentumai III. Német Demokratikus Köztársaság és Románia*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Tudományos szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet, 1979. 160–168.; LÖNHÁRT: i.m., 74.

155 DURANDIN: i.m., 336–340.

156 CSANÁDI – CSATÓ – KÁLMÁN: i.m., 337.

157 TAKÁCS Imre: Az 1946. évi I. törvény – az ideiglenes Alkotmány In: KUKORELLI István (szerk.): *Alkotmánytan I.*, Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 58–59.

olyan intézkedés, illetve a megbékélést magában hordozó lépés történt a két állam között, amelyek ekkoriban a román-magyar viszony új alapokra helyezését vetítették előre.¹⁵⁸ Mindkét államban nem kis társadalmi rétegek őszintén hittek abban, hogy a régi államberendezkedések eltörlésével, a szovjetizálással és a valóságban is érvényesülő internacionalista alapon ténylegesen új fejezet kezdődik a román-magyar viszonyban,¹⁵⁹ ennek elemeként maga Petru Groza miniszterelnök vámuniót, nyitott határokat sem tartott kizártnak a két ország közös jövőjének alapjainként.¹⁶⁰

E kiindulópontoktól függetlenül azonban Erdély hovatarozásának kérdésében az új nemzetiségpolitikát valló Petru Groza miniszterelnök sem különbözött a romániai politikai elitől: az 1945. március 13-i kolozsvári beszédében¹⁶¹ a román miniszterelnök egyértelműen hitet tett a román államiság és a nemzetiségi együttműködés mellett, de a román államkereteken belül rögzítve Erdély helyét. A kölcsönös gyanakvás és bizalmatlanság évszázados sérelmei ugyanakkor a megbékélés új alapjait valló társadalmi folyamatok ellenére nem tűnhettek el egyik pillanatról a másikra, amelyekre további hatást gyakorolt, hogy a megkezdődött béketárgyalások a fentiek szerint ismételtelen felszínre hozták az ellentéteket, illetve a román kormány új politikáját többen csak a béketárgyalások végéig tartó pragmatista lépéssorozatnak tekintették.¹⁶² Ez utóbbi álláspont hamarosan igazolást is nyert, a kommunista Romániában ugyan megalkotásra – egyben megkülönböztetésre – került az „együttelő” nemzetiségek

158 GERELYESNÉ DIAN ÉVA: Petru Groza politikai pályája 1945 utáni dokumentumok tükrében, *Századok*, 1985, 1285., 1288–1290., 1292–1294.

159 FÖLDES György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2007, 14–17.

160 GYARMATI György: A Debreceni Vásár. Interjú Petru Grozával 1945-ben. *História*, 1984/4. 25–27.; GERELYESNÉ DIAN 1293.; LÖNHÁRT 83.

161 Dr. Petru Groza beszéde a Magyar Népi Szövetség első szabad Kongresszusán, In: BORSINÉ TOLDY Mária – SZOKOLAY Katalin (szerk.): *Harc a hatalomért 1943–1948. Az európai népi demokratikus forradalmak válogatott dokumentumai III. Német Demokratikus Köztársaság és Románia*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet, 1979, 128–131.

162 BÁRDI (2017): i.m., 52.; GERELYESNÉ DIAN: i.m., 1293.

alkotmányjogi fogalmi köre,¹⁶³ amely szerint a nemzetiségekkel való viszony baráti és együttműködő a sztálini nemzetiségpolitika alapjain, ugyanakkor a gyakorlatban – különösen a párizsi béketárgyalások sikerét követően – változatlanul érvényesült a bizalmatlanság, a gyanakvás, és a korábbi román állampolitika – igaz valamivel tompított élű – asszimilációs gyakorlata.¹⁶⁴

A keleti blokkba tartozás tényét rögzítő bel- és külpolitikai változások eredményeként¹⁶⁵ az esetleges vitás kérdések fegyveres úton való rendezése a jövőben kizárttá vált, és a szovjet nyomás alatt álló államok egymással hamarosan e tény, azonos ideológiai alapjaikat és baráti viszonyukat hangsúlyozó – egyben a kisebbségi kérdéseket valójában belügyként elismerő – szerződéseket kötöttek.¹⁶⁶ Magyarország és Románia is értelemszerűen e nemzetközi szerződésláncolat elemeiként hamarosan megkötötte a Szovjetunió által elvárt tárgyi megállapodásokat. Ezen nemzetközi egyezmények közül lényegi jelentőségre a kulturális együttműködés tárgyában Bukarestben 1947. évi november hó 25. napján aláírt magyar-román egyezmény tett szert.¹⁶⁷ A megállapodás preambuluma a múlt sérelmeiből fakadóan elítélte a korábbi államberendezkedéseket és osztályszemléletű ideológiai alapon rögzítette a kulturális együttműködés kereteit.¹⁶⁸ A Felek ennek megfelelően kötelezettséget vállaltak a sovinizmus, valamint a nemzetiségi vagy faji elnyomás szellemének hatásai elleni küzdelemre, kulturális, tudományos és oktatási rendszereikből vállalva kiiktatni mindazt, ami a másik Fél népének méltóságára sértő. Az egyezmény 2. cikke támogatási kötelezettséget rögzített a nemzetiségi kulturális, tudományos, anyanyelvű közoktatási, művészeti és testnevelési intézményeket illetően az adott államban élő állampolgárok teljes jogegyenlősége alapján. A 3. cikk a két nép közötti barátság előmozdítása céljából saját területén vállalta támogatni a román-magyar és az egyébként 1945 óta működő Magyar-Román Társaságok¹⁶⁹ működését, a 4. cikk pedig Bukarestben

163 BEÉR: i.m., 22.

164 FÖLDES: i.m., 17–18.

165 GYÓRI SZABÓ: i.m., 189.

166 FÖGLEIN: i.m., 172–173.

167 GERELYESNÉ DIAN: i.m., 1297.

168 FÖGLEIN: i.m., 180–183.

169 GYÓRI SZABÓ: i.m., 159.

kolozsvári fiókéntézetel saját vezetése alatt álló magyar, Budapesten debreceni fiókéntézetel román kulturális intézetet létesített. Az intézetek a viszonyosság alapján a két állam kulturális együttműködésének célját szolgálták, tudományos kutatások, előadássorozatok, alkalmi és állandó kiállítások, könyvkereskedések, könyvtárak és levéltárak tanulmányozása és olyan egyéb kölcsönös kulturális információs szolgálat létesítése által, amely rendszeresen és állandóan anyaggal láthatta el a sajtót és a kulturális élet intézményeit és személyiségeit. Az 5. cikk a másik nép nyelve, irodalma, történelme, valamint más, a másik nép helyes megismerésére alkalmas tudományágak számára az egyetemeken és felső iskoláin tanszékek és lektorátusok létesítését előlegezte meg. A 6. cikk mindkét országban sajtóügynökségeket létesítését és sajtóegytműködést szorgalmazott, a 7. cikk további tudományos és oktatási együttműködési keretek programjait határozta meg, ösztöndíjak, csereprogramok és hasonló intézményes keretek között azzal, hogy könyvek, folyóiratok és más sajtótermékek szabad forgalmának és terjesztésének biztosítását, lehetőleg vám- és szállítási kedvezmények engedélyezése útján is elő kívánta segíteni, ugyanakkor a sajtóellenőrzés és jóváhagyás intézményét fenntartotta. A 8-10. cikkek a tudományos és oktatási együttműködés viszonyosság elvén alapuló kereteit határozták meg, a 11. cikk szakmai, sport, női és ifjúsági szervezetek együttműködését rögzítette. A 12. cikk rendelkezése szerint a felek gondoskodni kívántak arról, hogy a tankönyvekben, valamint minden más nyomtatványban mindaz mellőztessék, ami a valóság elferdítésére vagy meghamisítására és arra alkalmas, hogy a másik államot kedvezőtlen színben tüntesse fel, és e körben felülvizsgálatot is elrendelt. Az egyezmény II. fejezete egy 16 tagú paritásos elven működő, évente egymás fővárosában ülésező Vegyesbizottság felállítását határozta el az egyezmény végrehajtását biztosítandó. Az egyezmény alapján klasszikus kulturális együttműködés keretei között elsősorban könyvkiadási, terjesztési folyamatok indultak meg, illetve bizonyos esetekben színjátszás esetében fordultak elő vendégszereplések, amely folyamatok később lassan elhaltak, a két állam közötti kapcsolatok hűvössé váltak, majd az egyezmény szellemétől eltérően valójában ellenségessé is váltak.

Az első megállapodás megkötését követően két hónappal később a felek Budapesten 1948. január 24-én barátságai és együttműködési szerződést

kötöttek.¹⁷⁰ A szovjet külpolitikai irányvonallal egyezően a szerződés preambuluma a két állam közti baráti kapcsolatok fontosságát, elmélyítését a Duna-medence és a Balkán biztonságának és békéjének zálogaként írta le, elítélte a II. világháború szovjetellenes politikáját, ugyanakkor rögzítette az *érintett* államok függetlenségének és területi épségének kiindulópontját is. A szerződés szakaszai szoros és baráti kapcsolatot írtak le együttműködésük kiindulópontjaként és az Egyesült Nemzetek Szervezetének Alapokmánya szellemében hangsúlyozták ismételtlen állami függetlenségük és területi épségük fenntartását, amelynek keretein belül katonai segítséget vállaltak egymás irányába támadás esetén. A felek különös vállalásaként rögzítették, hogy egymás elleni szövetségbe nem lépnek. A megbékélés jegyében a két ország vállalta, hogy közöttük a gazdasági, kulturális és minden egyéb természetű kapcsolataik fejlesztése és megerősítése céljából a megfelelő és szükséges intézkedéseket foganatosítani fogják és e célból további külön szerződéseket és megállapodásokat fognak kötni. A megállapodás tehát a nemzeti kisebbségek kérdésében valójában konkrét előírásokat nem tartalmazott, a vállalt együttműködési keretekkel kapcsolatos további egyezményekre bízta e kérdések tárgyalását.

A fenti egyezmények keretein túl tényleges, a magyar-román kapcsolatok lényegi elemét képező kisebbségvédelmi megállapodások nem születtek. A román álláspont e körben lényegét tekintve megegyezett a II. világháborút megelőző doktrínával: a nemzetiségi kérdés egyrészt megoldott,¹⁷¹ *másrészt az a szuverenitás alá tartozó belügy*¹⁷² és mint ilyen, annak bármilyen nemzetközi szinten való tárgyalása, számonkérése lényegében *véve a román állam szuverenitása elleni támadás*. Ezen az elvi alapon tehát 1948 és 1956 között a hivatalos magyar-román találkozók egyike sem foglalkozott az erdélyi nemzetiségi kérdésekkel, a román állam az 1948. évi Alkotmány, a Nemzetiségi Statutum által adott és deklarált kisebbségi jogok,¹⁷³ illetve az 1952. évi Alkotmánnyal felállított Magyar

170 GERELYESNÉ DIAN: i.m.,1297.

171 GERELYESNÉ DIAN: i.m.,1298.

172 FÖLDES: i.m., 18.

173 FÁBIÁN Gyula: Jogi keretek, In: BÁRDI Nándor – ÉGER György (szerk.): *Magyarok Romániában 1990-2015*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2017, 233–234.

Autonóm Tartomány¹⁷⁴ ténye okán valójában a kérdést lezártnak tekintette.¹⁷⁵ Magyarország esetében a kommunista hatalomátvétel az önálló magyar külpolitikát és ezáltal a magyar nemzetpolitikát megszüntette és mindenben a szovjet irányvonalnak alávetett cselekvéseket eredményezett,¹⁷⁶ noha egyes vezetőkben valóban élt aggodalom a határon túli magyarok sorsát illetően,¹⁷⁷ nemzeti érdekérvényesítésről ebben az időszakban nem lehetett szó.

A román-magyar viszony tekintetében a korszakban, a kisebbségvédelmi szerződés megkötését megkerülő fentiekben ismertetett két egyezményen kívül¹⁷⁸ végül az 1949. február 10-én megkötött bukaresti állampolgársági egyezmény nevesítése indokolt. Ezen megállapodás zárta le a trianoni, illetve a párizsi békeszerződés által nem megfelelően rendezett állampolgársági kérdéseket. Az egyezmény értelmében mind Magyarország, mind Románia állampolgárként ismerte el azokat, akik a II. bécsi döntés napján és a tárgyi egyezmény aláírásának napján az adott államban volt lakóhelyük, feltéve, ha az egyezmény hatálybalépésétől számított kilenc hónapon belül az illetékes helyi hatóságoknál jelentkeztek és igazolták lakóhelyüket. Ellenkező esetben az 1940. augusztus 30. napján megvolt állampolgárságuk maradt fent. Mindkét állam vállalta, hogy a hazájukba visszaköltözők számára a szükséges engedélyeket soron kívül megadja, emellett az átköltöző személyek mindennemű ingó javaikat magukkal vihették, az elhagyott állam területén maradó ingó és ingatlan vagyon, valamint az azokra vonatkozó jogok tekintetében az átköltöző személyek által elhagyott állam állampolgáraival egyenlő elbánásban részesültek. Az állampolgársági kérelmek esetében a felek vállalták a családok egységének elvének szem előtt tartását. Mindkét fél hangsúlyozta, hogy a kettős állampolgárságot elkerülni kívánják, ezért egymás állampolgárát csak akkor honosították, illetve visszahonosítást csak akkor eszközöltek, amennyiben a másik fél az érintettet elbocsátotta.

174 SZENTPÉTERI István: A Román Népköztársaság új alkotmánya, *Állam és Igazgatás*, 1952/11–12. 608., 611.

175 FÖLDES: i.m., 18.

176 GYÓRI SZABÓ: i.m., 190–192.

177 FÖLDES: i.m., 18.

178 GYÓRI SZABÓ: i.m., 194–196.

A béketárgyalások kudarcát követően a szovjet irányvonalnak megfelelően megalkotott fenti két egyezmény bizonyos előrelépést jelentett a két ország viszonyában, 1949 végére a magyar-román kétoldalú kapcsolatok ismételten fordulatot vettek. Tekintettel arra, hogy a román vezetés a nemzetiségi kérdést belügynek tekintette a fentiek szerint hamarosan megszűntek a valós kapcsolatok a két állam polgárai között, a nagyváradi közúti határátkelő kivételével nem volt közúti forgalom és maguk a pártvezetők is csak 1949-ben találkoztak egymással.¹⁷⁹ Ezen találkozáson a román fél egyértelműen kijelentette, hogy a romániai magyar kisebbség nem a magyar nemzet része, kérdésük román belügy és legfeljebb csak mint a két állam kulturális kapcsolatai kedvezményezettjeiként nevesíthető.¹⁸⁰

Sztálin halálát követően a keleti blokk országaira nehezedő szovjet nyomás némiképp enyhült, amely eltérő reakciókat eredményezett Magyarországon és Romániában.¹⁸¹ Magyarországon különösen Nagy Imre miniszterelnökké választásával egy nemzetibb jellegű politika kezdeti lépései körvonalazódtak, míg Romániában ellenkezőleg, a rendszer megmerevedése figyelhető meg.¹⁸² A korszak egyetlen eredményeként könyvelhető el, hogy bár a mindennapokban a kapcsolatok a két állam között meglehetősen hűvösek voltak és a pártvezetők személyes találkozása elmaradt, a diplomáciai kapcsolatokat nagyköveti szintre emelték, igaz ezzel egyidejűleg megszüntetésre került a kolozsvári magyar útlevélhivatal.¹⁸³

A Szovjetunió Kommunista Pártja XX. Kongresszusán meghirdetett desztalinizáció elemeként a szovjetek is ösztönözni kezdték a feszültségekkel terhelt államközi viszonyok javítását, amelynek eredményeként magyar küldöttség látogatott Romániába, illetve a magyar lakta területekre, lazítottak az utazási feltételeken, illetve a magyar külügyi irányításban is fontos személycseréket

179 GYÓRI SZABÓ: i.m., 192.

180 BÁRDI (2017): i.m., 62–63.

181 BOTTONI, Stefano: 1956 Romániában – Eseménytörténet és értelmezési keretek, In: BOTTONI, Stefano – LÁSZLÓ Márton – LÁSZLÓ Réka – LÁZOK Klára – NOVÁK Zoltán (szerk.): *Az 1956-os forradalom és a romániai magyarság*, Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2006, 14–23.

182 BÁRDI (2017): i.m., 64–65., 74–78.; FÖLDES: i.m., 18–19.

183 GYÓRI SZABÓ: i.m., 209.

eszközöltek.¹⁸⁴ A magyar külpolitikában megfigyelhető változások, Rákosi Mátyás pártvezető bukása, a desztalinizáció sikerei nemsokára a magyar állam semlegessége elvének megfogalmazásához, a keleti blokkból való távozás igényét felvállaló 1956. október 23-i forradalomhoz és szabadságharchoz vezettek.¹⁸⁵ A szovjetek katonai beavatkozása Magyarországon, a magyar szabadságharc leverése ugyanakkor egyértelművé tette a keleti blokk államai számára a fennálló keretektől való eltérés nyilvánvaló korlátait.¹⁸⁶

A román pártelit, amely egyebekben azonnal felajánlotta katonai segítségnyújtását Magyarországgal szemben a Szovjetuniónak¹⁸⁷ hamarosan levonta a magyarországi eseményekből a saját állama számára kiemelt jelentőségű további következtetéseit is, a kisebbségi jogok fokozatos leépítésének szükségességét.¹⁸⁸ Tekintettel arra a tényre, hogy a magyarországi eseményekben a keleti blokk államai kivétel nélkül a kommunizmussal szembeni nacionalista támadást láttak¹⁸⁹ a Román Kommunista Párt is ezen az alapon indult el, ugyanakkor jelentősen *átértelmezte addigi állampolitikáját* és sajátos nacionalista úton indult el.¹⁹⁰ Románia az 1956-os magyarországi eseményeket a fentieknek megfelelően akként parafálta, hogy a magyarországi események sorozata nem csak ideológiai támadás volt, hanem a magyar szeparatizmus és irredentizmus egyértelmű megnyilvánulása, amelyből azon következtetést szükséges Romániának levonni, hogy a sztálini nemzetiségi politika helyett a nemzetiségekkel szembeni fellépés politikáját kell alkalmazni a jövőben.¹⁹¹

184 GYÓRI SZABÓ: i.m., 217–222.

185 GYÓRI SZABÓ: i.m., 223–243.

186 DURANDIN: i.m., 366–368.

187 FÖLDES: i.m., 27–28.

188 FÁBIÁN: i.m., 234.

189 FÖLDES: i.m., 20.

190 BOTTONI: i.m., 35–47.; MANZINGER 133–135.

191 DURANDIN: i.m., 368–369.

6. Záró gondolatok

Románia és Magyarország viszonya az 1956. évi forradalom és szabadságharc leverését követően a közös szovjet függés ellenére továbbra is feszültségekkel terhelt maradt. A román-magyar államközi kapcsolatok a jövőben legfeljebb és kizárólag technikai jellegű nemzetközi egyezményeket eredményeztek, míg az állampártok közötti viszonyt a bizalmatlanság jellemezte annak ellenére, hogy a magyar párt és államvezetés egyértelműen és több ízben – már közvetlenül a forradalom és szabadságharc leverését követően¹⁹² – tanújelét adta annak, hogy a külhoni magyarság érdekei védelme érdekében csak korlátozottan,¹⁹³ vagy még e szintet el nem érően sem kíván beavatkozni.¹⁹⁴

Mindezekon az alapon, Magyarország távolságtartása mellett a romániai magyarsággal szembeni, 1956-t ürügyül használó, de valójában az internacionalista felszín alatt mindvégig érvényesülő asszimilációs és kirekesztő politika és gyakorlat hatványozottabban érvényesült,¹⁹⁵ illetve alapját képezte a pártelittel szembenálló erőkkkel való megtorlásra.¹⁹⁶ A fenti tényeken nem változtatott, hogy Magyarország és Románia Bukarestben 1972. február 24-én Barátsági, Együttműködési és Kölcsönös Segítségnyújtási Szerződést kötött a szocialista internacionalizmus, a szuverenitás és a függetlenség, az egyenjogúság, a belügyekbe való be nem avatkozás, a kölcsönös előnyök és az elvtársi segítségnyújtás elvei alapján, és legfeljebb gazdasági és műszaki-tudományos együttműködést nevesített, egyebek mellett az oktatási, kulturális, sajtó, a rádió, a televízió, a film, az idegenforgalom, az egészségügy és a testnevelés terén. Az idézett nemzetközi szerződés jogilag felváltotta az 1948. évi megállapodást, de azt változatlanul nem jellemezte a nemzetiségi jogok melletti kiállítás. Ellenkezőleg: a szerződés megkötését követően még abban az évben vált nyilvánvalóvá a román állam nacionál-

192 BOTTONI: i.m., 47–49.

193 GYÓRI SZABÓ: i.m., 265, 292–293.

194 BARABÁS Béla – SEBŐK László – R. SÜLE Andrea: *Kapcsolatok az anyanemzettel*, In: DIÓSZEGI László – R. SÜLE Andrea (szerk.), *Hetven év. A romániai magyarság története 1919-1989*, Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1990, 111–112.

195 BÁRDI (2017): i.m., 78–96.

196 BOTTONI: i.m., 38–47.

kommunista fordulata, amely összhangban korábbi represszív és asszimilációt szorgalmazó, saját jogszabályaival *contra legem* gyakorlatával meghirdette a nemzeti homogenizációs programját.¹⁹⁷ Ilyen alapokon a bizalmatlanság a két állam kapcsolatait az 1980-as évekre a lehető legszűkebb területekre korlátozta, sőt az addig elért egyes eredményeket is visszafordította, amelynek példaként áll az 1988-ban egyoldalúan bezárított – az 1977 nyarán pártvezetői megállapodás alapján csak 1980-ban megnyitott¹⁹⁸ – kolozsvári magyar főkonzulátus és diplomatáinak kiutasítása.¹⁹⁹ Hamarosan Románia elszigetelődése a nemzetközi közösségen, illetve a keleti blokkon belül is bekövetkezett,²⁰⁰ amellyel egyidejűleg Magyarországon végre megindultak – elsősorban a romániai magyar kisebbség védelme érdekében – az első értékelhető külügyi lépések, mint a nemzetpolitika alapjai.²⁰¹

A magyar-román kapcsolatok 1988-ra soha nem tapasztalt mélypontra jutottak. Románia a nemzetközi szerződésekből vállalt kötelezettségeit lényegében véve senkivel, így Magyarországgal szemben sem teljesítette, sztálinista rendszere pedig mind a belpolitikában, mind a külpolitikában a magyar nemzetiséget, illetve Magyarországot jelölte meg fő ellenfelének.²⁰² Románia álláspontját minden létező fórumon védte, egyben Moszkvát és Budapestet vádolta belügyi beavatkozással és a román állam destabilizációjával, amelyből fakadóan az 1988. augusztus 20-i aradi román-magyar, illetve az 1988. október 6-i moszkvai román-szovjet tárgyalások nem hozhattak áttörést.²⁰³

A fenti körülmények között a román-magyar kapcsolatok konszolidációja, valamint azok új alapokra helyezése elképzelhetetlenné vált mindaddig, amíg az 1965-ben pártfőtikárrá, majd 1974-ben államelnökké választott Nicolae Ceaușescu hatalma fennállt. A két állam közötti viszony új útjai így csak 1989 karácsonyát követően nyílhattak meg.

197 BÁRDI (2017): i.m., 109–117.; FÁBIÁN: i.m., 234–236.; GYŐRI SZABÓ: i.m., 291–292.

198 GYŐRI SZABÓ 292.

199 BARABÁS – SEBŐK – R. SÜLE: i.m., 111.

200 LÖNHÁRT: i.m., 97–100.

201 GYŐRI SZABÓ: i.m., 326–327., 331–332.

202 BÁRDI (2017): i.m., 117–119.

203 DURANDIN: i.m., 437–439., 442–444.

Stiller Erzsébet¹

HIDEG HÁBORÚ, FORRÓ DRÓT: A DIPLOMÁCIA KONFLIKTUSKEZELŐ ESZKÖZE, A FORRÓ DRÓT

Absztrakt

Az 1962. évi kubai rakétaválság döbentette rá az amerikai és szovjet vezetést a sikeres kommunikáció szükségességére egy potenciális válság esetén. Egy évvel később megállapodtak a forró drót megkötésében, majd folyamatosan frissítették az idők során. Az írás a megállapodások körülményein és a technikai részleteken túl két, forró dróton keresztül megoldott válságot ismertet: a hatnapos és a jom kippuri háborút. Habár a forró drót szerepe majdnem hatvanéves működése alatt átalakult válságkezelő eszközből presztízseszközzé, napjainkban továbbra is működtetnek forró drótokat.

Abstract

The Cuban Missile Crisis of 1962 reminded both the U.S. and Soviet leadership of the need for successful communication in the event of a potential crisis. One year later, they agreed to sign the hotline agreement and agreed to keep it updating since then. In addition to the circumstances of the agreements and technical details, the article describes two crises resolved through the hotline: the Six-Day War and the Yom Kippur War. Although the role of the hotline has evolved in almost sixty years of its operation from crisis management tool into a prestige tool, hotlines are still being established today.

1 Nemzetközi tanulmányok alapszakos végzős hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar

1. Bevezetés

Az emberek konfliktustűrő képessége egyes esetekben igen alacsony. Konfliktus pedig mindenhol akad – a mindennapi életben, a munkahelyen, bárhol, ahol két ember érintkezik. Kifejezetten fontos ezért a konfliktusok megfelelő kezelését elsajátítani, és nincs ez másképp a diplomácia terén sem, elvégre az államokat is emberek képviselik. A legelső, a Washington–Moszkva forró drót esetében két olyan hatalomról van szó, amelyek nem is különbözhetnének jobban egymástól, legyen szó ideológiai vagy gazdasági szempontokról. A köztük sikeresen létesített kommunikáció emiatt érdekes kérdés: jelentősen eltérnek egymástól és mégis sikerült effektíven kommunikálniuk, anélkül, hogy a konfliktusok eszkalálódtak volna.

A forró drót kevésbé kutatott kérdéskör. Sem magyarul, sem idegen nyelven nem található túl sok forrás. Kutatásomat főleg angol nyelven végeztem, de német nyelvű és francia nyelvű szakirodalmat is feldolgoztam. A 2010-es évek közepétől egyre több folyóiratcikk jelent meg, amelyek a forró drótot vizsgálták. Ez a nyilvánosságra hozott kormányközi dokumentumoknak köszönhető, hiszen általuk immár hivatalos információ állt rendelkezésre.

Hipotézisem szerint a forró drót hatékony diplomáciai eszköz, amely képes a diplomáciai rendezés megvalósulását és az eszkaláció megakadályozását segíteni. Ennek alátámasztására az eddig használatba helyezett forró drótokat kívánom vizsgálni. Jelen írásomat két nagy részre lehet osztani: az első a Washington és Moszkva közötti forró drótról, a második pedig a többi forró drótról szól. A Washington–Moszkva forró drót kialakulásának előzményeivel kezdem a vizsgálódást. Ez tisztább képet ad arról, hogy milyen körülmények között és miért fordultak ilyen eszközökhöz az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió vezetőségei. Ezután magával a memorandum szövegével folytatom, amely a forró drót felépítését is magába foglalja, valamint a mindennapi használatáról teszek szót. Ezután a módosító egyezményeket sorolom fel, és azt, hogy a forró drótot ezek miként módosították. Ezt követem a forró dróttal megoldott válsághelyzetek kifejtésével. Végül röviden a forró drót értékelésére is sor kerül, hogy milyen értékeket mutatott fel majdnem hatvanéves

működése alatt. A további forró drótokkal pedig a diplomáciai eszköz funkciójának változását mutatom be. Ezek Washington, Moszkva és Peking forró drótjai, valamint a regionális forró drótok.

2. A Washington–Moszkva forró drót

2.1. Előzmények

A közvetlen kommunikációs kapcsolat ötlete először az 1950-es években fogalmazódott meg.² Thomas Schelling amerikai játékelméletíró korlátozott hadviselésről szóló esszéjében a tárgyalásokhoz állandóan rendelkezésre álló kommunikációs vonalak szükségességét emelte ki.³ Jess Gorkin, a Parade magazin szerkesztője cikksorozatában így érvelt: „Muszáj a világnak elvesznie egy telefonhívás hiánya miatt?”⁴

Közvetlenül 1958-ban tette meg a forró drót javaslatát Schelling és Gorkin az amerikai kormányzatnak.⁵ 1960-ban a szovjet főtitkár és az amerikai elnök egyaránt érdeklődést mutattak a feltett ötlet felé, de nem foglalkoztak vele komolyabban.⁶ Az 1961-es berlini válságot követően azonban Hruscsov titokban megerősítette érdeklődését,⁷ ezért azt tanácsolták Kennedynek, hogy igyekezzen Hruscsov figyelmét fenntartani.⁸ Természetesen voltak, akik a szovjet visszaélés lehetőségét látták a vonalban,

2 EGILSSON, Haraldur Þór: The Origins, Use and Development of Hot Line Diplomacy. In: *Discussion papers in diplomacy*, 85. szám, Netherlands Institute of International Relations ‘Clingendael’, 2003. 1.

3 NANZ, Tobias: Das Rote Telefon. In: Reichherzer, Frank, Droit, Emmanuel és Hansen, Jan (szerk.) *Den Kalten Krieg vermessen: Über Reichweite und Alternativen einer binären Ordnungsvorstellung*. De Gruyter Oldenbourg, Berlin, Boston, 2018. 237.

4 NANZ: i.m., 238.

5 SIMON, Eszter - SIMON, Agnes: The Soviet Use of the Moscow-Washington Hotline in the Six-Day War. In: *Journal of Transatlantic Studies*, 15. évfolyam, 3. szám, 2017. 285.

6 SIMON: i.m., 285.

7 EGILSSON: i.m., 2.

8 EGILSSON: i.m., 2.

amely valódi félreértésekhez vezethet.⁹ Az Egyesült Államok végül 1962 áprilisában, a Szovjetunió pedig ugyanazon év júliusában hivatalosan is kommunikációs kapcsolatot javasolt.¹⁰

A kubai rakétaválság mutatta meg, hogy mekkora a bizalmi szakadék a két ország között, illetve azt is, hogy jelentős kommunikációs problémák álltak fent. A válság ugyanis a nehézkes kommunikációs körülmények miatt akár nukleáris háborúval is végződhetett volna. Mivel órákba telt, mire az üzeneteket kicserélték, kódolták, dekódolták, lefordították, továbbították és kézbesítették, ezért a válság során a vezetők kénytelenek voltak nyilvános rádióközvetítéshez fordulni.¹¹ Hruscsov október 27-én a Moszkva Rádióban üzent meg Kennedynek,¹² hogy a szovjetek kivonják a rakétákat.¹³ A washingtoni szovjet nagykövet, Anatolij Dobrinyin így emlékezett vissza rá: „*Nagy sebességgel, visító szirénákkal indult el Hruscsov dácsájából (...) egy gépkocsi a rádióállomásra, ahol azonnal sugározták az üzenetet Kennedy elnöknek. Ebből az adásból hallottam én magam [is] Hruscsov teljes válaszát, nem pedig a szöveggel ellátott táviratból, amely két órával később érkezett a követségre (...).*”¹⁴ E módon viszont a publikum is ugyanakkor értesült az eseményekről.

A két államvezető egyszerűen nem tudott hatékonyan kommunikálni¹⁵ akkor, amikor lehetetlen helyzetben találták magukat. Hatalmas nyomás alatt álltak, hogy pillanatok alatt döntsenek miközben az üzenetek órákat késtek és nem ismerték a másik fél valódi szándékait.¹⁶ A nagykövetségek eközben nem tudtak időben a megfelelő tisztviselőkhöz eljutni.¹⁷ A gyors

9 EGILSSON: i.m., 14.

10 SIMON és SIMON: i.m., 286.

11 EGILSSON: i.m., 2-3.

12 SIMON, Eszter és SIMON, Agnes: Trusting Through the Moscow-Washington Hotline: A Role Theoretical Explanation of the Hotline's Contribution to Crisis Stability. In: *Journal of Global Security Studies*, 5. évfolyam, 4. szám, 2020., 658.

13 NANZ: i.m., 239.

14 EGILSSON: i.m., 3.

15 MILLER, Steven E.: Nuclear Hotlines: Origins, Evolution, Applications. In: *Journal for Peace and Nuclear Disarmament*, 4. évfolyam, 1. szám, 2021. 176.

16 MILLER: i.m., 177.

17 EGILSSON: i.m., 16.

és megbízható kommunikáció szüksége miatt mindkét oldal számára sürgőssé vált a megoldása megtalálása. Az amerikai kormány októberi közleményében hangsúlyozta a bizalom hiányának tényét, amelyet a válság fő okozójának tudtak be.¹⁸

A kubai rakétaválságot testközelből megélő politikusok azonnal neki is láttak a megfelelő módszer kidolgozásához.¹⁹ Úgy vélték, hogy a pillanatok alatt bekövetkező nukleáris támadás lehetőségét egy gyorsan beüzemeltető kommunikációs csatornával lehet a legjobban ellensúlyozni. A szükséges technológiai eszközökhöz hozzá lehetett férni, és rendelkezésre állt a titkosítási technológia is.²⁰

Egy atomtámadás valószínűleg véletlen hiba, baleset, félreértés, téves számítás vagy a kommunikáció hiánya miatt következne be, így az ilyen helyzet tisztázása nagymértékben hozzájárulhat a konfliktus megelőzéséhez, korlátozásához és/vagy befejezéséhez. Magát a forró drót létezését is ehhez hozzájáruló intézkedésnek tekintették, hiszen mindkét fél elismerte az államvezetők közötti gyors és bensőséges kommunikáció fontosságát vészhelyzet esetén.²¹

Az egyetértés a kommunikációs kapcsolat szükségességéről csupán az első lépés volt. További fontos kérdéseket kellett megoldani: milyen technológiát, ki és mikor használja.²²

2.2. A Memorandum

Két hónappal a kubai rakétaválság után, 1962. december 12-én az Egyesült Államok munkadokumentumot nyújtott be a Tizennyolc-hatalmi Leszerelési Bizottságnak, amely javaslatot tartalmazott egy Washington és Moszkva közötti közvetlen vészhelyzeti kommunikációs kapcsolat létrehozásáról. A munkadokumentum „A háború kockázatának csökkentése baleset, téves számítás vagy kommunikációs hiba miatt” (*Reduction of the Risk of War*

18 SIMON és SIMON (2020): i.m., 662.

19 MILLER: i.m., 178.

20 NANZ: i.m., 238-239.

21 MILLER: i.m., 178-179.

22 EGILSSON: i.m., 4.

Through Accident, Miscalculation, or Failure of Communication) címet viselte.²³ Megkérdőjelezte a súlyos katonai válság idején elérhető kommunikáció hatékonyságát és új intézkedéseket szorgalmazott.²⁴ Azt nem szögezte le, hogy kiket kötne össze ez a vonal – szó volt még az Egyesült Királyságról és az ENSZ főtitkárjáról is, mint további potenciális résztvevőkről.²⁵ Végül egy NATO-nál kiosztott dokumentum tisztázta, hogy kizárólag az Egyesült Államokat és a Szovjetuniót fogja összekötni a forró drót.²⁶

A konferencia 1963. április 5-én folytatódott. A szovjet delegáció vezetője, Szemjon Carapkin bejelentette, hogy a Szovjetunió hajlandó azonnal elfogadni a javaslatot. Ezt követően a tárgyalások május első hetében kezdődtek, aminek eredményeképp 1963. június 20-án Genfben a Tizennyolc-hatalmi Leszerelési Bizottságban az országukat képviselve amerikai oldalról Charles Stelle, szovjet oldalról pedig Szemjon Carapkin írta alá a közvetlen kommunikációs kapcsolat létrehozásáról szóló egyetértési nyilatkozatot két példányban, angol és orosz nyelven. Ez volt az első kétoldalú fegyverzetellenőrzéshez kapcsolódó megállapodás az Egyesült Államok és a Szovjetunió között, valamint az első hidegháborús megállapodás, amelynek célja a nukleáris veszélyek kezelése volt.²⁷ Az Egyetértési nyilatkozat az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége között a Közvetlen Kommunikációs Kapcsolat létrehozásáról (Memorandum of Understanding Between The United States of America and The Union of Soviet Socialist Republics Regarding the Establishment of a Direct Communications Link) című memorandum még aznap hatályba lépett.

Megállapodtak abban, hogy Washingtonba és Moszkvába távíró-távnyomtató berendezéseket telepítenek. Ez magába foglalt egy teljes munkaidős, Washington–London–Koppenhága–Stockholm–Helsinki–Moszkva vonalon át haladó duplex távvezeték, amelyet üzenetek továbbítására használtak, és egy teljes munkaidős Washington–Tangier–Moszkva

23 MILLER: i.m., 177-178.

24 EGILSSON: i.m., 3.

25 EGILSSON: i.m., 11, 13.

26 EGILSSON: i.m., 16.

27 MILLER: i.m., 177.

duplex rádióíró távvezeték, amelyet szolgálati kommunikációra és műveleti koordinálására használtak. A távvezeték megszakadása esetén a rádióvezetékre kellett áttérni. Az üzeneteket Moszkvából orosz nyelven és Washingtonból angol nyelven továbbították a nemzetközi szabályok és a kölcsönösen elfogadott előírásoknak megfelelően. A távvezeték bérbeadásának költségeit a felek egymás közötti átutalás nélkül teljesítették. A Szovjetunió a Moszkva–Helsinki vonal teljes részét, az Egyesült Államok a Washington–London vonal teljes részét fizette, és a Londonból Helsinkibe tartó rész költségén 50-50%-ban osztoztak.²⁸

A forró drótot augusztus 30-án telepítették,²⁹ szeptemberben pedig testüzenetekkel lépett működésbe.³⁰ Kizárólag a háború és béke ügyeire kívánták használni: „*a katonai helyzet hirtelen megváltozása vagy katonai válság kialakulása [esetén használandó], amely látszólag közvetlenül veszélyeztetheti bármelyik érintett állam biztonságát, és ahol az ilyen fejlemények olyan ütemben zajlanak, amely látszólag kizárja a szokásos konzultációs eljárások alkalmazását.*”³¹

A létrehozott forró drót szövegalapú kommunikáción alapult.³² A telefonkapcsolatot fontolóra vették, de több érv szólt ellene, mint mellette.³³ Gyorsasága és az azonnali reakció kényszere miatt³⁴ inkább növelte, mintsem csökkentette volna a háború kockázatát.³⁵ Az üzenetek írásbeli cseréje ellenben megfelelő időt adott a gondolkodásra, az elemzésre, a következmények mérlegelésére és a válaszára.³⁶

28 Bureau of International Security and Nonproliferation: *Memorandum of Understanding Between The United States of America and The Union of Soviet Socialist Republics Regarding the Establishment of a Direct Communications Link*, 1963.

29 EGILSSON: i.m., 4.

30 NANZ: i.m., 240.

31 EGILSSON: i.m., 17.

32 GVOSDEV, Nikolas K., BLANKSHAIN, Jessica D. és COOPER, David A.: *Decision-Making in American Foreign Policy: Translating Theory into Practice*, Cambridge University Press, 2019. 78.

33 EGILSSON: i.m., 4.

34 EGILSSON: i.m., 5.

35 SIMON és SIMON (2017): i.m., 286.

36 EGILSSON: i.m., 6.

A technikusokból és fordítókból álló több csapat a nap 24 órájában felügyelték a gépeket, és óránként tesztüzenetekkel ellenőrizték, hogy működik-e.³⁷ Az első üzenet a következő volt: “*The quick brown fox jumped over the lazy dog’s back 1234567890*” („A gyors barna róka átugrott a lusta kutya hátán 1234567890”) – ez tartalmazta a latin ábécé összes betűjét.³⁸ Később engedélyezték a lexikonbejegyzéseket és az irodalmi klasszikusok idézeteit: a Kreml a szovjet irodalomból küldött részleteket, míg a Pentagon az Encyclopaedia Britannica kivonatával válaszolt.³⁹ A moszkvai naplemente leírását állítólag időről időre továbbították.⁴⁰ Ha egy üzenet eltért a szokásos eljárástól, külön vizsgálatnak vetették alá, és megkérdőjelezték, hogy az üzenet egyszerű üzenet-e, vagy esetleg más információkat is felfed-e.⁴¹

2.3. Módosító szerződések

Folyamatosan aggodalmat okozott, hogy a forró drót megfelelő-e a kommunikációs szerepének ellátására konfliktus vagy válság idején.⁴² A hatvanas évek végére a hagyományos diplomáciai kommunikációs rendszerek sebessége tulajdonképpen megegyezett, vagy meg is haladta a forró drót sebességét.⁴³ Mindkét ország számára elég fontosnak bizonyult, hogy folyamatosan a kornak megfelelő technológiával lássák el, függetlenül a két ország kapcsolatától.⁴⁴

1971-ben műholdas rendszer váltotta fel a távíró kábeleket, 1984-ben hozzáadták a faxszolgáltatást.⁴⁵ Más kisebb, praktikus fejlesztéseket is végrehajtottak: mindkét gépezet oldalára órákat szereltek be, amelyek a másik ország fővárosában is mutatták a helyi időt.⁴⁶ 1999-ben további

37 NANZ: i.m., 240.

38 NANZ: i.m., 243.

39 EGILSSON: i.m., 24.

40 NANZ: i.m., 243.

41 NANZ: i.m., 243.

42 MILLER: i.m., 182.

43 SIMON és SIMON (2020): i.m., 658.

44 MILLER: i.m., 182.

45 SIMON és SIMON (2017): i.m., 286.

46 EGILSSON: i.m., 9.

vonalat építettek be a Washington–Moszkva forró drótba.⁴⁷ 2007-ben létrehoztak egy számítógépes hálózatot, amely lehetővé tette az e-mail kommunikációt; ez 2008. január 1-jén kezdte meg működését.⁴⁸ 2013-ban létrehozták az Washington–Moszkva kiber forró drótot.⁴⁹

Elterjedtek még napjainkra az ún. konfliktusfelszámoló forró drótok is, amelyek arra szolgálnak, hogy a két atomhatalom ne keveredjen közvetlenül konfliktusba egy másik állam válságának idején,⁵⁰ és hogy csökkentsék a civil áldozatok számát.⁵¹ 2016-ban a szíriai polgárháború miatt a katari amerikai légi parancsnoki központ és az orosz parancsokok szíriai Khmeimim légibázisa között,⁵² 2022-ben az Ukrajna elleni orosz agresszió miatt az Egyesült Államok Európai Parancsnoksága és Moszkva között jött létre ilyen megállapodás.⁵³

2.3.1. 1971

A SALT-I megbeszélés idején a szovjetek érdeklődést mutattak a forró drót modernizálása iránt. Aggasztotta őket az, hogy egy harmadik fél – a Kínai Népköztársaság – szándékosan okoz majd nukleáris háborút. A szovjetek hamar egyetértettek a forró drót korszerűsítéséről szóló amerikai javaslattal. A csatorna biztonsága és rugalmassága érdekében azt két műholdas vezetékekkel látták el, mivel egyik államvezető sem tartózkodott állandóan saját országának fővárosában, és a forró drót műholdas összeköttetésként kevésbé volt sebezhető.⁵⁴

47 MILLER: i.m., 184.

48 MILLER: i.m., 182.

49 MILLER: i.m., 184.

50 FEINBERG, Andrew: *Hello? Moscow? US says Russian defence officials picked up test call of 'deconfliction hotline'*, The Independent, 2022. március 4.

51 TURNHAM, Steve: *What is the US-Russian hotline being used as possible Syria strike looms?*, ABC News, 2018. április 12.

52 TURNHAM: i.m.

53 COPP, Tara: *US, Russia Agree to Deconfliction Hotline As Putin's Attack On Ukraine Escalates*, Defense One, 2022. március 3.

54 EGILSSON: i.m., 8-9.

1971. szeptember 30-án aláírták a felülvizsgált forró drót megállapodást (Revised Hotline Agreement).⁵⁵ A dokumentum a Megállapodás az Egyesült Államok és a Szovjetunió között az Egyesült Államok és Szovjetunió közötti Közvetlen Kommunikációs Kapcsolat javítására irányuló intézkedésekről (melléklettel, az 1963. június 20-ai egyetértési megállapodás, melléklettel, kiegészítésével és módosításával) (Agreement Between the U.S. and the U.S.S.R. on Measures To Improve the U.S.A.-U.S.S.R. Direct Communications Link [With Annex, Supplementing and Modifying the Memorandum of Understanding With Annex, of June 20, 1963]) címet viselte. Washingtonban, 1971. szeptember 30-án írta alá William Rogers és Andrej Gromiko. Két példány készült, egy angol és egy orosz nyelven, és még aznap hatályba lépett.⁵⁶ A kapcsolat 1978 januárjában kezdte meg működését.⁵⁷

Két műholdas kommunikációs rendszert használó vezeték és terminálrendszereket létesítettek. Ezek folyamatosan működtek, mivel elsődlegesen ezeket a vezetékeket kellett használatba venni. Az Egyesült Államok az Intelsat rendszerén, a Szovjetunió pedig a Molniya II rendszerén keresztül biztosított egy-egy vezeték. Ezek az ITU-T⁵⁸ szabványoknak megfelelően duplex telefon sávzélességű vezetékek voltak, amelyek másodlagos távíróegységként is működtek.

Minden műholdas kommunikációs vezeték a földi állomást használta az Egyesült Államok területén, a Szovjetunió területén pedig egy kommunikációs műholdas válaszjeladót és egy földi állomást. Mindkét állam saját maga fizette a saját területén található másik ország földi állomásának biztosítását és üzemeltetését, továbbá a saját földi állomásának használatát és az üzenetek továbbítását a saját rendszerén keresztül. Mindkét fél maga jelölte ki a kiegészítő vezetékek és a terminálrendszerek létrehozásával kapcsolatos

55 MILLER: i.m., 182.

56 Bureau of International Security and Nonproliferation: *Agreement Between the U.S. and the U.S.S.R. on Measures To Improve the U.S.A.-U.S.S.R. Direct Communications Link (With Annex, Supplementing and Modifying the Memorandum of Understanding With Annex, of June 20, 1963)*. 1971.

57 MILLER: i.m., 182.

58 ITU Telekommunikációs szabványosítási területe/Nemzetközi Távíró és Telefon Konzultatív Bizottság

intézkedésekért felelős ügynökségeket. Az ügynökségek gondoskodtak a földi állomásaira vonatkozó szükséges teljesítményspecifikációk és működési eljárások teljesítéséről és a műholdas vezetékek üzemeltetéséről.⁵⁹

2.3.2. 1983

1983-ra az amerikai–szovjet kapcsolatok mélypontra jutottak. Bár a két vezetés alig állt szóba egymással, hajlandók voltak a forró drót korszerűsítéséről tárgyalni. A forró drót ekkora irrelevánssá vált: azt az amerikai adminisztráció „fegyverzetellenőrző ócskavasnak” (arms-control junk food) tartotta.⁶⁰ 1984. július 17-én állapodtak meg, hogy a forró drót rendszerébe faxszolgáltatást is beépítenek.⁶¹ Ezzel szövegeket, térképeket, vagy diagramokat is tudtak küldeni.⁶² 1986-ra állt rendelkezésre, és felváltotta a régi rendszert.⁶³

A Megállapodás az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége között az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti Közvetlen Kommunikációs Kapcsolatának kiterjesztéséről (Agreement Between The United States of America and The Union of Soviet Socialist Republics To Expand the U.S.-USSR Direct Communications Link) című megegyezést Washingtonban Kenneth Dam amerikai megbízott államtitkár és Isakov szovjet ügyvivő parafálta. A dokumentum a nagykövetség válaszában időpontjában képzett hatályos megállapodást.

Három átviteli összeköttetést hoztak létre, amelyek Intelsat és Stationar műholdakat és kábeltechnológiát alkalmaztak. A kommunikációs vezetékek egyszerre 4800 bit/másodperc átvitelére és fogadására voltak képesek. III. csoportba tartozó faxkészülékeket használtak. A faxkészülékeket, a kapcsolódó információbiztonsági eszközeiket és a helyi átviteli vezetékeket mindkét fél saját maga szerezte be, telepítette, üzemeltette és tartotta karban. Az infor-

59 Bureau of International Security and Nonproliferation: *Agreement Between the U.S. and the U.S.S.R. on Measures To Improve the U.S.A.-U.S.S.R. Direct Communications Link (With Annex, Supplementing and Modifying the Memorandum of Understanding With Annex, of June 20, 1963)*. 1971.

60 EGILSSON: i.m., 23.

61 MILLER: i.m., 182.

62 EGILSSON: i.m., 9.

63 MILLER: i.m., 182.

mációbiztonsági eszközökkel használt rendeléshuzal-terminálok szabványos cirill és latin billentyűzettel és katódsugárcső-kijelzővel tették lehetővé a távközlési információcserét az üzemeltetők között. A faxok biztonságos továbbítását egyeztetett információbiztonsági eszközök biztosították. A valós adatok közé véletlenszerűen irreleváns adatokat rejtettek el, amelyeket egy kulccsal lehetett kiszedni. Mindkét fél saját maga biztosította a másik számára a kulcsanyagot. A kicserélt összes információt kinyomtatták.⁶⁴

2.4. A vörös telefon legendája

A forró drót soha nem létezett vörös telefonként, a tévhit az irodalomból és filmekből származik,⁶⁵ amelyek a nukleáris háború veszélyével foglalkoztak. A médiában ábrázolt fiktív válsághelyzetekben az államvezetők telefonon hívták fel egymást, hogy megoldják azokat.⁶⁶ Efféle telefonkapcsolat jelenik meg Peter George: Vörös Riasztás (1958, Red Alert) című, továbbá Eugene Burdick és Harvey Willer: Bombabiztos (1962, Fail-Safe) című regényeiben. A regényeket 1964-ben adaptálták a filmvászonra. Burdick és Wheeler azonos című regénye alapján készült el a Bombabiztos, Sidney Lumet rendezésében. A Stanley Kubrick rendezte *Dr. Strangelove, avagy rájöttem, hogy nem kell félni a bombától, meg is lehet szeretni* (*Dr. Strangelove: Or How I Learned to Stop Worrying and Love the Bomb*) c. film Peter George könyvének adaptációja.⁶⁷ A fikció annyira beintegrálódott a társadalomba, hogy még az akkori politikusok is úgy hitték, hogy telefonkészülékről van szó.⁶⁸ A pozitív asszociáció miatt pedig Lyndon B. Johnson 1964-ben és Walter Mondale 1984-ben olyan kampányfilmeket készítettek, amelyek telefont ábrázoltak: azt jelképezte, hogy a képesek voltak effektíven kommunikálni válsághelyzetben.⁶⁹

64 Bureau of International Security and Nonproliferation: *Agreement Between The United States of America and The Union of Soviet Socialist Republics To Expand the U.S.-USSR Direct Communications Link*, 1984.

65 EGILSSON: i.m., 1.

66 NANZ: i.m., 238.

67 NANZ: i.m., 238.

68 EGILSSON: i.m., 5.

69 NANZ: i.m., 238.

2.5. A forró drót használata

Bár a válsághelyzetek megoldására hozták létre, nem mindig ebben a szellemben használták.⁷⁰ Jimmy Carter a SALT-II tárgyalások idején a forró dróton keresztül egyenesen Brezsnyevhez fordult, hogy a tárgyalásokat elősegítse, majd a forró dróton próbálta elérni Brezsnyev segítségét a tűzszünet elérésben Libanonban, a Szovjetunió szíriai befolyása révén. Legalább egyszer Ronald Reagan is e módon használta a forró drótot.⁷¹ Barack Obama amerikai elnök állítólag forró dróton keresztül intette Vlagyimir Putyin orosz elnököt az amerikai választásokba való orosz beavatkozás ellen.⁷² A hatnapos háború és a jom kippuri háború voltak olyan nagyhatalmi válságok, amelyeket a két ország forró dróttal sikeresen kezelte.

2.5.1. A hatnapos háború

„Elnök úr... jelez a forró drót.” Robert McNamara 1967. június 5-én reggel 7:57-kor tájékoztatta Johnson elnököt.⁷³ A hatnapos háború volt az első alkalom, amikor az amerikai és a szovjet államvezetők használták a forró drótot.⁷⁴ Egyben ez volt az első nemzetközi válság, amellyel Lyndon B. Johnson amerikai elnök és Alekszej Nyikolajevics Koszigin szovjet miniszterelnök együtt szembesültek.⁷⁵

A válság 1967. május 14-én kezdődött, amikor Egyiptom elűzte az ENSZ csapatait a Sínai-félszigetről és saját erőit sorakoztatta fel. A válság május 23-án fokozódott a Tirani-szoros egyiptomi lezárásával. Izrael június 5-én támadott és védekezésre kényszerítette a szovjet szövetségeseket. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió igyekeztek elkerülni a közvetlen részvételt, és diplomáciai úton fékezni a konfliktust. Koszigin és Johnson kizárólag a forró dróton keresztül kommunikált 1967. június 5. és június

70 SIMON és SIMON (2020): i.m., 659.

71 EGILSSON: i.m., 17.

72 SIMON és SIMON (2020): i.m., 659.

73 EGILSSON: i.m., 24.

74 SIMON és SIMON (2017): i.m., 284.

75 SIMON és SIMON (2020): i.m., 665.

10. között, 19 üzenetet váltva.⁷⁶ A címzett összegyűlt a készülék körül, és várta a fordítást, míg a feladó feszülten várta a választ. Amikor június 8-án izraeli ágyúcsónakok megtámadtak egy amerikai haditengerészeti kommunikációs hajót, a USS Liberty-t, az amerikai elnök tájékoztatta Koszigin, hogy a hajó vizsgálatához repülőgép-hordozót küld, és kérte, hogy azt ne értelmezze a háborúba való beavatkozásnak.⁷⁷

Úgy látszott, hogy a válság meg fog oldódni. Tűzszüneti megállapodás született Izrael, Jordánia és Egyiptom között, de a harcok folytatódtak a Golán-fennsíkon Izrael és Szíria között. Koszigin felvetette az izraeli jogsértés kérdését.⁷⁸ Ahogy a szovjet aggodalom tetőzött, a forró drót a figyelmeztetések és a fokozódó nyomások kifejezésének csővezetéke lett.⁷⁹ Június 10-én szövetségesei miatt Koszigin kettős stratégiához folyamodott: azzal fenyegetőzött, hogy háborúba vonul, ha Johnson nem fékezi meg Izraelt, de kifejezte hajlandóságát a béke irányába.⁸⁰ Izrael nem sokkal a szovjet ultimátum után amerikai nyomásra abbahagyta a harcot. A Kreml üzenetei egyre mérsékeltőbbek lettek és mindkét oldalon enyhült a feszültség.⁸¹

A forró drót a hatnapos háború idején eleget tett a várakozásoknak.⁸² Alig két héttel a háború vége után, a glassborói csúcstalálkozón Lyndon B. Johnson méltatta Koszigin, amiért a forró dróton kezdeményezte a kommunikációt, mert ezzel a háborút sikerült elkerülniük.⁸³

2.5.2. A jom kippuri háború

Az 1973-as arab-izraeli háború október 6-án, a jom kippur zsidó ünnep kezdetén tört ki. Mindkét szuperhatalom kettős játékot folytatott: utánpótlást nyújtott szövetségeseinek, miközben egymással a háború befejezéséről tárgyaltak. A köztük lévő ellentétek ellenére Richard Nixon és Leonid

76 SIMON és SIMON (2020): i.m., 663-664.

77 NANZ: i.m., 240., EGILSSON: i.m., 24.

78 SIMON és SIMON (2020): i.m., 666-667.

79 MILLER: i.m., 180.

80 SIMON és SIMON (2020): i.m., 667.

81 EGILSSON: i.m., 25.

82 EGILSSON: i.m., 24.

83 SIMON és SIMON (2017): i.m., 284.

Brezsnyev között bizalmi viszony állt fent, emiatt a kialakult privát csatornákat használták a tárgyalásra, nem a forró drótot. A háború alatt végig közvetlen kapcsolatban voltak és 30 üzenet váltottak egymással. Ezek közül nyolcat a forró dróton továbbítottak: október 23-án ötöt, október 26-27-én hármat.

Október 21-én Moszkvában Brezsnyev és Kissinger megállapodott az ENSZ BT határozatának szövegében, amely a tűzszünetről és tárgyalások szükségességéről szövegezt. Kissinger izraeli útja és az ENSZ BT határozat izraeli visszautasítása a szovjeteket gyanakvóvá tette az Egyesült Államok szándékával szemben. Nixon sietett megerősíteni elkötelezettségét a közös megoldás megtalálása mellett. Miután egy hét elteltével sem történt előrelépés – Nixon a Watergate botrányral volt elfoglalva –, október 24-én a Szovjetunió egyoldalú beavatkozással fenyegetőzött a tűzszünet biztosítása érdekében, hacsak Izrael abba nem hagyja a harcot. Az Egyesült Államok válaszul katonai készenléti állapotát DEFCON 3 szintre emelte, amely a válság eszkalációjához vezetett. Mindez elkerülhető lett volna, ha Nixon teljes figyelmét a válságnak szentelte volna, ugyanis bizalmasként más következtetésre jutott volna, mint Kissinger. A DEFCON 3 szintre való emelés, a nyolcórás várakozás a válaszára és Nixon kihívó kommunistaellenes magatartása, valamint levelének nyilvánosságra hozása teljesen aláásta a bizalmat Brezsnyev szemében.

Október 26-án este Brezsnyev kétségbeesetten az egyetlen csatorna felé fordult, ahol még mindig a bizalmon alapuló interakció volt a norma, és ahol elvárhatta, hogy üzenetei bizalmasságát tiszteletben tartják: a forró dróthoz. Arra kérte az amerikai elnököt, hogy tartsa tiszteletben a közös cselekvésre tett ígéreteket. Október 27-én hajnali 1 órakor Nixon biztosította Brezsnyevet, hogy az Egyesült Államok mindent elkövet a tűzszünet elérése érdekében. Hét órával később Nixon arról számolt be, hogy Izrael beleegyezett, hogy egy szállítókonvoj eljusson az egyiptomi harmadik hadsereghez, és tájékoztatta, hogy a harcok hamarosan véget érnek. Nixon reményét fejezte ki a szoros együttműködésre vonatkozóan, és ígéretet tett arra, hogy minden fejleményt továbbít Brezsnyevnek. A forró drót tehát bizalmat teremtett akkor, amikor az államvezetők közötti bizalom megtört és államközi bizalom egyáltalán nem létezett.⁸⁴ A válság ezt követően gyorsan megoldódott. A szovjetek meghátráltak, és az

84 SIMON és SIMON (2020): i.m., 667-670.

Egyesült Államok Izraelre gyakorolt nyomása következtében a tűzszünet október 26-án megvalósult.

2.6. Áttekintés: a forró drót a hidegháború időszakában

A forró drót közvetlen kommunikációtípus, amely párbeszédet teremt az atomhatalmak között a (nukleáris) konfliktus kitörésének elkerülése érdekében.⁸⁵ Képes volt lebontani a Nyugat és a Kelet között keletkezett bizalmi és kommunikációs falat.⁸⁶ A forró drótot használó államvezetők szándékosan tesznek úgy, mintha bíznának a másikban, annak a reményben, hogy a másik is ugyanezt teszi. Ráadásul a kölcsönös megsemmisülés lehetősége és a túlélés iránti vágy tovább növeli az elkötelezettséget együttműködés felé. A forró drót ugyan nem képes a bizalmatlanságot és gyanakvást teljesen felszámolni, de ideiglenes bizalomteremtéssel ellensúlyozza azokat.⁸⁷

A válságkommunikációs közeg önmagában teszi lehetővé a félreértések tisztázását időkritikus események esetén. A csatorna lehetőséget ad információk megosztására, a sürgősség jelzésére, szándékok közlésére, közös fellépés javaslatára, tárgyalásra, a félreértések tisztázására, az előre nem látható és potenciálisan végzetes események magyarázatára, mielőtt a válság háborúvá fajulna. Szigorú protokollok betartása garantálja, hogy ne értelmezzék félre az üzeneteket. A csatorna elszigetelése a nyilvánosságtól, a hazai ellenfelektől és a bürokráciától ad helyet a bizalomnak. Az adatvédelem kizárja a rosszhiszeműség feltételezését, más fenyegetéseket pedig a titkosítással hátrítanak el. Használata viszont kiszorít más fontos diplomáciai csatornákat, és megzavarhatja a hírszerzési információk rendszeres áramlását, amelyek szükségesek a helyzet teljes megértéséhez. Emellett lerövidíti a megszokott politikai folyamatot, és kizárhatja a kormányt és a hadsereget az információáramlásból.⁸⁸

85 EGILSSON: i.m., 16.

86 NANZ: i.m., 245.

87 SIMON és SIMON (2020): i.m., 660-662.

88 SIMON és SIMON (2017): i.m., 286., NANZ: i.m., 245., SIMON és SIMON (2020): i.m., 661., MILLER: i.m., 181.

A forró drót fontos a bilaterális kapcsolatok és az politikai tekintély szempontjából. A kommunikáció hagyományos eszközei továbbra is rendelkezésre állnak, de míg a nagykövetség létesítése már nem olyan ritka, mint régen, a forró drót a fontosság érzetét kelti. A forró drótnak előnye a hagyományos diplomáciai útvonalakkal szemben, hogy üzenete fontosságot és sürgősséget jelez. Kissinger szerint legnagyobb értéke abban rejlik, hogy az államvezetők közvetlenül egymással kommunikálhatnak a nagykövetségek bevonása nélkül, amely ezáltal azonnali hozzáférést és figyelmet jelent a kormányzat legmagasabb szintjén. Mindez természetesen attól is függ, hogy milyen kapcsolat áll fenn a kormányok és nagykövetségeik között. Kissinger szerint hivatali ideje alatt bekövetkezett válság idején az üzenetek a szovjet nagykövetségen át történő küldése gyorsabb út volt, mint a forró dróton.⁸⁹ A hagyományos kommunikáció továbbra is sebezhetőbb támadásokkal szemben, különösen válság idején.⁹⁰ Csak a forró drót aktiválásával lehet sürgősséget közvetíteni, együttműködési szándékokat és jóakaratot kifejezni.⁹¹

A nukleáris válságok kockázatának minimalizálására a legjobb módszer a megelőzés. *„[N]em csak lehetséges, de még valószínű is, hogy a jelenlegi NC3 [parancsnoki, vezérlő és kommunikációs] rendszerek elemei valódi stressz esetén meghibásodnak.*”⁹² Ha pedig a hagyományos kommunikáció háború esetén mindenképpen elesne, valami másnak működnie kell: a vészhelyzeti kommunikációnak. Ahhoz viszont, hogy sikeresen kezeljék a válságot, mindkét félnek tisztelnie kell a váltott üzenetek titkosságát és a helyzetet válságként kell meghatározni.⁹³

A forró drót-koncepció számos formára és beállításra alakult át, ami széleskörű hasznosságra utal.⁹⁴ Haraldur Þór Egilsson a forró drótok négy funkcióját állapította meg:⁹⁵

1. Válságkezelő eszköz: az államok közötti béke megőrzésében
2. Pszichológiai eszköz: eloszlatja a nyilvánosság aggodalmát a háború

89 EGILSSON: i.m., 15-16., 25-26.

90 MILLER: i.m., 179.

91 SIMON és SIMON (2020): i.m., 671.

92 MILLER (2021): i.m., 182-183.

93 SIMON és SIMON (2020): i.m., 670.

94 MILLER: i.m., 188.

95 EGILSSON: i.m., 26.

veszélye miatt

3. Szimbólum: a kétoldalú kapcsolatok javulásának jelzése
4. Jelző: az államok jelentőségét jelzi

Legjobban Schelling foglalja össze a forró drót értékét: „*Valószínűleg nincs egyetlen olyan intézkedés sem, amely kritikusabb lenne a fegyverzetellenőrzési folyamat szempontjából, mint annak biztosítása, hogy ha kirobban a háború, az ellenfelek nem zárják ki a kommunikációt egymással.*”⁹⁶

3. Forró drótok a mai nemzetközi világban

Napjainkra a forró drót szerepe átalakult. Az államokat már kevésbé használják vészhelyzeti kommunikációs eszközként. Létrehozása sokkal inkább szimbolizálja a kétoldalú kapcsolatok javulását, ráadásul a nemzetközi világrendben is nagy presztízst ad a szerződő országoknak. Kérdéses azonban, hogy ezek mind forró drótok-e, vagy pusztán közvetlen kommunikációs csatornák a politikai kérdések megvitatására.

Jelenleg nyolc olyan forró drót van, amely államvezetőket köt össze,⁹⁷ de ma más fontos tisztviselők között is létezhet: kormányzati tisztviselők, külügyminisztériumok, vagy katonaságok között.⁹⁸ Eredetére utal, hogy továbbra is bilaterális viszonyban létesítik, és a megállapodó felek közül – Törökország és Görögország kivételével – legalább az egyik nukleáris hatalom.⁹⁹

3.1. Washington forró drótjai

3.1.1. Washington–Peking (1998)

Ötlete először a 1970-es években merült fel, amikor az amerikai vezetőség ping pong diplomáciája az amerikai–kínai közeledést célozta meg. 1973 novemberében egy titkos találkozó során az akkori amerikai kül-

96 SCHELLING-et idézi MILLER: i.m., 188.

97 SIMON és SIMON (2017): i.m., 3.

98 MILLER: i.m., 185.

99 MILLER: i.m., 184.

ügyminiszter, Henry Kissinger felvetette a Kínai Népköztársaság akkori miniszterelnökének, Csou En-lajnak. Erre az ajánlatra nem érkezett válasz.¹⁰⁰ Két évtized elteltével történt változás. Csiang Cö-min kínai elnök 1997-es látogatása során jelentették be, hogy forró drótot létesítenek a két állam között. A megállapodást 1998 áprilisában írták alá az országok külügyminiszterei, a kínai Tang Csia-hszüan és az amerikai Madeleine Albright.¹⁰¹ Két hónappal később, Bill Clinton amerikai elnök Kínában tett látogatása során aktiválták.¹⁰² A Kínai Népköztársaságra nézve különösen jelentős volt, hiszen hitelesítette szuperhatalmi státuszát.¹⁰³ Később kiegészítették egy kiber vonallal is.¹⁰⁴

A kezdeti lelkesedés viszont elillant. A forró drót használata attól függ, hogy milyen a két ország politikai vezetésének a kapcsolata, illetve, hogy milyen szerepet játszik az amerikai külpolitikában a Kínai Népköztársaság.¹⁰⁵ Kurt Campbell, az Obama-adminisztráció alatt a kelet-ázsiai és csendes-óceáni ügyekért felelős helyettes államtitkár nyilatkozott arról, hogy *„bár van egy forró drótunk, előfordult, hogy órákon át csak egy üres szobában csörgött, amikor alkalomadtán használni akartuk.”*¹⁰⁶

3.1.2. Washington–Új-Delhi (2015)

Különleges a forró drótok között, lévén a két érintett állam többnyire baráti viszonyt ápol egymással.¹⁰⁷ Ezt sugallja a Barack Obama 2015. januári lá-

100 EGILSSON: i.m., 22-23.

101 CHAO, Chienmin és DICKSON, Bruce J. (szerk.): *Remaking the Chinese State: Strategies, Society, and Security*, Routledge, 2002. 246.

102 CHAO, és DICKSON: i.m., 246.

103 EGILSSON: i.m., 23.

104 MILLER: i.m., 184.

105 MATURA Tamás: Az Amerikai Egyesült Államok és a Kínai Népköztársaság kapcsolatai. In: HÁDA Béla és MATURA Tamás (szerk.) *Az Amerikai Egyesült Államok ázsiai kapcsolatai*. Dialóg Campus, Budapest, 2020. 179.

106 BRUNNSTROM, David és MARTINA, Michael: *Strategic clarity on Taiwan policy carries ‚significant downsides’ – U.S.*, Reuters, 2021. május 4. <https://www.reuters.com/world/asia-pacific/significant-downsides-strategic-clarity-over-taiwan-us-2021-05-04/>

107 MILLER: i.m., 185-186.

togatása kapcsán létrejött forró drót hivatalos célja is: a meglévő barátságos kapcsolatok megerősítése. A térség viszont közel sem ennyire békés: ha India vagy Pakisztán háborúval fenyeget, az nukleáris veszélyt is tartalmaz magában, elvégre nukleáris hatalmak.¹⁰⁸ Hiába lenne térségbeli konfliktus, globális nagyhatalomként az Egyesült Államoknak is részt kellene vennie benne, ha nem is aktív, de közvetett szereplőként. Így az amerikai–indiai vonal már beleillik a forró drót természetébe, mint nukleáris válságcsökkentő eszköz.

3.2. Moszkva forró drótjai

3.2.1. Moszkva–Párizs (1966)

Egyértelműen politikai döntés volt az, hogy 1966-ban a Washington–Moszkva forró drót után létrehozták a Párizs–Moszkva vonalat.¹⁰⁹ De Gaulle Szovjetunióban tett látogatásának során jelentették be a közvetlen kommunikációs kapcsolat létrehozásáról szóló megállapodást az 1966. június 30-i francia–szovjet közös nyilatkozatban.¹¹⁰ Hivatalosan az európai egyesítés céljából kötötték, és a de Gaulle-féle kelet-európai „détente” részét képezte.¹¹¹ Az angol forró drót előtt aktiválták, így Franciaországot az Egyesült Királyság elé helyezte a politikai hatalmak között.¹¹² A megállapodás közvetlen telex vonalat létesített a Kreml és az Elysée-palota között. 1989-ben ezt továbbfejlesztették nagysebességű faxszá.¹¹³

3.2.2. Moszkva–London (1967)

Az angolok gyorsan felismerték a forró drót szükségességét, de nem voltak hajlandók a diplomáciai csatornák megkerülését ösztönözni, valamint kielégítőnek találták a meglévő csatornákat Washingtonnal és a moszkvai

108 Bővebben: 4.4.2. Új-Delhi–Iszlámábád (2004).

109 GVOSDEV, BLANKSHAIN, és COOPER: i.m., 79.

110 Embassy of France in Moscow: *Déclaration commune franco-soviétique*, 1966. június 30.

111 NANZ: i.m., 242.

112 NANZ: i.m., 242.

113 EGILSSON: i.m., 21.

nagykövetséggel is.¹¹⁴ Tudniillik Washington és London közötti rádiótelefon kapcsolat biztosított érintésbiztos csatornát Theodore Rooseveltnél és Winston Churchill miniszterelnök között, hogy a háborús taktikákat nagyobb késések nélkül és az ellenség lehallgatásától tartva beszélhessék meg.¹¹⁵

Mindezek ellenére a forró drót hamar a hatalom és presztízskérdéssé vált az angol kormányban.¹¹⁶ Tájékoztatták is az Egyesült Államok Lezszerelési Ügynökségét, hogy az Egyesült Királyság is érdekelt egy efféle kommunikációs kapcsolat létrehozásában,¹¹⁷ ám amikor kiderült, hogy az eredeti forró drótot Londonon keresztül vezetnék át, az angol ötlet az volt, hogy egyszerűen rácsatlakoznak arra. Egyúttal az Egyesült Államok és a Szovjetunió által kicserélt összes üzenet elérhető lett volna London számára, amely aggasztotta is az amerikai vezetést. Dean Rusk, amerikai külügyminiszter ki is jelentette, hogy: *„[n]em hiszem, hogy bölcs dolog lenne feltenni a szovjeteknek ezt a kérdést.”*¹¹⁸

A szovjetek végül a franciákkal létesítettek forró drótot, de vonakodtak egy szovjet–angol vonaltól; talán ezzel akartak éket verni a NATO-n belül.¹¹⁹ Végül nem sokkal a párizsi vonal után került sor a szovjet–angol forró drót létrehozására.¹²⁰ Az Egyesült Királyság tekintélyének szempontjából annyira fontos volt a forró drót létesítése, hogy egy hivatalnok ki is jelentette, hogy az angol miniszterelnököt nem a forró drót gyakorlati használata érdekelte, hanem pusztán a kapcsolat megléte.¹²¹ 1992-ben barátsági szerződést írt alá a két ország Londonban, amelynek része volt egy forró drót létrehozása. Ez szimbolizálta egyrészt a kapcsolatokban bekövetkezett változásokat, másrészt a forró drót diplomáciai értékét.¹²²

114 EGILSSON: i.m., 15.

115 NÄNZ: i.m., 236.

116 EGILSSON: i.m., 11.

117 EGILSSON: i.m., 11.

118 EGILSSON: i.m., 11-12.

119 EGILSSON: i.m., 21.

120 Gvosdev, Blankshain, és Cooper: i.m., 79.

121 EGILSSON: i.m., 19.

122 EGILSSON: i.m., 21.

3.2.3. Moszkva–Bonn (1989)

Gorbacsov 1989 júniusában a szovjet–nyugatnémet kapcsolatok normalizálása céljából látogatott Bonnba.¹²³ Látogatásának második napján Helmut Kohl kancellárral aláírtak egy Közös Nyilatkozatot és 11 megállapodást, amelyek közül az egyik a Moszkva–Bonn forró drótot hozta létre.

3.2.4. Moszkva–Peking (1998)

Már a hidegháború során létezett forró drót a Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság között. Az 1969. márciusi határvitájuk során is alkalmazták, azután azonban a kínaiak nem válaszoltak, ha a szovjetek kapcsolatba akartak lépni velük. Az amerikaihoz hasonlóan, az 1990-es évek végén következett be változás. A gyors megbékélést és a kapcsolatok új szakaszát szimbolizálta a forró drót újraélesztése.¹²⁴ 1996 áprilisában, az orosz–pekingi csúcstalálkozón Borisz Jelcin orosz elnök megegyezett Jang Csie-csivel a forró drót újraélesztéséről. 1998. május 3-án kezdte el működését Csungnanhaj¹²⁵ és Kreml között. 2008-ban kibővítették az védelmi minisztériumokat összekötő forró dróttal.¹²⁶

3.2.5. Moszkva–NATO (2003)

Célja az volt, hogy közvetlen kommunikációs csatornát biztosítson a NATO főtitkára és az orosz védelmi miniszter között.¹²⁷ Különlegessége abban rejlett, hogy Oroszországot elődállama, a Szovjetunió ellen kialakult katonai szövetséggel kötötte össze. 2014-ben Oroszország ukrajnai katonai beavatkozását követően a NATO felfüggesztett minden gyakorlati együttműködést a szövetség és az ország között, de a kommunikációs csatornákat nyitva tartotta a Norvég Menekültügyi Tanácsban és az

123 SCHEMANN, Serge: *Bonn Declaration: 'Heal the Wounds'*, The New York Times, 1989. június 14., 12.

124 EGILSSON: i.m., 21-22.

125 A Kínai Kommunista Párt székháza.

126 CHAO, és DICKSON, (szerk.): i.m., 246.

127 MILLER: i.m., 183.

Euro-atlanti Partnerségi Tanácsban nagyköveti és afölötti szinten.¹²⁸ 2015-ben megkísérelték a forró drótot újra létesíteni,¹²⁹ de Oroszország 2021 októberében felfüggesztette NATO-képviselését.¹³⁰

3.3. Peking forró drótjai

„Kína nagy jelentőséget tulajdonít a kétoldalú kapcsolatoknak, és hajlandó keményen együttműködni [...] az új fejleményekért,” jelentette ki 2010-ben az akkori kínai külügyminiszter, Jang Csie-csi.¹³¹ A Kínai Népköztársaság az 1990-es évek végén kezdte el a forró drótok megkötését térségbeli államokkal és a világ nagyhatalmaival egyaránt.¹³² Noha meg kell jegyezni, hogy hiába létesítik őket, gyakran „hűlni hagyják” a forró drótot, amennyiben valami nem tetszik a vezetőségnek.

A népköztársaság kulturálisan különbözik nyugati szövetségeseitől. Kína kifejezetten előnyben részesíti a kétértelműséget,¹³³ ez külkapcsolatait illetően viszont nem előnyös, így hasznos eszköz a kommunikációs akadályok áthidalására. A Kínai Népköztársaság hét országgal kötött forró drót megállapodást, ezek közül az Egyesült Államokkal és Oroszországgal fenntartottakat már ismertettük a korábbiakban.

128 NATO: *NATO-Russia Council*, 2022. január 13. https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_50091.htm

129 TAYLOR, Ian: *NATO Kicks Out Russian Spies but Revives Kremlin Hotline Amid Ukraine Tensions*, Atlantic Council, 2015. május 11. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/natosource/nato-kicks-out-russian-spies-but-revives-kremlin-hotline-amid-ukraine-tensions/>

130 RFE/RL's Russian Service: *Russia Suspends Operations Of Its Mission At NATO As Relations With West Deteriorate Further*, Radio Free Europe/Radio Liberty, 2021. október 18. <https://www.rferl.org/a/russia-suspends-nato-mission/31516633.html>

131 BLANCHARD, Ben: *China, India leaders to set up hotline*, Reutersm 2010. április 7. <https://www.reuters.com/article/us-china-india/china-india-leaders-to-set-up-hotline-idUSTRE63627420100407>

132 MILLER: i.m., 183.

133 Hofstede Insights: *China*. <https://www.hofstede-insights.com/country/china/>

3.3.1. Peking–Új-Delhi (2010, 2021)

„A forró drót létrehozásáról szóló megállapodás fontos bizalomépítő intézkedés és közvetlen kommunikációs csatornát nyit a két vezető között,” nyilatkozta Nirupama Rao korábbi pekingi nagykövet, akkori külügyi államtitkár 2010-ben.¹³⁴ A kínai–indiai forró drót létrehozása mellett a BRIC-országok 2009-es jekatyerinburgi csúcstalálkozóján döntött Manmohan Szingh indiai miniszterelnök és Hu Csin-ao kínai elnök.¹³⁵ Az országok külügyminiszterei, az indiai Szomanahalli Mallaiah Krisna és a kínai Jang Csie-csi 2010 áprilisában írták alá a megállapodást, amely közvetlen kapcsolatot hozott létre Manmohan Szingh indiai miniszterelnök és Ven Csia-pao kínai miniszterelnök között.¹³⁶

Nyolc évvel később hadseregek közötti forró drót létrehozásában egyeztek meg.¹³⁷ 2021 augusztusában kezdte meg működését, amelynek indiai hadsereghez köthető része Kongra La-ban, míg a Kínai Népi Felszabadító Hadsereg vonala Khamba Dzon-ban található.¹³⁸

3.3.2. Peking–Hanoi (2012)

A kínai–vietnámi forró drótot 2012. március 2-án aktiválta Vietnám akkori külügyminiszter-helyettese, Ho Xuan Son és az akkori kínai külügyminiszter-helyettes, Cuj Tien-kaj. Célja a stratégiai együttműködés és a tárgyalási mechanizmusok megteremtése a tengeri kérdésekben, amellyel a keleti-tengeri béke és stabilitását erősítik.¹³⁹

134 BLANCHARD: i.m.

135 The Hindu: *India, China ink pact to establish hotline*, 2010. április 7. (frissítve: 2016. november 12.) <https://www.thehindu.com/news/national/India-China-ink-pact-to-establish-hotline/article16364603.ece>

136 The Hindu (2010. április 7.). <https://www.thehindu.com/news/national/India-China-ink-pact-to-establish-hotline/article16364603.ece>

137 Arms Control Association: *Hotline Agreements*, 2020. <https://www.armscontrol.org/factsheets/Hotlines>

138 The Hindu: *India, China establish military hotline in north Sikkim*, 2021. augusztus 1. <https://www.thehindu.com/news/national/india-china-establish-military-hotline-in-north-sikkim/article35669670.ece>

139 THAYER, Carl: *China-Vietnam Defense Hotline Agreed: What Next?* The Diplomat,

3.3.3. Peking–Szöul (2014)

A Kínai Népköztársaság és Dél-Korea csak az 1980-as években létesített diplomáciai kapcsolatokat egymással.¹⁴⁰ Ma már a védelmi főnökségeket, haditengerészeteket és légierőket is összekapcsolták a forró drót mechanizmusával.¹⁴¹ Kifejlesztése először 2008-ban kezdődött meg, amikor a haditengerészet és a légierő között hozták létre. A véletlen összeütközések megelőzését kísérelték meg vele, de egy-két alkalmon kívül nem használták.¹⁴²

A következő megállapodásra 2014-ben került sor. Egy július 23-ai találkozón egyetértési nyilatkozatban egyeztek meg közvetlen forró drót kialakítására a védelmi miniszterek között a katonai együttműködés és az északkelet-ázsiai térség biztonsága érdekében.¹⁴³ Végül 2015 decemberében vették igénybe először.¹⁴⁴

3.3.4. Peking–Tajpej (2015)

A 2015 novemberében tartott szingapúri csúcstalálkozón állapodott meg Hszi Csin-ping kínai elnök és Ma Jing-csiu tajvani államfő egy telefonos forró drót létrehozásáról, amely a bizalom építését és a feszültség csökkentését kívánta megcélózni. Működését ugyanezen év december 30-án kezdte meg egy újévi köszöntő üzenettel Csang Cse-csün, a kínai tajvani ügyek iroda igazgatója és Andrew Hsia, Tajvan szárazföldi ügyek tanácsának vezetője között.¹⁴⁵

2014. október 22. <https://thediplomat.com/2014/10/china-vietnam-defense-hotline-agreed-what-next/>

140 SHARKOV, Damien: *First Taiwan, Now China Opens a Hotline With South Korea*, NewsWeek, 2015. december <https://www.newsweek.com/china-opens-hotline-south-korea-410442>

141 MILLER: i.m., 185.

142 Arms Control Association (2020). <https://www.armscontrol.org/factsheets/Hotlines>

143 PANDA, Ankit: *China, South Korea Establish Military Hotline*, The Diplomat, 2014. július 25. <https://thediplomat.com/2014/07/china-south-korea-establish-military-hotline/>

144 Arms Control Association (2020). i.m.

145 Reuters Staff: *China, Taiwan open first hotline in tension reducing measure*, Reuters,

3.3.5. Peking–Tokió (2018)

A biztonsági forró drótot a magas rangú védelmi tisztviselők között a kelet-kínai-tengeri szigetek körüli tengeri összeütközések elkerülésére hozták létre.¹⁴⁶

3.4. Regionális forró drótok

Az itt felsorolt forró drótok abban különböznek el az előzőektől, hogy földrajzi szempontból közeli országok között jöttek létre, illetve egyik megállapodó fél sem az Egyesült Államok, a Szovjetunió vagy Oroszország, illetve a Kínai Népköztársaság.

3.4.1. Szöul–Phenjan (1971)

A Panmindzson határfaluban található forró drót kulcsfontosságú kommunikációs forrás a két Korea között. A Közvetlen Telefon Dél-Korea Freedom House irodáját és Észak-Korea panmindzsoni irodáját köti össze a panmindzsoni demilitarizált közös biztonsági övezeten belül. 1971-ben fejlesztették ki, hogy a két ország vöröskeresztsjei közvetlen kommunikálhassanak egymással. A közvetlen telefon egy fekete, fából készült íróasztalra épített számítógépből, zöld és piros telefonból áll. A zöld telefonról a dél-koreaiak, míg a pirosról az észak-koreaiak hívnak.

Az 1970-es, az 1990-es és a 2000-es években további vonalakat építettek be.¹⁴⁷ Ma a drót 33 kommunikációs vonalat biztosít a két Korea között: 5 a napi kommunikációért, 21 Szöul–Phenjan tárgyalásért, 2 a légiforgalmi együttműködésért Incson és Phenjan között, 2 a tengeri hatóságok közötti vonalért Szöul és Phenjan között, és 3 a Keszong iparvidéki gazdasági

2015. december 30. <https://www.reuters.com/article/us-china-taiwan-hotline-idUSKBN0UD07020151230>

146 *Japan and China agree on security hotline after a decade of talks*, Reuters, 2018. május 9. <https://www.reuters.com/article/uk-japan-china-hotline/japan-and-china-agree-on-security-hotline-after-a-decade-of-talks-idUKKBN11A17C>

147 BBC: *What we know of the Koreas' red and green phones*, 2018. január 3. <https://www.bbc.com/news/world-asia-42553877>

együttműködésért felel.¹⁴⁸ Ha aktív, a két fél naponta kapcsolatba lép: reggel 9 órakor csörgetéssel ellenőrzik, hogy a telefon működik-e.¹⁴⁹

Előfordul, hogy a két Korea közötti kommunikációt megszakítják valamilyen okból, majd azt rendszerint – hónapok, esetleg évek múlva – visszaállítják.¹⁵⁰ Ha nagy a két ország között a feszültség, Észak-Korea hajlamos nem válaszolni.¹⁵¹ Az utóbbi években több le- és bekapcsolás történt. Helyreállítása azért fontos, mert „[a] dél-észak kommunikációs vonal helyreállításával [...] alapot biztosítanak a Korea-közi kapcsolatok helyreállításához.”¹⁵²

3.4.2. Új-Delhi–Iszlámábád (2004)

India és Pakisztán kapcsolata közismerten törekeny. Mindketten rendelkeznek nukleáris erővel és egymásnak ellentmondó nukleáris politikát folytatnak. 1999-es himalájai összetűzésük kapcsán tetőpontra hágott a nemzetközi félelem. Eszkalációját a fegyverembargó akadályozta meg.¹⁵³ 2002-ben ismét nőtt a feszültség: India legnagyobb hadsereg mobilizációját hajtotta végre az indiai parlament ellen elkövetett pakisztáni terrortámadás miatt.¹⁵⁴

2004. június 20-án India és Pakisztán megállapodtak egy forró drót létrehozásában, hogy megelőzzék a félreértéseket és csökkentsék a nukleáris kockázattal járó bizonytalanságok lehetőségét. A közös nyilatkozat az Új-Del-

148 MOON, Chung-in és BOO, Seung-Chan: Hotlines between Two Koreas: Status, Limitations, and Future Tasks, 2021. In: *Journal for Peace and Nuclear Disarmament*. 4. évfolyam, 1. szám, 2021., 194. <https://doi.org/10.1080/25751654.2021.1903764>

149 BBC (2018. január 3.) i.m.

150 BBC: *North Korea reopens hotline with South in bid to mend ties*, 2021. október 4. <https://www.bbc.com/news/world-asia-58784306>

151 McCURRY, Justin: *Pyeongyang calling: North and South Korean leaders get hotline as stage set for summit*, *The Guardian*, 2018. április 20. <https://www.theguardian.com/world/2018/apr/20/north-south-korea-leaders-hotline-summit-kim-jong-un-moon-jae-in>

152 BBC (2021. október 4.) i.m.

153 NBC News: *India, Pakistan to establish nuclear hotline*, 2004. június 20. <https://www.nbcnews.com/id/wbna5253059#.XqiTOdNKjFY>

154 MILLER: i.m., 186. <https://doi.org/10.1080/25751654.2021.1903763>

hiben tartott kétnapos tárgyalás eredményeként jött létre. Megegyeztek a katonai műveletek főigazgatói közötti forró drótról is.¹⁵⁵ 2011-ben kiegészítették egy terrortámadásokra figyelmeztető hálózattal is.¹⁵⁶ Engedélyezte, hogy a 2008-as támadást vizsgáló tisztviselők Pakisztánba látogathassanak és ideiglenesen a bizalom helyreállítására sarkallta a két országot.¹⁵⁷

3.4.3. Ankara–Athén (2020)

A két ország kapcsolatát nagyban meghatározza az energiaforrások és a tengeri határok miatt fennálló feszültség.¹⁵⁸ Ugyan egyik ország sem nukleáris hatalom,¹⁵⁹ a Földközi-tengeri történő összeütközések elkerülése érdekében létesítettek katonai forró drótot.¹⁶⁰ A kapcsolat közvetett forró drót, katonai vészhelyzet esetén az üzenetek Athénból vagy Ankarából Brüsszelbe jutnak. Válság esetén a NATO azonnal beavatkozhat.¹⁶¹ Jens Stoltenberg szerint ez kikövezheti a diplomáciai utat a háttérben meghúzódó vita kezelésére.¹⁶²

4. Összefoglalás

A jelen tanulmányban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a forró drót hatásos diplomáciai eszköz-e? A bipoláris világ sok aggodalmat okozott mind az amerikai, mind a szovjet vezetőség számára, különösen

155 NBC News (2004. június 20.) i.m.

156 GVOSDEV, BLANKSHAIN, és COOPER: i.m., 79.

157 CONSTABLE, Pamela: *Mumbai attacks in 2008 still divide India and Pakistan*, The Washington Post, 2011. április https://www.washingtonpost.com/world/mumbai-attacks-in-2008-still-divide-india-and-pakistan/2011/04/03/AFJj-DUoC_story.html

158 BBC: *Turkey and Greece set up military hotline amid energy tensions*, 2020. október 1. <https://www.bbc.com/news/world-europe-54378022>

159 MILLER: i.m., 184.

160 BBC (2020. október 1.) i.m.

161 EGILSSON: i.m., 18.

162 NATO: *Military de-confliction mechanism between Greece and Turkey established at NATO*, 2020. október 1. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_178523.htm

a kommunikáció hiánya okozta nukleáris háború veszélye miatt. Ennek a veszélynek az elhárítására már azelőtt megoldást kerestek, hogy a veszély realizálódott volna. Mégis, egy tényleges, atomháborúval fenyegető helyzet kellett ahhoz, hogy a terv valósággá váljon: a kubai rakétaválság után hozták létre a forró drótot az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió között. Célja kezdettől fogva az volt, hogy javítsa a kommunikáció hatékonyságát és minőségét válsághelyzet idején, és csökkentse annak az esélyét, hogy félreértések vagy tévedés miatt (nukleáris) háború törjön ki.

Hatékonyságának bemutatására két eset ad lehetőséget: a hatnapos és a jom kippuri háború. A hatnapos háború során a forró drót sikeresen tisztázott olyan félreértést, amely a háború eskalációjához vezethetett volna. A jom kippuri háború idején pedig sikeres kommunikációt folytattak le az eszközön keresztül, annak ellenére, hogy akkor az amerikai és szovjet vezetők (már) nem bíztak egymásban. Megléte és használata olyan értéket mutatott mindkét hatalom számára, mely több szerződés megkötését eredményezte annak érdekében, hogy a forró drót technológiája naprakész legyen, ha szükség lenne rá.

Az elmúlt évtizedekben más országok is kötöttek forró drót megállapodásokat. Az 1990-es évekig az egyik megállapodó fél vagy az Egyesült Államok vagy a Szovjetunió volt, az Észak–Dél-Korea vonal kivételével. A 1990-es években már Peking is efféle megállapodásokat kezdeményezett más országokkal. A mai forró drótok már más funkciókat is elláthatnak, hiszen nem feltétlenül a nukleáris veszély miatt hozzák létre, hanem akár egy közös problémás zóna miatt is. Jelzőként is funkcionálhat a bilaterális kapcsolatokban a világ többi országa számára. Azt mutathatja, hogy a megállapodó felek közötti viszony normalizálódott, illetve javult, vagy azt, hogy egymást a nemzetközi rend befolyásos szereplőinek tartják. Nem csupán államvezetők között, hanem az államigazgatás különböző szintjei, sőt a hadseregek között is létrejöhet.

A gyakorlat tehát azt mutatja, hogy a forró drót hozzájárulhat a diplomáciai célok megvalósításához, ezáltal hatásos diplomáciai eszköz lehet.

Fuksz Emese¹

HEGYI-KARABAH AZ ÖRMÉNY-AZERI KONFLIKTUS TÜKRÉBEN A SZOVJETUNIO FELBOMLÁSA UTÁN

Absztrakt

Hegy-Karabah régóta feszültségforrás Azerbajdzsán és Örményország között. A 2020 szeptemberében kirobbant második karabahi háború ismét megváltoztatta a dél-kaukázusi térség geopolitikai berendezkedését. A háború a modern hadviselésben mérföldkőnek számított, a történelemben először nyert háborút egy ország, jelen esetben Azerbajdzsán a drónhadviselés révén. A harcok lezárása ideiglenesnek tekinthető, ami továbbra is instabillá teszi a térséget.

Abstract

The status of Nagorno-Karabakh has long been debated between Azeris and Armenians. The 2020 Nagorno-Karabakh war changed the geopolitics of the South Caucasus once again. The armed conflict was a milestone in modern warfare, since the success of the Azerbaijani Armed Forces was mainly the consequence of the use of combat drones. Despite the ceasefire, the renewal of the fighting can be expected in the future that maintains instability in the region.

1 Nemzetközi tanulmányok alapszakos végzős hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar

Bevezetés

Hegyi-Karabah – mérete és a nemzetközi közösség általi el nem ismertsége ellenére – jelentős konfliktusforrás a területet közrefogó két ország, Azerbajdzsán és Örményország számára, de Oroszország számára is fontos a térség, ahogy az első és a második karabahi háború is megmutatta. Érintettségük – és az általuk gyártott drónok felhasználása – miatt Törökország és Izrael még azok a regionális szereplők, akiknek a mozgását a 2020-as háború vonatkozásában vizsgálni érdemes.

Jelen írásban célom áttekintést nyújtani Hegyi-Karabah Szovjetunió felbomlása utáni történelméről, különös tekintettel a 2020-ban lezajló háborúra. Szeretnék kitérni a harcok során alkalmazott technológiára és arra, hogy ez hogyan segített Azerbajdzsánnak abban, hogy győztesként kerüljön ki a háborúból. A fegyveres konfliktus utáni állapotokat is szeretném görcső alá venni, illetve azokat a társadalmi, területi és politikai változásokat, amelyeket a tűzszüneti megállapodás eredményezett.

1. Történelmi áttekintés

Hegyi-Karabah egy nemzetközileg el nem ismert, *de facto* állam a Kaukázusban. A 2020-as háború előtt, a 2005-ös népszámlálás alapján a terület lakossága 137.737 fő² volt, amelynek jelentős része – nagyjából a fele – a Hegyi-Karabah Köztársaság szívében, Sztepanakertben élt.

1.1. A modern etnikai konfliktus eredete

A napjainkban is tartó azeri-örmény konfliktus kezdetének a huszadik század elejét tekinthetjük. A konfliktus etnikai jellege abból is eredeztethető, hogy az évszázad elején a Bakuban élő örmény nemzetiségű középosztály és munkásosztály sokkal jobb körülmények között élhetett, mint a helyi azeriek.³ Ez a jelenség az időszakban több etnikai pogromot

2 Ethno Caucasus, adatgyűjtemény a hegyi-karabahi népszámlálásokról: <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnkarabax.html>

3 SZABÓ Mihály: *Befagyott konfliktusok: esettanulmány Hegyi-Karabah példáján keresztül*.

is eredményezett. A cári Oroszországban lezajló forradalmak nyomán és az első világháború kirobbanásával megalakult a csupán néhány hónapig fennálló Kaukázusontúli Demokratikus Szövetségi Köztársaság, amely felbomlása után három államot, az Azerbajdzsáni, a Grúz és az Örmény Demokratikus Köztársaságot hagyta maga után. Ezek közül csupán a grúz államnak voltak szilárd határai, az örmények és azeriek között vita alakult ki Hegyi-Karabah, Zangezur és Nahicseván régiók hovatartozása felől.⁴ Ebben az időszakban zajlott le az örmény vezetésű Bakui Kommün elleni azeri felkelés is, amelynek eredményeképpen az örmény erők és bolsevikok több ezer azeri lakost mészároltak le a város azeriek lakta részein.⁵ Az azeri megtorlásra nem kellett sokáig várni: 1918 szeptemberében – nem sokkal az addig a térségben állomásozó brit csapatok kivonulása után⁶ – a területre bevonuló oszmán sereggel közösen az azeriek örmények ezreit ölték meg. A két fél közötti konfliktus áldozatainak száma 1920-ra megközelítette a húszezret.⁷

Az etnikai villongásoknak a Szovjetunió megalakulása és a Vörös Hadsereg bevonulása vetett véget. 1921-ben, a Kaukázusontúli Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság megalakulásával meghúzták az új Azerbajdzsáni, Grúz, és Örmény Köztársaságok határait.⁸ A Moszkva által meghúzott határok egyik fél szimpátiáját sem nyerték el, ugyanis a területek felosztására létrehozott Kavburo⁹ az azeri többségű Nahicsevánt, mint exklávé, és az örmény többségű Hegyi-Karabahot, Hegyi-Karabahi Autonóm Körzet néven az azerbajdzsániaknak, míg az előbbi két területet elválasztó Zan-

Tér-Gazdaság-Ember: a Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Karának tudományos folyóirata. p.102.

4 SZABÓ: i.m., p.103.

5 DE WAAL, Thomas, 2003, *Black Garden – Armenia and Azerbaijan through Peace and War*. New York University Press, p.100.

6 YARROW, E.A, *The Caucasus: The British Withdrawal and Present Conditions*, *The Journal of International Relations* Vol. 10, No. 3 (Jan., 1920), pp. 251-255

7 DE WAAL: i.m. p.100.

8 MAROSVÁRI Csaba (2013): *A hegyi-karabahi konfliktus (1988–1994)*. Grotius Közlemények (2013.10.16). p. 5.

9 *A Szovjetunió kaukázusi tagköztársaságokat felügyelő bizottsága*.

gezur térségét az örményeknek adta.¹⁰ A határok megállapítása évtizedekre stabilizálta a helyzetet, bár törekvések Hegyi-Karabah Örmény Szovjet Szocialista Köztársasághoz csatolására az 1940-50-es években is megjelentek.

Az 1960-as évek szovjet „trendje”, mint a „nemzetiségi kulturális reneszánsz”¹¹ teremtett alapot az etnikai konfliktus újbóli elmélyüléséhez. Ebben az időszakban, az örmény népirtás 50. évfordulójához közeledve megerősödtek az örmény nemzeti érzelmek, amelynek eredményeképpen az azerieket és a törököket, mint ellenségeiket „etnikailag összemosták”.¹² Hasonló folyamatok zajlottak le az azeri értelmiségiek körében is, ami azt eredményezte, hogy a két nép egymás iránt mutatott ellenszenv az 1980-as évekre megerősödött.

A viszony megromlását az is „elősegítette”, hogy az első karabahi háború előtt sem az Örmény, sem az Azerbajdzsáni SZSZK nem volt etnikailag homogén. Az Azerbajdzsáni SZSZK területén mintegy 400 000¹³ örmény élt, közülük 220 000-en Bakuban.¹⁴ Az 1990-es évek elején – az első karabahi háború idején – ezen lakosok nagy része az Örmény SZSZK-ba menekült. Az örmény tagköztársaságban is hasonló volt a helyzet: közvetlenül a háború előtt több tízezer azeri élt az Örmény SZSZK-ban, azonban a fegyveres konfliktus után a térségben az azerbajdzsáni kisebbség gyakorlatilag megszűnt létezni.¹⁵

1.2. Az első karabahi háború

A konfliktus új fejezete a Szovjetunió meggyengülésével nyílt meg. Az 1980-as években az örmények körében újból napirendre került Hegyi-Karabah kérdése, és az örmény nép az évtized végére már referendum kiírását kérte Hegyi-Karabah Örmény Szovjet Szocialista

10 MAROSVÁRI: i.m., 6.

11 MAROSVÁRI: i.m., 6.

12 MAROSVÁRI: i.m., 6.

13 INS Resource Information Center (1993), Azerbaijan: *The Status of Armenians, Russians, Jews and other minorities*, 10.

14 SZABÓ: i.m., 107.

15 Ethno Caucasus, adatgyűjtemény a hegyi-karabahi népszámlálásokról: <http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/rnkarabax.html>

Köztársasághoz csatolásáról. Az örmények felbátorodásának egyébként az is része volt, hogy a nemzetközi közösség is egyre többet tudhatott meg a terület függetlenedését kívánó népről: többek között Mihail Gorbacsov pénzügyi tanácsadója, Abel Aganbekian egy párizsi látogatásának alkalmával felvetette azt az ötletet, hogy Hegyi-Karabah területét csatolják az Örmény SZSZK-hoz.¹⁶ Ennek köszönhető az is, hogy 1988 februárjában a hegyi-karabahi szervek a Hegyi-Karabah Autonóm Körzet Örmény SZSZK-hoz csatolását kérelmezték. A csatlakozási szándékot az Azerbajdzsáni SZSZK nem nézte jó szemmel, azonban az Örmény SZSZK támogatta az autonóm körzet kérelmét. Az örmény és azeri fél közötti vitát Moszkva az 1977-es alkotmány 73-as és 78-as cikkelyére¹⁷ hivatkozva zárta le, arról döntve, hogy Hegyi-Karabah a továbbiakban is az Azerbajdzsáni SZSZK-hoz tartozzon.

Ez azonban már nem állította meg a konfliktusban részt vevő feleket: még 1988-ban örményellenes pogromok kezdődtek az Azerbajdzsáni SZSZK területén levő, Szumgait városában, majd két évvel később Bakuban is. Ez az örményeket az azeri területek elhagyására készítette, azonban – félve attól, hogy örmények általi támadások áldozatai lesznek – számtalan azeri menekült el az Örmény SZSZK-ból is, így a két tagköztársaság területén az időszakban egy népességcsere is lezajlott. Ebben az időszakban a villongások egyre gyakoribbá váltak, de a helyzet azután változott meg jelentősen, hogy a Szovjetunió felbomlása után Oroszország – saját geopolitikai és stratégiai érdekeit szem előtt tartva – a függetlenedő Örményországot kezdte el katonailag is támogatni.

A hegyi-karabahi konfliktus 1991-re nyílt háborúvá vált, amely 1994-ig tartott. 1992-ig úgy tűnt, hogy a háborúból Azerbajdzsán fog győztesként kikerülni, azonban később az örmény irreguláris csapatok visszavonulásra kényszerítették az azerieket. Azzal, hogy 1992 májusában az örmény csapatok elfoglalták Shushi városát, Örményország megnyerte a háborút – és ezzel együtt Hegyi-Karabah területét is.

16 DE WAAL: i.m., 20.

17 A cikkelyek szerint a határok csak akkor módosíthatók, ha abba mind a kettő tagköztársaság beleegyezik.

A háborút lezáró tűzszüneti megállapodás megkötésére, orosz közvetítéssel, Biskekben került sor. A szerződés kimondta, hogy hegyi-karabahi területéről ki kell vonni a katonákat, helyre kell állítani a térség infrastruktúráját, illetve a háború elől elmenekülő lakosságot is lehetőség szerint vissza kell engedni a térségbe.¹⁸

1. ábra. Hegyi-Karabah az első karabahi háború után

Forrás: <https://www.bbc.com/news/world-europe-54488386>

1.3. A 2016-os négynapos háború

A biskeki protokoll azonban nem tett pontot a harcok végére, kisebb-nagyobb határviellongások a későbbiekben is előfordultak. 2016 tavaszán azonban újra eszkalálódott a helyzet: április 2-án heves harcok kezdődtek Hegyi-Karabahban.¹⁹ Az offenzívát Azerbajdzsán indította meg a

18 ENSZ-dokumentum (1994, májust 5.), a Biskek-protokol, <https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/Bishkek%20Protocol.pdf>

19 JAROSIEWICZ, Aleksandra; FALKOWSKI, Maciej (2016) *The four-day war in Nagor-*

karabahi erők ellen, azzal az indokkal, hogy Baku szerint támadásuk egy válaszcsepítés arra, hogy az örmény erők civil célpontokat bombáztak Azerbajdzsán területén. A támadás oka azonban inkább az volt, hogy az azerbajdzsáni erők tesztelni akarták az örmények védekezési képességeit.

A harcok során mindkét fél számos fegyvernemet vetett be – Azerbajdzsán többek között már az Izraeltől vett drónokat is²⁰ – és a négy nap során a területen heves harcok alakultak ki. Habár a háború során Azerbajdzsán Sztepanakert lebombázásával fenyegette meg Karabahot, amire válaszként az örmények az azeri olajfinomítókat vették volna célba, azonban a harcoknak négy nap után hirtelen vége lett. Április 5-én a felek bejelentették, hogy felfüggesztik a harcokat,²¹ így a 2020-as háborúig a térségben viszonylagos nyugalom uralkodott, ugyanakkor a két fegyveres konfliktus között is rendszeresek voltak a kisebb határvillongások.

2. A 2020-as karabahi háború

A hegyi-karabahi konfliktus következő fejezete 2020. szeptember 27-én nyílt meg. A 44 napig húzódó harcoknak végül egy Moszkvában aláírt tűzszüneti megállapodás vetett véget. A háború – annak ellenére, hogy viszonylag rövid ideig tartott, illetve egy gyakran figyelmen kívül eső területen zajlott – számos haditechnikai újítást mutatott, illetve felforgatta a Dél-Kaukázus hatalmi berendezkedését. A továbbiakban ezekre a jelenségekre szeretnék kitérni.

2.1. A nagyhatalmi szereplők

A két országnak jelenleg kettő állandó partnere van, Oroszország és Törökország, akik – megjegyzendő – egymás riválisai is. Ezáltal, amint az egyik fél kihasználta volna a háborút a térségbeli befolyásának növelésére,

no-Karabakh, <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2016-04-06/four-day-war-nagorno-karabakh>

20 HECHT, Eado (2022), *Drones in the Nagorno-Karabakh War: Analyzing the Data*, <https://www.militarystrategymagazine.com/article/drones-in-the-nagorno-karabakh-war-analyzing-the-data/>

21 JAROSIEWICZ: i.m.

magától értetődő volt, hogy a presztízsvesztes elkerülésének érdekében a másik fél is nagyobb erővel jelenik meg a térségben. Ahhoz, hogy megértsük, hogy miért is próbált Oroszország és Törökország hatással lenni a karabahi háború alakulására, egy rövid áttekintést szeretnék nyújtani a szóban forgó országok dél-kaukázusi jelenlétével kapcsolatban.

Érdeemes először Oroszország kapcsolatait vizsgálni Örményországgal és Azerbajdzsánnal. Oroszország katonailag szoros kapcsolatban áll Örményországgal, mivel a dél-kaukázusi ország tagja az „orosz NATO”²²-ként is emlegetett, minszki központú Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetének (KBSZSZ). A szervezet célja – hasonlóan az Észak-atlanti Szerződés Szervezetének ötös cikkelyéhez –, hogy tagállamai fenyegetés esetén megvédjék egymást. Oroszország és Örményország mindemellett még 2010-ben aláírt egy védelmi szerződést,²³ amelynek eredményeképpen Oroszország katonákat állomásoztat a dél-kaukázusi államban. A szerződés nem terjedt ki Hegyi-Karabah területére – hiszen a nemzetközi közösség azt szakadár azeri területnek tekinti –, illetve azzal kapcsolatban is merültek fel kérdések, hogy egy, a dél-kaukázusi területen kibontakozó háború esetén Oroszország rendelkezne-e el fegyveres beavatkozással.²⁴

De Oroszország nem csupán Örményországgal igyekszik előnyös kapcsolatokat kiépíteni, Azerbajdzsán ugyancsak a nagyhatalom egyik partnerévé vált. Az 1990-es évek során a Hejdar Alijev vezette ország eleinte próbált távolságot tartani Moszkvától, azonban a későbbiekben közeledni kezdett Oroszország felé, annak érdekében, hogy a belső és külső problémái elrendezésére úgy találjon megoldást, hogy az a saját és a térségbeli nagyhatalmak számára is elfogadható legyen.²⁵ Ezeknek köszönhetően az Azerbajdzsánban és Örményországban rendszeresített fegyverek túlnyomórészt szovjet-, illetve orosz gyártásúak.

22 RUBIN, Uzi (2020), *The Second Nagorno-Karabakh War: A Milestone in Military Affairs*, The Begin-Sadat Center For Strategic Studies, Bar-Ilan University, Mideast Security and Policy Studies No. 184. 7.

23 European Parliament: Dictatorate-General For External Policies, Policy Department, (2016) *Russian military presence in the Eastern Partnership Countries*. 29.

24 BOWEN, Andrew S.; WELT, Cory (2021); *Azerbaijan and Armenia: The Nagorno-Karabakh Conflict*, Congressional Research Service, 9.

25 BOWEN: *i.m.*, 9.

Mindazonáltal Oroszországnak összességében érdeke fenntartani a két állam erőegyensúlyát: Azerbajdzsán fegyverkezését látván Moszkva kedvezményes áron, illetve hitelre ajánlott többek között fegyvereket, ballisztikus rakétarendszereket és vadászrepülőgépeket Örményországnak. Ugyanakkor Azerbajdzsán támogatásának mértékét Oroszország redukálta, ami miatt a dél-kaukázusi ország újabb partnereket keresett, akiktől hadászati eszközeit beszerezheti – ez a jelenség is közrejátszhatott abban, hogy a 2020-ban lezajló háború ilyen mértékben az azeriek javára dőlt el.

Törökország jelenléte ezzel szemben teljesen egyoldalú a térségben, ami annak is köszönhető, hogy a két ország narratívája szerint Azerbajdzsán és Törökország „egy nemzet két államban”.²⁶ A megerősödő kapcsolat pedig nem csak gazdasági és diplomáciai téren, hanem a katonai együttműködésben is egyre jobban megnyilvánult. Törökország Azerbajdzsán elsőszámú katonai szövetségese, amely abban is megmutatkozik, hogy a 2020-as háborúban Azerbajdzsán lényeges fölényt szerzett a harcokban használt, többek között török fejlesztésű drónokkal. Mindemellert Törökország a diplomáciai „küzdelmek” során is szövetségese oldalán állt: Recep Tayyip Erdoğan török elnök – amellet, hogy már régóta támogatását fejezte ki az azeri törekvések és az örmény csapatok Hegyi-Karabahból való kivonásával kapcsolatban – hangoztatta, hogy „a végleges béke csak akkor következik be, ha Örményország elhagyja azokat a területeket, amelyeket elvett Azerbajdzsántól.”²⁷

2.2. A hadviselő felek felszereltsége

Annak ellenére, hogy a Dél-Kaukázust elszigetelt térségként szokták emlegetni, a harcok – legfőképpen a drónhadviselés miatt – modernnek titulálhatóak. Ahhoz, hogy a háború végkimenetelét jobban érthessük, érdemes összevetni a hadviselő felek felszereltségét és az ezek közötti hasonlóságokat, illetve eltéréseket. A legszembetűnőbb különbség az, hogy amíg Örményország a már említett, az orosz érdekszférába tartozó

26 TİFTİKÇİGHİ, Burcu Yavuz; YESEVI, Çağla Gül, 2015, *Turkey-Azerbaijan Energy Relations: A Political and Economic Analysis*, 28.

27 BOWEN: i.m., 12.

államokat katonailag összefogó Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetének (KBSZSZ) tagja, addig Azerbajdzsán az Észak-atlanti Szerződés Szervezetének (NATO) békepartnerségi programjában vesz részt. Mindettől függetlenül Oroszország vált mind Azerbajdzsán, mind Örményország legnagyobb partnerévé, ami a fegyvereladásokat illeti.

A második karabahi háborúban az örmények által használt fegyverek mintegy 94%-át Oroszország biztosította.²⁸ A 2011-2020 között Moszkva által az Örményországnak adott fegyverek között páncélozott járművek, tankok, légvédelmi fegyverrendszereket és más, páncélozott járművek ellen bevethető eszközök szerepeltek. Örményország megkapta az orosz gyártmányú 9K720 „Iszkander” rakétarendszert, illetve a mára már kissé idejét múlt, de hadrendbe állításának idején csúcskategóriájúnak titulált Sz-300-as légvédelmi rakétarendszert. Továbbá négy Szu-30 vadászbombázóra is szert tett, amelyeket azonban a 2020-ban lezajló háború során nem vetettek be.²⁹ Megjegyzendő, hogy kisebb mértékben más államok is segítették Örményország fegyverkezését: Jordánia és Bulgária is használt légvédelmi rendszert, illetve rakétavetőket és kézi lőfegyvereket adott el Jerevánnak.

A fegyverkezést tekintve Azerbajdzsán az utóbbi évtizedekben szignifikáns előnyre tett szert Örményországgal szemben, amely alapján feltételezhető volt, hogy az ország már évek óta készülhetett egy nagyobb intenzitású konfliktusra, az első karabahi háborúban elveszített területek visszaszerzésének céljából. Az elmúlt időszakban Azerbajdzsán legfontosabb fegyverkereskedelmi partnereivé Oroszország, Törökország, Izrael és Fehéroroszország váltak.³⁰ Azerbajdzsán a 2011 és 2020 közötti időszakban fegyvereinek 60,1%-át Oroszországtól vásárolta, ez nagyrészt páncélozott járművekből, légvédelmi rendszerekből, katonai helikopterekből, páncéltörő rakétákból és tüzérségi fegyverekből állt.

28 KUIMOVA, Alexandra; WEZEMAN Peter D.; WEZEMAN, Siemon T., (2021), *Trends In International Arms Transfers, 2020*, Stockholm International Peace Research Institute. p. 11.

29 KUIMOVA, Alexandra; SMITH, Jordan; WEZEMAN, Peter D., (2021), *Arms transfers to conflict zones: The case of Nagorno-Karabakh*, Stockholm International Peace Research Institute, <https://www.sipri.org/commentary/topical-background/2021/arms-transfers-conflict-zones-case-nagorno-karabakh>

30 KUIMOVA; SMITH: i.m.

Azerbajdzsán és Fehéroroszország katonai kapcsolatai is erősödtek az előző évtizedben. Habár a dél-kaukázusi ország csekély – 7,1%-os – mértékben vásárolt be a fehérorosz erők által is használt fegyverekből, a két ország között jelentős katonai kooperáció alakult ki. A két ország jó kapcsolata Fehéroroszország számára egy másik okból is fontos: a kelet-európai állam, hogy csökkentse az orosz olajtól való függését, kereskedelmi partnerként tekintett Azerbajdzsánra, többek között ezért is törekedett a dél-kaukázusi országgal való jó kapcsolatra.³¹

A már említett Törökország nem csak diplomáciai erejét bevetve támogatta az azerbajdzsáni hadsereg fejlesztését. Törökország volt az egyik állam, amely biztosította – amellet, hogy ugyancsak tüzérségi fegyvereket, illetve katonai járműveket adott Azerbajdzsánnak – a 2020-as karabahi háború egyik leghatásosabb eszközét, a török fejlesztésű Bayraktar TB2-es UAV-eket,³² a rájuk szerelt távolról irányítható rakétákkal. Mindemellett a háború folyamán az azeriek számára fontos stratégiai pontokon a TRG-300-as rakétarendszereket is alkalmaztak.

Izrael 2011 és 2020 között az azeriek által vásárolt fegyverek 27%-át szállította. Az azeri-izraeli kooperáció kezdőpontjának 1991-et vehetjük, ugyanis Izrael ekkor az első országok közé tartozott, aki elismerte az újonnan függetlenedő Azerbajdzsánt, és 1993-ban már állandó nagykövetséggel rendelkezett Azerbajdzsánban.³³ Azerbajdzsán – attól tartva, hogy muszlim szövetségesei rossz szemmel néznék az Izraellel való szövetségét – egyelőre nem hozott létre nagykövetséget Izraelben. Az ennek ellenére jó diplomáciai kapcsolatok magukkal hozták a katonai együttműködés megteremtésének lehetőségét. A közel-keleti állam 2016-tól kezdve Azerbajdzsán legaktívabb fegyverbeszállítójává vált, az ország fegyverimportjának 69%-át Izrael adta. Az importált fegyverek nagyrészt

31 KUIKOVA; SMITH: i.m.

32 *Unmanned aerial vehicle, azaz pilóta nélküli repülőgépj, egyéb megnevezései UCAV, vagy drón*

33 IDAN, AVINOAM; DR. SHAFFER, Brenda, (2021), *Israel's role in the Second Armenia-Azerbaijan War*, *The Karabakh Gambit: Responsibility for the Future*, Foundation for Defense of Democracies, <https://www.fdd.org/analysis/2021/12/07/israels-role-armenia-azerbaijan-war/>

a már említett drónokból, az úgynevezett „loitering munition”-ökből,³⁴ illetve ballisztikus rakétákból állt. Azerbajdzsán ezeknek az eszközöknek köszönhette azt a fölényt, amelyet a légtérben szerezhettek. Az olyan izraeli fejlesztésű drónokat, mint például a HAROP, SkyStriker, Hermes-900, vagy Orbiter 1K, olyan területeken is fel tudták használni – ráadásul emberveszteség nélkül – mint például a felderítés, vagy éppen az ellenséges katonák és járművek semlegesítése. A továbbiakban a felsorolt drónok felhasználásáról szeretnék írni.

2.3. Drónhadviselés a 44 napos háborúban

A háború során a legnagyobb újítást a már említett drónhadviselés jelentette, ugyanis a 2020-as karabahi háború volt az első olyan fegyveres konfliktus, amelyben a drónokat nem csak egy-egy célpont ellen, hanem általánosságban, minden területen bevetették. A saját fejlesztésű és gyártású örmény, illetve importált azeri drónok százait helyezték üzembe, azonban az eszközök minőségbeli különbsége miatt a légtér hamar Azerbajdzsán ellenőrzése alá került. A muszlim ország háborúban mutatott sikerességét több tényező is elősegítette. Feltételezhető, hogy az örmény hírszerzés nem megfelelően végezte el a feladatát, hiszen Azerbajdzsán 2020. szeptember 27-én több fronton kezdte meg az offenzíváját Hegyi-Karabah ellen, amely azt mutatta – azokkal a hírekkel ellentétben, amelyek szerint nem tudni, hogy ki indította meg az offenzívát – hogy az azerbajdzsáni erők már előre kitervelték a támadást.

Emellett úgy tűnt, hogy az örmények nem készültek arra, hogy Azerbajdzsán „szintet lépett”³⁵ és az ország ekkora mértékben fogja a modern fegyverzetre bízni magát. Pedig intő jelként szolgálhatott volna a már említett nagymértékű azeri fegyverimport. Emellett a KBSZSZ tagságából kifolyólag az örményeknek lehetőségük volt arra, hogy – a Kelet-Ukrajnában szervezett tapasztalatok alapján – információt és

34 *Az eszköz nevére pontos magyar fordítás még nincsen, cikkekben általában „kamikaze” drónoknak nevezik őket.*

35 EGRESI Zoltán – JÓJÁRT Krisztián – RÁCZ András (2022): *Stratégiai helyzet Hegyi-Karabahban a 2020. őszi háború után*, 27.

technikát szerezzenek Oroszországtól ahhoz, hogy egy háború esetén hatékonyan tudják hárítani a pilóta nélküli repülőgépek támadásait, vagy – gyakorlatilag ahogyan a háború során történt – invázióját.³⁶

A modern felszerelés mellett Azerbajdzsán előnyére vált, hogy hatékony stratégiát dolgozott ki a karabahi területek megtámadására. A muszlim ország csapatai először a terület „lankásabb”,³⁷ déli területeit kezdték el ostromolni, hiszen ezek a terepviszonyok kedvezőbbek voltak a páncélozott járművek számára. Ugyanakkor a háború elején az ezek a csapatok nagyobb veszteségeket szenvedtek, hiszen a defenzíven berendezkedő örmény erők hatékonyan tudtak védekezni, illetve a tüzérségi fegyverekkel eleinte jól tudták hárítani a közelgő azerbajdzsáni csapatok támadásait. Ekkor még úgy tűnt, hogy Baku elszámolta magát az offenzíva kapcsán, azonban a háború első hete után változni látszottak az erőviszonyok: Azerbajdzsán elkezdte bevetni a pilóta nélküli repülőgépeket, ezáltal a támadó fél a háború hátralevő részében komoly előnyre tett szert.

A Karabahért harcoló erők több, később a háború végkifejletét is eldöntő hibát is ejtettek az offenzíva elején: először is, úgy tűnt, hogy az örmények arra készültek, hogy gyorsan visszaverik a támadó azerbajdzsáni csapatokat. Így a drónelhárításra alkalmas eszközöket nem vetették be Azerbajdzsán ellen, pedig Örményország rendelkezett orosz fejlesztésű TOR-M2KM típusú, a pilótanélküli repülőgépek lelövésére is alkalmas légvédelmi rendszerrel, azonban ezeket az reguláris erők nem használták. Emellett – az egyébként nem túl erős – örmény légierő Szuhoj Szu-30-as vadászbombázó repülőgépei mindvégig a földön maradtak. A légierő ugyanis a drónok ellen nem volt bevethető, a háborúban Azerbajdzsán pedig nagymértékben a pilóta nélküli repülőgépekre hagyatkozott, nem a „hagyományos”, vadászrepülőgépekre.³⁸

Problémát okozott az is, hogy a drónok nagy része „láthatatlanul” be tudott lépni a karabahi légtérbe. Ezeket az eszközöket még az örmény csapatok által használt – a nem is olyan régen csúcstechnológiának nevezett – Sz-300-as légvédelmi rendszerek sem veszik észre, aminek meglehetősen

36 EGRESSI: i.m., 28.

37 EGRESSI: i.m., 23.

38 EGRESSI: i.m., 28.-29.

egyszerű oka van: a UAV-k, különösképpen a kamikaze drónok mérete. Amikor az 1980-90-es években ezeket a légvédelmi rendszereket fejlesztették, a drónhadviselés még nem létezett, tehát ezeket az eszközöket nem kellett ennyire kis méretű ellenfelekre finomhangolni. Így a háborúban ezek a légvédelmi rendszerek használhatatlanok voltak, sőt, több Sz-300-as is megsemmisült³⁹ az Azerbajdzsánból érkező drónok támadásaiban⁴⁰ és ugyaneből az okból kifolyólag néhány, az örmények által használt rakétaindító is megrongálódott. Azerbajdzsán egyébként a stratégiájának is köszönhetően azt, hogy effektíven és viszonylag kis veszteségekkel leküzdhette a karabahi légvédelmet: Baku Antonov An-2-es, eredetileg a mezőgazdasági feladatok ellátására tervezett repülőgépeket távirányításúra alakított át, amelyeket az első napokban az azeri haderő azért vetett be, hogy a gépekre támadó karabahi erők felfedjék az állásaikat, így a később érkező, modern drónok már célzottan tudták a támadásaikat végrehajtani.

Ezek alapján látszik, hogy Azerbajdzsán gyakorlatilag egy teljes drónarzenált hozott létre, amelynek tagjaiból szeretnék egy kicsit szemezgetni, és bemutatni, hogy ezek az eszközök milyen területeken felhasználhatók: Az azeri fél egyik „üdvöskéje” az Israel Aerospace Industries (IAI) által fejlesztett HAROP kamikaze drón, amely nemcsak a felderítésre, hanem támadások véghezvitelére is alkalmas. A drónt már a 2016-os konfliktus során is bevetették, azonban az eszközt a 2020-as háború során sikerült maximálisan kihasználni. A mesterséges intelligenciával ellátott drón magában is el tudta végezni a felderítési feladatokat, és akár a támadásokat is, de abban az esetben, ha az AI⁴¹ rosszul választotta volna ki a következő célpontot, a járulékos károk, veszteségek elkerülésének érdekében a drónt az üzemeltetője manuálisan is leállíthatta.⁴²

Hasonló elveken működött a harcok során bevetett, ugyancsak izraeli fejlesztésű SkyStriker kamikaze drón is. Az azerbajdzsáni haderő

39 HO, Ben (2021), *The Second Nagorno-Karabakh War, Takeaways for Singapore's Ground-Based Air Defense*, *Journal Of Indo-Pacific Affairs*, 26.

40 EGRESSI: i.m., 30.

41 *Mesterséges intelligencia*

42 *A HAROP típusú drónt bemutató weboldal*, Israel Aerospace Industries, <https://www.iai.co.il/p/harop>

körülbelül 100 darab ilyen típusú drónnal rendelkezett,⁴³ ezeket a harcok során legfőképpen támadásokra használták fel. A SkyStrikerekre ugyanis 5-10 kilogramm tömegű robbanófejek erősíthetők, amelyeket a drónok nagy sebességgel – 20 kilométeren belül mindössze percek alatt – tudtak eljuttatni a célpontokig. Ezen drónok másik előnye, hogy nagyon halkak, ezáltal az azeriek meglepetésszerű támadásokat tudtak véghez vinni Hegyi-Karabah területén.⁴⁴

Ahhoz, hogy a háború azerbajdzsáni sikerrel záruljon, HAROP mellett a fontos szerepe volt a török fejlesztésű Bayraktar TB2 típusú drónoknak is, amelyek nemcsak támadásra, hanem felderítésre is felhasználhatók voltak. Mivel a Bayraktar egy úgynevezett „MALE”⁴⁵ pilóta nélküli harci repülőgép, Azerbajdzsán egy egész napos felderítési feladatot is egy drónra tudott bízni, amely így valós időben tudta ellátni információval az eszközt üzemeltető csapatokat. Azonban a drón irányítása kérdéseket vont maga után: mivel a Bayraktarokat Azerbajdzsán csak 2020 nyarán, néhány hónappal a háború kirobbanása előtt szerezte be, feltételezhető, hogy az eszközöket a háborúban a törökök irányították, hiszen az azerbajdzsáni erőknek nem lett volna elég ideje megtanulni a drónok kezelését a szeptemberi eszkaláció előtt.

2.4. Út a tűzszünethez, a háború lezárása

2.4.1. A 2020 október 10-én életbe lépő tűzszüneti megállapodás

A háború egyre fokozódó intenzitása és egy humanitárius katasztrófa megelőzésének érdekében a nemzetközi közösség sürgette a feleket a harcok

43 RUMBAUGH, Wes; SHAIKH, Shaan (2020), *The Air and Missile War in Nagorno-Karabakh: Lessons for the Future of Strike and Defense*, <https://www.csis.org/analysis/air-and-missile-war-nagorno-karabakh-lessons-future-strike-and-defense>

44 Az Elbit Systems elektronikai cég bemutató dokumentuma a SkyStriker UAV-ről, <https://elbitsystems.com/landing/wp-content/uploads/2018/07/Sky-Striker.pdf>

45 „Medium-altitude long-endurance”, tehát „Közepes magasságú, hosszú bevetési idejű” repülőgép. Ezek a drónok általában 3-9000 méteres magasságban bevetetők, és repülési idejük 24-48 óra.

minél gyorsabb lezárására. Az első jelentősebb lépéseket a harcok megállítása felé a háború kirobbanása után két héttel tették. A konfliktushelyzet elsimításának érdekében Örményország október elején kihirdette, hogy hajlandó a tűzszüneti megállapodás megkötésére. A tűzszüneti megállapodást a nemzetközi közösség is szorgalmazta. Az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) Minszk-csoportja is biztosította segítsége felől a résztvevőket.⁴⁶ Azonban úgy tűnt, hogy a háború végére nem az EBESZ csoportja fog pontot tenni: 2020. október 8-án ugyanis Vlagyimir Putyin orosz államfő bejelentette, hogy telefonhívásokon⁴⁷ keresztül egyeztetett Azerbajdzsán és Örményország elnökeivel, Ilham Alijevvel és Nikol Pashinyannal a konfliktus lezárásáról. A két vezető biztosította arról Putyint, hogy készen állnak egy értekezletre, amelyen a konfliktus körüli kérdéseket megtárgyalhatják. Emellett Vlagyimir Putyin humanitárius indokokból is szorgalmazta a tűzszüneti megállapodás létrehozását. Ezzel kapcsolatban arra kérte a feleket, hogy vigyék véghez a fogolycseréket és a háborúban elesett katonák holttestének hazaszállítását. Az orosz államfő a további részletek megvitatására 2020. október 9-re meghívta Alijevet és Pashinyant egy moszkvai tárgyalásra.

A tárgyalás mintegy 10 órán keresztül tartott, és úgy tűnt, hogy sikeresen végződött: a harcban álló felek megkötötték a tűzszüneti megállapodást. A teljes egyezmény több pontot is magában foglalt: a tűzszünet október 10-én éjfélről lépett hatályba, és kiadta a feleknek, hogy a foglyul ejtett katonákat, személyeket, és a harcokban elesettek holttestét ki kell cserélniük, illetve haza kell szállítaniuk. Ennek betartását egy negyedik szereplő, a Nemzetközi Vöröskereszt is felügyelte. A megállapodás másik fontos pontja egy, az örmény és az azerbajdzsáni felek közötti békeszerződés aláírásáról szóló tárgyalások véghezvitele volt, amelyekben a tervek szerint az EBESZ Minszk-csoportja is részt vett volna. Továbbá, a megbeszélésen részt vevő felek megerősítették,

46 Az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ), Minszk-csoportjának közleménye (2020), <https://www.osce.org/minsk-group/465879>

47 A Kreml hivatalos weboldala, (2020), *Telephone conversation with Prime Minister of Armenia Nikol Pashinyan*, <http://en.kremlin.ru/catalog/persons/550/events/67156>

hogy a tárgyalási folyamat formátuma a jövőben is változatlan marad.⁴⁸ A tűzszüneti megállapodást a nemzetközi közösség is örömmel fogadta: többek között Antonio Guterres ENSZ főtitkár is köszönetét fejezte ki⁴⁹ Oroszországnak a közvetítéséért, illetve megkérte az örményeket és az azerieket, hogy tartsák magukat a szerződésben foglalt pontokhoz.

A megállapodás azonban nem volt hosszú életű: a tűzszünetet a felek a hatálybalépés után pár perccel, szinte azonnal megszegték, így látható volt, hogy a háború végleges lezárásához és a konfliktus „befagyasztásához” újabb tárgyalások lesznek szükségesek. Az érintett felek legközelebbi megbeszélést október 14-re szervezték, Minszkben, ahol ugyancsak az előző trilaterális tárgyalásban részt vevő államok – Azerbajdzsán, Oroszország és Örményország – külügyminiszterei gyűltek össze. A tárgyalás félsikerrel zárult, a felek megegyeztek abban, hogy november 9-én újból megpróbálnak dűlőre jutni a háború lezárásával kapcsolatban. A résztvevők ekkor állapodtak meg abban,⁵⁰ hogy a konfliktus befejezése és a helyzet további romlásának meggátolása végett Oroszország a továbbiakban békefenntartókat vezényel Hegyi-Karabah területére.

2.4.2. A 2020. november 10-én életbe lépő tűzszüneti megállapodás

A negyvennégy napos háború lezárását tehát végül a 2020. november 9-én, Moszkvában megrendezett multilaterális tárgyalás hozta el. A találkozón az azeri- és az orosz elnök, illetve az örmény miniszterelnök gyűlt össze. A felek egy kilencpontos megállapodást rögzítettek,⁵¹ amelynek első pontja

48 Az Kreml hivatalos weboldala (2020), *Заявление министров иностранных дел Российской Федерации, Азербайджанской Республики и Республики Армения*, online: <http://kremlin.ru/events/president/news/64384>

49 UN News, (2020), *UN chief welcomes Nagorno-Karabakh ceasefire*, <https://news.un.org/en/story/2020/10/1075132>

50 RÁCZ András, (2021), *In Russia's Hands – Nagorno-Karabakh after the ceasefire agreement*, European Union Institute for Security Studies, <https://www.iss.europa.eu/content/russias-hands>

51 A Kreml hivatalos weboldala, (2020), *Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации*, <http://kremlin.ru/events/president/news/64384>

szerint moszkvai idő szerint 2020. november 10-én éjfélről tűzszünet lép életbe Hegyi-Karabahban. A megállapodás a térség területi felosztásán is változtatott, Örményország több térséget – Lacsin-, Agdám-, és Kelbadzsar járását – volt köteles át-, illetve visszaadni Azerbajdzsánnak. A megállapodás – Oroszországra nézve – legszámottevőbb pontja az orosz békefenntartók kihelyezése volt; az Azerbajdzsán fennhatósága alá került területek közül az úgynevezett Lacsin-folyosó pedig speciális területté vált. A nagyjából öt kilométeres hosszúságú folyosót a megállapodás szerint öt évig az orosz békefenntartók fogják felügyelni.

A tűzszüneti egyezményben foglaltak szerint Oroszország 1960 békefenntartó katonát⁵² helyezett ki Hegyi-Karabah területére, akik öt éven keresztül fognak a kritikus területeken szolgálni. Az egyezményben azt is rögzítették, hogy a hatályba lépéstől számítva a békefenntartó műveletet 5 év múlva felülvizsgálják, és ha szükségesnek ítélik, az orosz katonák továbbra is a térségben állomásozhatnak. A kihelyezett katonák jelenléte az örmények számára nagy jelentőséggel bír, hiszen a békefenntartók lettek felelősek a kijelölt területek felvigyázásáért, a visszatelepülő örmény nemzetiségű lakosok felügyeletéért, továbbá az esetlegesen kialakuló villongások megállításáért. Emellett a katonák egyik legfontosabb feladatává vált az aknamentesítés, illetve a fel nem robbant lőszeres hatástalanítása is.⁵³ A békefenntartók kihelyezése révén Oroszországnak befolyása még erősebbé vált a dél-kaukázusi térségben. Az öt éves mandátum lejártá után, a lehetséges további azeri agresszió lehetősége miatt Oroszország – a kilencpontos szerződésben foglaltak alapján – meghosszabbíthatja a békefenntartók kihelyezését, így amíg Hegyi-Karabahban a felek nem kötnek békeszerződést, addig az orosz jelenlét valószínűsíthető.⁵⁴

52 International Crisis Group, (2020), *Getting from Ceasefire to Peace in Nagorno-Karabakh*, 2.

53 SOCOR, Vladimir (2021), *Russian 'Peacekeeping' in Karabakh: Old Model, New Features, Mission Creep (Part Two)*, The Jamestown Foundation, Eurasia Daily Monitor Volume: 18 Issue: 12, <https://jamestown.org/program/russian-peacekeeping-in-karabakh-old-model-new-features-mission-creep-part-two/>

54 RÁCZ: i.m.

2. ábra. Hegyi-Karabah a 2020-as háború után

Forrás: <https://www.rferl.org/a/russian-peacekeepers-deploy-to-nagorno-karabakh-after-truce-as-political-crisis-hits-armenia/30940268.html>

3. A háború lezárása, hatása a térség politikájára, területi felosztására

A második karabahi háború tehát 2020. november 9-én lezárult. Ez azonban nem hozott békét a térségbe, sőt, az Azerbajdzsán és Örményország által aláírt kilencpontos megállapodással a konfliktus új dimenziókba lépett, hiszen a régió nagyhatalmai – Irán, Oroszország és Törökország – is az események aktív résztvevőivé váltak, mi több katonai befolyást is nyertek a térségben.

3.1. A tűzszüneti megállapodás utáni területi és geopolitikai változások

Az orosz közvetítésű, november 10-én életbe lépő tűzszüneti megállapodás legszembevetőbb pontjai a Hegyi-Karabahot érintő területi változások. A dokumentum szerint a fogolycsere és a terület lakosságának visszatelepítése mellett több régiónak is meghatározott időn belül azerbajdzsáni fennhatóság alá kellett kerülnie. Az egyezményben foglaltak szerint, az

örmény fél 2020. november 15-ig Kelbadzsar járást, november 20-ig Agdám régióját, majd december 1-jén Lacsin járást kényszerült visszaszolgáltatni Azerbajdzsánnak. A kilencpontos megállapodás értelmében a karabahi félnek a Lacsin-régiót nem kellett teljes egészében átadnia Azerbajdzsánnak: a térség úgynevezett „Lacsin-folyosó” részét a karabahiak megtartották, ugyanis a mintegy 5 kilométer széles hágó az egyetlen szárazföldi összeköttetésé vált Örményország és Hegyi-Karabah között.⁵⁵ A területet orosz békefenntartók felügyelik.

A másik, a tűzszüneti megállapodás által érintett terület, Azerbajdzsán exklávéja, Nahicseván, amely Örményország déli határai mentén terül el. A terület a megállapodás értelmében Azerbajdzsán számára könnyebben elérhetővé válhatott: Örményországnak biztosítania kellett a szabad közlekedést Nahicseván és Azerbajdzsán között, illetve a továbbiakban a szállítmányozás akadálymentességét a két ország területén. Ezt a pontot 2021 január 11-én egy trilaterális találkozón az azeri, az örmény és az orosz vezetők végül jobban körüljárták,⁵⁶ amelynek eredményeképpen az addig nem használt nahicseváni folyosót újraindíthatták.

Oroszország mellett Törökország is aktívan elkezdett tevékenykedni a térségben, annak kiküszöbölésére, hogy vetélytársa túl nagy befolyást szerezzen a Kaukázus fölött. Habár ennek a törekvésnek Azerbajdzsán is az útjába állt volna, hiszen a dél-kaukázusi ország nem akar az oroszoktól függeni, de a török testvérnemzet megjelenésével Baku mégis engedékenyebb lett a szláv nagyhatalom jelenlétével szemben is: a háború után az említett két ország létrehozott egy közös, orosz-török megfigyelőközpontot, ahol a katonai intézmény megnyitása után 60-60 katonára fogott hozzá a feladatok ellátásához, illetve a már említett felderítésre alkalmas drónok bevetésével kezdte el megfigyelés alatt tartani a területeket. A központ elhelyezésének kapcsán a felek között vita alakult ki. Az első ötletek között Gandza és

55 A Kreml hivatalos weboldala (2020), *Заявление министров иностранных дел Российской Федерации, Азербайджанской Республики и Республики Армения*, online: <http://kremlin.ru/events/president/news/64384>

56 RAHIMOV, Rahim (2021), *Nakhchivan Corridor: Implications for Georgia and Iran*, The Jamestown Foundation, Eurasia Daily Monitor Volume: 18 Issue: 13, <https://jamestown.org/program/nakhchivan-corridor-implications-for-georgia-and-iran/>

Barda városai szerepeltek, azonban ezek túl messze estek Hegyi-Karabahtól, és az itt állomásozó orosz békefenntartók által felügyelt területektől, amely Azerbajdzsánnak nem lett volna előnyös. Emellett a két egység távolsága miatt, a helyzet esetleges újbóli elmérgesedése esetén a békefenntartók és a török-orosz központ munkatársai nehezen tudtak volna együttműködni. Az intézményt végül Agdám járás egy apró településén, a Shushitól nagyjából 30 kilométerre fekvő Kiyamaddinliben állították fel. Moszkva emellett ragaszkodott ahhoz is, hogy a helyszínen dolgozó török katonák ne léphessenek Karabah területére. Ez jelentősen megnehezítette a törököknek a hírszerzését a vitás területeken, illetve emiatt a kihelyezett katonáknak azokból az információkból kellett dolgozniuk, amiket az azeri erők szolgáltattak át nekik.⁵⁷

3.2. Az örmény belpolitikai válság

A tűzszüneti megállapodás aláírását követően Jerevánban kormányellenes tüntetéssorozat kezdődött, amely 2021 áprilisáig húzódott. Ez idő alatt a tüntetők a háború súlyos örmény vereségére, illetve részben a COVID-19 járványkezelésre hivatkozva Pashinyan lemondását követelték.⁵⁸ Ugyanakkor a miniszterelnök az utcára hívta a mellette állókat is, arra hivatkozva, hogy a hadsereg a háború végkimenetele miatt katonai puccsot akar végrehajtani ellene. A hónapokig tartó tüntetések végül Pashinyan lemondásával végződtek, viszont a 2021 júniusára előrehozott választásokat ismét ő nyert meg, így Pashinyan továbbra is Örményország vezetője maradhatott.

3.3. Infrastrukturális változások és az ebből kifolyó konfliktushelyzetek

Az említett nahicseváni rendelkezések átformálták a térség infrastruktúráját és a 2021. január 11-i azerbajdzsáni-orosz-örmény tárgyalások során

57 GOBLE, Paul (2021), *Joint Russian-Turkish Karabakh Monitoring Center Opens Amidst Fresh Controversy*, The Jamestown Foundation, Eurasia Daily Monitor Volume: 18 Issue: 20, <https://jamestown.org/program/joint-russian-turkish-karabakh-monitoring-center-opens-amidst-fresh-controversy/>

58 GIRAGOSIAN, Richard (2020) *Crisis in Post-War Armenia*, EaP Think Bridge, Eastern Partnership monthly analytical digest, 9.

megállapodtak a régióban található tranzitútvonalak újraindításában, illetve fejlesztésében.⁵⁹ Ennek köszönhetően az országok között újraindulhatott a közúti és a vasúti áruszállítás, amelytől a felek a regionális szállítmányozás fellendülését is várták. Ezen megállapodással kapcsolatban is érezhető, hogy Oroszország kihasználta az alkalmat, hogy a háború utáni alakulásokkal a saját malmára hajtsa a vizet. Azonban ez más, térségbeli államoknak nem kedvezett, többek között például Iránnak: a perzsa nagyhatalom veszített befolyásából, hiszen az addig általa is használt Goris és Kapan között futó autópálya a háborút lezáró megállapodások értelmében Azerbajdzsánhoz került.⁶⁰ Ezzel Azerbajdzsán, és ugyancsak a regionális nagyhatalmi pozícióját bebiztosító Törökország jól járt, ugyanakkor Irán és Azerbajdzsán között, az utóbbi fél által meghozott intézkedések miatt megnőtt a feszültség, hiszen a perzsa állam kénytelen volt a szomszédja által diktált feltételek alapján igazítani jövőbeli helyezkedését a térségbeli kereskedelemben.

Összegzés

A hegyi-karabahi konfliktus továbbra sem tekinthető lezártnak. A felek között időről-időre zajlanak kisebb-nagyobb összetűzések, azonban ez a 2020-as háború óta nem vezetett újabb, nagyobb fegyveres konfliktushoz. Viszont az elmúlt hetekben, – az orosz-ukrán konfliktus árnyékában – a karabahi események alakulása újra aggodalommal kezdte eltölteni a nemzetközi közösséget. 2022. március végén ugyanis arról kezdtek el beszámolni a hírek,⁶¹ hogy Azerbajdzsán az orosz békefenntartók által őrzött területre lépett be. A helyzet végül nem romlott tovább, sőt, talán katalizátorként is hathat arra, hogy a régóta húzódó konfliktusban részt vevő felek végleges megoldást találjanak a további háborúk kirobbanásának megelőzésére.

59 RAHIMOV: i.m.

60 RAHIMOV: i.m.

61 Reuters hírügynökség (2022.03.27.), *Russia and Azerbaijan trade barbs over Nagorno-Karabakh* <https://www.reuters.com/world/azerbaijan-denies-troops-pull-out-peacekeepers-zone-nagorno-karabakh-2022-03-27/>

Várható, hogy a jövő háborúiban nagyobb relevanciát fog kapni a drónhadviselés. A 44 napos háború rámutatott ezen fegyverek hatékonyságára, illetve arra, hogy a hatalmas pusztítás véghezvitelére képes repülő szerkezetek elhárítására még nincsenek megfelelő eszközök. Jelenleg az ukrainai harctéren is a török fejlesztésű Bayraktar TB2 drónok folytatják égi őrjáratukat, komoly problémákat okozva az orosz hadseregnek. A drónok – akár csak Hegyi-Karabahban – itt is ukrán embervesztés nélkül képesek hatalmas károkat okozni az orosz fegyveres erőknél, illetve még az orosz fél ellenőrzése alatt álló légtérben is el tudják végezni felderítési feladataikat.

Az elmúlt időszak eseményeit tekintve, könnyen lehet, hogy a jövő hadviselését az fogja meghatározni, hogy ki az aki a leghalkabb, a leggyorsabb, vagy éppen a legokosabb drónokat gyártja le, illetve, hogy ki lesz az, aki ezeknek az elhárítására a legalkalmasabb eszközöket fejleszti ki. Ugyanakkor ez a fegyvernem nem csak lehetőségeket, hanem – rossz kezekbe kerülve – óriási veszélyeket is rejt magában. Ezáltal felmerülhet bennünk a kérdés, hogy az emberiség a kiugróan gyors technikai fejlődéssel arányosan képes lesz-e felnőni ahhoz a feladathoz, hogy – adott körülmények között – a kezünkben levő, pusztításra igencsak alkalmas eszközök mögé bújva is emberek tudjunk maradni.

Manzinger Krisztián¹

EGY ÉVVEL A HÁBORÚ UTÁN: PÁRHUZAMOS ÁLLAM- ÉS NEMZETÉPÍTÉS HEGYI-KARABAHBAN²

Absztrakt

A 2020 őszén lezajlott második karabahi háború jelentősen rontotta az örmény államépítés lehetőségeit a Hegyi-Karabah Köztársaságban (Arcah). Az örmény katonai összeomlást és a teljes örmény lakosság elmenekülését csak a saját érdekeit érvényesítő Oroszország beavatkozása tette elkerülhetővé. Azeri részről óriási összegekkel zajlik a visszatért területek gazdasági és társadalmi reintegrációja, miközben örmény és arcahi részről a terület működtetését próbálják biztosítani a gyökeresen megváltozott térségi viszonyok között.

Abstract

The Second Karabakh War have significantly worsened the prospects of ethnic Armenian state-building in the Republic of Artsakh (Nagorno-Karabakh) in late 2020. Although Moscow had its own interests with the move, it was only the Russian political intervention that both impeded the total collapse of the Armenian military and allowed the majority of the ethnic Armenian population of Artsakh to remain in their homes. Since then, Azerbaijan has been investing a vast amount of money into the economic and social reintegration of the Liberated Territories, while Armenia and Artsakh have been trying to proceed amid the drastically changed regional circumstances.

1 A szerző a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának adjunktusa és a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Stratégiai Tanulmányok Intézetének munkatársa.

2 A kézirat lezárásának időpontja 2021. október 31.

A bakui EXPO-n 2021. október 20-22. között rendezték meg az Első Azerbajdzsáni Nemzetközi Karabahi Helyreállítási, Újjáépítési és Fejlesztési Kiállítást.³ A rendezvényre alig egy évvel a legutóbbi karabahi háború kitörését és kevesebb mint egy évvel a moszkvai fegyverszüneti megállapodás aláírását követően került sor az azeri fővárosban. A 2020. szeptember 27-én kezdett azeri hadművelet döntő áttörést jelentett és véget vetett az 1994 óta fennálló status quo-nak. Az azeri vezetés azóta kiemelt legitimációs hivatkozásként kezeli a második karabahi háborúban az örmények felett aratott katonai győzelmet, illetve a hadműveletek és a fegyverszüneti megállapodás értelmében visszaszerzett területek újjáépítését.

Jelen írásban röviden áttekintjük azokat a tényezőket, amelyek a 2020 szeptemberében kitört konfliktus előzményeként kiemelt fontosságúak, a konfliktus lefolyását és a fegyverszünetet követő időszak azeri és örmény, illetve karabahi újjáépítési, állam- és nemzetépítési törekvéseit. Feltételezésünk szerint habár Azerbajdzsán jelentős forrásokat fog a karabahi terület fejlesztésére fordítani, a belátható jövőben azzal kell számolnia Bakunak és a nemzetközi közösségnek is, hogy Moszkva stratégiai érdekei miatt és az azeri részről a karabahi örmény lakosságnak kínált – a helyben maradást és az identitásuk szabad megőrzését és fejlesztését is biztosító – megfelelő ajánlat hiányában Arcah/Hegyi-Karabah megmaradt területe idegen testként fog létezni a Kaukázusban.

Történelmi előzmények

A Kaukázus térsége stratégiai fontosságú: hosszú ideje az orosz, perzsa (iráni) és török népek hatalmi törekvései a meghatározóak e régió szempontjából. Mellettük élnek még örmény és grúz nyelvű népek, illetve több más kisebb, önálló állammal nem rendelkező népcsoport is a térségben, de a térség geopolitikai sorsába ők döntő beleszólással nem rendelkeznek.

A környező területekkel együtt Hegyi-Karabah a 19. század első felében került Perzsiától Oroszországhoz, a területek etnikai elhatárolására pedig az első hivatalos törekvések a 20. század elején jelentkeztek. Ennek következtében a terület birtoklása kapcsán az első örmény-azeri összeütközés

3 A rendezvény honlapja: <https://rebuildkarabakh.az/>

1905-1906-ban történt, majd 1918-1920-ban is voltak harcok a felek között. Az első hivatalos népszámlálást a Szovjetunió hajtotta végre a területen, ami Hegyi-Karabahban 89%-os örmény többséget mutatott ki.

A múlt kapcsán az örmény és az azeri narratíva eltér: az örmények szerint több ezer éve ők lakják a térséget, az azeri szerint az 1805-ös orosz hódítást követően telepítette be az orosz kormányzat az örmény lakosságot. Hegyi-Karabah területét 1921-ben a bolsevik vezetés tudatosan csatolta Azerbajdzsánhoz, majd szervezte autonóm tartománnyá 1923-ban.⁴ Ennek megvalósítása a szovjet oszd meg és uralkodj felfogást mutatta: habár nem minden összefüggő örmény lakosságú azerbajdzsáni területet foglaltak bele, de azeri lakosságú részeket is hozzácsatoltak.⁵ Már ekkor kulcsfontosságúnak bizonyult a Hegyi-Karabhot és Örményországot összekötő Lachin-korridor, amelyet nem csatoltak az autonóm tartományhoz, így Azerbajdzsán teljes ellenőrzését teremtették meg a Hegyi-Karabah és az Örményország közötti kapcsolat felett.⁶

A Szovjetunió fennállása idején többször is felmerült a térség Örményországhoz csatolása, de az mindig elbukott a moszkvai pártvezetés ellenállásán. Moszkva számára azonban megfelelő volt a kontrollált konfliktus, így például nem lépett közbe amikor az Azerbajdzsáni SZSZK megsértette az örmények nemzetiségi jogait és kedvezőtlenebb gazdasági helyzetbe hozta őket az azeriekhez képest.⁷ A hegyi-karabahi kérdés a Szovjetunióban erősödő

4 Ennek a döntésnek volt a része Nahicseván exklávéként Azerbajdzsánhoz való csatolása is, amellyel a Kemál Atatürk kommunistává tételét remélő Leninnek Törökország vonatkozásában voltak terve. RASIZADE, Alec: Azerbaijan's Prospects In Nagorno–Karabakh, in: *World Affairs: The Journal of International Issues* Vol. 15, No. 2 (Summer 2011), 144–145.

5 MERENICS ÉVA: Az autonómiából szakadár állammá válás okai Hegyi Karabah esetében, *Kisebbségkutatás* 2014/1., 77.

6 A szovjetek 1918 óta tudatosan manipulálták az azeri és az örmény felet Karabah kérdésével, Sztálin 1921-es, egyik felet sem kielégítő döntése ennek a helyzetnek a fenntartását szolgálta. Az autonóm tartomány megszervezésével kapcsolatosan ld. SAPAROV, Arsène: Why Autonomy? The Making of Nagorno-Karabakh Autonomous Region 1918-1925, in: *Europe-Asia Studies*, Vol. 64, No. 2, March 2012, 281–323.

7 MERENICS: i.m., 80–83.

nacionalizmussal⁸ és a birodalmi keretek erjedésével párhuzamosan került felszínre, majd torkollott háborúba. 1988-1991 között a szovjet hadsereg többnyire elválasztani igyekezett az azeri és a karabahi örmény fegyvereseket, de ha valamelyik fél javára beavatkozott, az leginkább az azeri volt, mert meg akarta akadályozni, hogy az örmények esetleges sikere más népeket is a tagköztársasági határok átrajzolására sarkalljon.⁹ 1991 végén a szovjet csapatok kivonultak a térségből, miközben évek óta zajlottak az örmény-, illetve azeri-ellenes pogromok Azerbajdzsán területén (Szumgait, Baku, Hodzsali stb.).

1991. augusztus 29-én Azerbajdzsán kikiáltotta a függetlenségét, amire válaszul szeptember 2-án Hegyi-Karabah/Arcah kikiáltotta az elszakadását Azerbajdzsántól. A fokozódó katonai konfliktusban november 21-én Azerbajdzsán eltörölte Hegyi-Karabah autonómiáját,¹⁰ a területét régiókra osztotta, a fővárost, Stepanakertet pedig átnevezte Khankendi-re.¹¹ Az arcahi hatóságok erre válaszul december 10-én függetlenségi népszavazást rendeztek,¹² majd ennek eredményét legitimációnak használva 1992. január 6-án ismét kikiáltották a függetlenségét.¹³

8 A folyamatok kapcsán lásd OLCOTT, Martha B.: Gorbachev's National Dilemma, in: *Journal of International Affairs* Vol. 42, No. 2, Spring 1989, 399–421.

9 ALEKSEEV, Denis: Russian Strategies in Eurasia during the 1990s, in: MOGA, Teodor Lucian – INCALȚĂRĂU, Cristian – IBĂNESCU, Bogdan (szerk.): *European Union at Crossroads: Building Resilience in Times of Change*, Editura Universităţii Alexandru Ioan Cuza, Iaşi 2018, 178.

10 A № 279-XII. sz., 1991. november 26-án elfogadott törvény többek között az örmény nacionalisták által okozott beavatkozással, az örményországi félmillió azeri lakosság számára létesített hasonló intézmény hiányával és az autonómia Azerbajdzsán szuverenitását és területi integritását veszélyeztető jellegével indokolta az autonómia felszámolását. Az Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini ləğv etmək haqqında, <http://www.e-qanun.az/framework/6783>

11 A törvény értelmében visszakapta „ősi” nevét Mardakert (Aghdara) és Martuni (Khojavend) is.

12 Ebben az időben, 1991. december 1-jén tartották a függetlenségi népszavazást Ukrajnában is, illetve az Ukrajnán belüli – nem ismert – népszavazásokat a kárpátaljai és a Beregszászi járási autonómiáról.

13 Időközben, 1991. december 29-én Azerbajdzsán is megtartotta a függetlenségi népszavazást, amelynek során a szavazó lakosság 99,8%-a támogatta az állami önállóságot.

Az 1988 óta zajló háborúban a karabahi örmény erők kerültek felülre: 1992 májusában karabahi ellenőrzés alá került a Lachin-korridor,¹⁴ így közvetlen földrajzi összeköttetésbe került Arcah Örményországgal. 1992 elején Oroszország¹⁵ a csapatok visszaküldéséért az azeri energiaexport feletti ellenőrzés jogát kérte, amit Azerbajdzsán elutasított és ennek folytán – az oroszokkal szembeni garancia megteremtéseként – megkezdődött a külpolitika török irányba fordítása, miközben az oroszok az örmény oldal mellé állva eldöntötték a konfliktus kimenetelét:¹⁶ a karabahi örmények az azeriektől egyre több fegyvert szereztek, a területek elvesztése pedig folyamatosan demoralizálta az azeri hadsereget.¹⁷ Az 1993. decemberi azeri offenzíva után Örményország reguláris csapatokkal is segítette az arcahi fegyveresek küzdelmét,¹⁸ az azeri vereséget pedig az előző okokon túl felgyorsította az országon belüli belpolitikai bizonytalanság is. Az első karabahi háborút¹⁹ végül az 1994. májusi fegyverszünet zárta le, amelyben Baku először ismerte el félként Arcahot, ráadásul Azerbajdzsán a megállapodás értelmében elveszítette a kontrollt a háború előtti Azeri SZSZK területének 17%-a felett. Örményországba 330-400.000, Azerbajdzsánba 650.000-1.200.000 menekült érkezett, ami komoly kihívást jelentett a két társadalomnak.²⁰ A kialakult frontvonalak – néhány azeri részről 2016-ban visszaszerzett stratégiai pont kivételével – 2020 szeptemberéig nem változtak.

14 UHLIG, Mark A.: The Karabakh War, in. *World Policy Journal* Vol. 10, No. 4 (Winter, 1993/1994), 47.

15 1991. december 25-én megszűnt a Szovjetunió.

16 IPEK, Pinar: Azerbaijan's Foreign Policy and Challenges for Energy Security, in. *Middle East Journal*, Spring, 2009, Vol. 63, No. 2, 230–231.

17 UHLIG: i.m., 47-52

18 RASIZADE: i.m., 147.

19 Az események rövid kronológiáját ld. például YOUSEFI, Vahid–KÓBORI Judit: Az örménység viszontagságos történelme az ókortól napjainkig, *Századok* 2017/4., 34–35.

20 NEJAD, Hassan Mohamadi: Turmoil in the Caucasus: The Azeri-Armenian Dispute, International Law, and Conflict Resolution in the Post Cold-War World, *Peace Research* Vol. 27, No. 2 (May 1995), 41–42., YOUSEFI – KÓBORI: i.m., 33.

Arcah 1991-2020 között

1991-2020 között egy korlátozott kapacitásokkal zajló állam- és nemzetépítés zajlott Arcahban, miközben Azerbajdzsán a terület visszafoglalására készült. A nemzetközi jog nem rendelkezik általánosan elfogadott fogalommal az *állam* meghatározására, de a közmegegyezés három tényezőt azonosít be, amelyekkel Arcah is rendelkezik, rendelkezett: meghatározott terület, azon élő lakosság és a felettük egy kormányzat és intézményrendszer révén gyakorolt – teljes és kizárólagos – szuverenitás. Ennek alapján, habár Arcahot nemzetközi téren nem ismerték el államként – legjobb esetben maximum vitatott területként –, a régió mégis akként működött, jelentős mértékben Örményország és az örmény diaszpóra támogatásával.

1. ábra. Arcah 2020 nyarán. (Forrás: <https://besacenter.org/turkey-nagorno-karabakh-strategy/>) Pirossal jelölve azok a területek, amelyek az Azerbajdzsánon belül 1991 előtt az autonóm Hegyi-Karabakh részei voltak és 1991 után örmény fennhatóság alá kerültek, késsel azok, amelyek azeri fennhatóság alatt maradtak az első karabahi háború során és narancssárgával az 1990-es évek elején örmény ellenőrzés alá került, az autonóm Hegyi-Karabakhon kívüli azeri területek.

Más volt viszont a helyzet az első karabahi háború során megszállt és 1988 előtt nem a Hegyi-Karabakh autonóm területéhez tartozó – a 2020. novemberi

fegyverszünet értelmében Azerbajdzsánnak visszaadott, de 1994-2020 között arcahi ellenőrzés alatt állott – régiók esetében: ezt a részben vagy teljesen elfoglalt hét azerbajdzsáni kerületet illegálisan megszállt területnek tekintette a nemzetközi közösség.²¹(Ld. 1. sz. ábra) A területek örmény megszállását stratégiai érdekek indokolták: Lachin és Kelbajar Örményország és Hegyi-Karabah összeköttetését biztosította, Agdam birtoklása pedig a fővárost, Sztepanakertet vonta ki az azeri tüzéség hatóköréből.

Örményország az elmúlt évtizedekben Arcah/Hegyi-Karabah Köztársaság védnökeként tevékenykedett, a két terület között szoros kapcsolat állt fenn, például az örmény államfők közül Robert Kocharyan (1998-2003) és Serzh Sargsyan (2008-2013) is karabahi születésűek voltak. Nemzetépítési szempontból feloldhatatlan kettősség jellemzi Arcah helyzetét: habár a szakadár állam arra törekszik, hogy a nemzetközi közösség függetlennek ismerje el és 2006 óta saját alkotmánnyal is rendelkezik, az örmény nép egységét nem vonja kétségbe. A szoros kapcsolat ellenére Jereván sem ismerte el soha a nemzetközi jog megsértésével létrehozott állam önállóságát, mert egyrészt ez ellentmondott volna az egységes örmény állam ideájának,²² másrészt pedig népszavazás révén kívánta a térség sorsát rendezni – vagyis azt szerette volna, ha Arcah lakói nemzetközileg elismert népszavazás keretében szavazhatnak a függetlenségről, amelyet a terület Örményországgal való egyesülése követhetett volna.²³

Arcahban 2006 óta saját útlevelet igényelhetnek az állampolgárok, de mivel annak nemzetközi elismertsége korlátozott,²⁴ a lakosság rendelkezik örmény útlevelel is. A kettősségben számos esetben jelentkezik, így például az örmény dram a fizetőeszköz, de saját mobil- és vezetékes telefonhálózat működik Arcahban, bélyegeket bocsátanak ki és nagykövetséget tartanak fenn Jerevánban. Arcah önálló politikai élettel is rendelkezik, az 1890-ben

21 KUCHINS, Andrew C., MANKOFF, Jeffrey és BACKES, Oliver: *Armenia in a Reconnecting Eurasia: Foreign Economic and Security Interests*, Center for Strategic and International Studies (CSIS) (2016), 6.

22 NEJAD: i.m., 44.

23 KUCHINS et al.: i.m., 6.

24 A terület lakossága Örményországba vízum nélkül utazhat, emellett három szinten el nem ismert állam, Transznisztria, Dél-Oszétia és Abházia ismeri el az arcahi útlevelet.

alapított Örmény Forradalmi Föderáció (ARF) az egyetlen párt, amely deklaráltan az egységes Örményország megteremtéséért küzd és jelen van az örmény, az arcahi, de még a libanoni parlamentben is.

Habár a lakosság nem csökkent jelentősen az 1989-es utolsó szovjet népszámlálás után – leszámítva a teljes azeri lakosság elmenekülését – a népesség negyede már a 2000-es évek közepén is nyugdíjas korú volt.²⁵ Arcah a lakosságszámhoz képest rendkívül nagy, mintegy 15-20.000 fős hadsereget tartott fegyverben, amely teljes mértékben lezárta a „határt „Azerbajdzsán felé, illetve amely az örmény(országi) hadsereggel magas fokú integráltsággal működött”.²⁶ A hadsereg kifejezetten fontos nemzeti szerepet tölt be az örménység számára (is): az első karabahi háborúban kivívott győzelem az örménység egészének nemzeti öntudatát javította²⁷ – ez azonban a 2020-as vereséggel szertefoszlott. Arcah gazdasága – eltérően más dél-kaukázusi befagyott konfliktusok révén létrejött államoktól, a félreeső földrajzi helyzete miatt – a csempészet helyett Örményország kölcsöneire, az örmény diaszpóra adományaira, illetve az első karabahi háború lezárását követően végrehajtott privatizáció révén szintén a diaszpóra által működtetett szőnyeg- és bányászati iparra épül.²⁸

Az 1994-2020 közötti időszak fejleményei nem kedveztek az örményeknek (sem Örményországban, sem Arcahban): az azeri lakosság növekszik, az örmény elöregedőben van, ráadásul a két ország gazdasági és emiatt a katonai helyzete teljesen eltérő: az olajbevételeknek köszönhetően Azerbajdzsán lényegesen többet tudott költeni fegyverkezésre: 2015-ben 4,8 milliárd USD-t, miközben ugyanabban az évben Örményország teljes állami költségvetése ennek kétharmada, 3,2 milliárd USD volt.²⁹

Az 1994-2020 közötti időszakban többször is volt tárgyalás a helyzet rendezésére a felek között, de tényleges megegyezési akarat nem, így eredményt sem értek el. Moszkva végig a status quo megőrzésére

25 KOLSTØ, Pål – BLAKKISRUUD, Helge: Living with Non-Recognition: State- and Nation-Building in South Caucasian Quasi-States, in: *Europe-Asia Studies* Vol. 60, No. 3 (May, 2008), 500.

26 KOLSTØ – BLAKKISRUUD: i.m., 490.

27 KOLSTØ – BLAKKISRUUD: i.m., 500–501.

28 KOLSTØ – BLAKKISRUUD: i.m., 496.

29 KUCHINS et al.: i.m., 7.

törekedett és minden alkalommal beavatkozott – így különösen a 2016-os konfliktus idején – amikor szükségét látta. Habár csak Örményország tartozik Moszkva katonai és gazdasági integrációs szervezeteibe, az elmúlt időszakban Azerbajdzsán lényegesen felértékelődött Moszkva számára, jelentős részben az energiahordozók és a török katonai szövetség miatt, miközben a Jerevánban 2018-ban hatalomra került örmény kormány egyensúlyozást célozva távolodni igyekezett Oroszországtól – ez pedig keserűen megbosszulta magát a 2020-as második karabahi háború során.

A fordulat: a 2020-as háború

Jelen írásban nem célunk a háború lefolyásának, illetve a nemzetközi jelentőségének vizsgálata, azonban szükséges a háború egyes aspektusait mégis röviden bemutatni. Az évtizedek óta zajló állóháborúból a kimozdítást az azeri hadsereg által bevetett török és izraeli drónok jelentették, amelyek október első felében áttörték az örmény védvonalakat. Két elbukott fegyverszüneti megállapodást követően a döntő lélektanieseményt Susa – az arcahi területen fekvő azeri kulturális főváros – november 9-i bevétele jelentette, ami a teljes arcahi terület közeli katonai elfoglalásával fenyegetett. Ennek lett a következménye, hogy Moszkva rábírta a feleket arra, hogy november 9-ről 10-re virradó éjszaka fegyverszüneti egyezményt írjanak alá, amely mindkét (mindhárom) fél számára adott valamit, de természetesen a legtöbbet az örmények veszítették. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a moszkvai fegyverszünet harmadik aláírója – az orosz és az azeri elnök mellett – az örmény miniszterelnök volt, nem pedig Arcah elnöke.

A fegyverszünet aláírásáig az azeri erők elsősorban Arcah déli, Iránnal határos részein törtek előre és november 9-re, Susa elfoglalásával, átvágták a térséget Örményországgal összekötő fő közlekedési útvonalat. Örmény szempontból ennél is kétségbeejtőbb volt, hogy a front átszakadása valamennyi örménylakta arcahi terület gyors elfoglalásával fenyegetett, így örmény részről a fegyverszünet aláírása volt az egyetlen eszköz, amellyel megakadályozhatták azt, hogy Azerbajdzsán a terület egészét elfoglalja és hogy a régiót az azeri fennhatóság elől menekülő örmény lakosság teljes egészében elhagyja. Azeri részről a fegyverszünet a kibontakozóban levő teljes katonai győzelem bekövetkezését lehetetlenítette el, de Bakunak

nem volt választási lehetősége, ráadásul ígéretet kapott valamennyi olyan területnek az átadására, amelyek a korábbi autonóm Hegyi-Karabahon kívül feküdtek, de 1994-re örmény megszállás alá kerültek. (Ld. 2. ábra.) Örmény részről ezeknek a területeknek a kiürítése volt az ára annak, hogy az azeri offenzívával még el nem foglalt hegyi-karabahi területeket megtarthatták, sőt az orosz békefenntartók oda történő bevonulásával be is biztosították – legalábbis egyelőre. A konfliktus, illetve a rendezés fő nyertesének Moszkva tekinthető, amely azeri hozzájárulással békefenntartókat küldhetett Hegyi-Karabahba – ott korábban nem voltak orosz katonai erők.

2. ábra. Arcah területe a 2020-as háború után. (Forrás: <https://en.wikipedia.org>) A déli területeket az azeri hadsereg elfoglalta a háború során, a nyugati és keleti részeket az arcahiak a fegyverszünetet követően ürítették ki és adták át Azerbajdzsánnak, a középső területeken pedig megmaradt az arcahi igazgatás és orosz békefenntartók vonultak be. Arcah és Örményország között helyezkedik el a Lachin-korridor, amely azeri fennhatóság alá került, de orosz békefenntartók közreműködésével biztosítja a kapcsolatot a két örmény lakosságú terület között.

Arcah a háború után

Habár Arcah Hegyi-Karabah-on kívüli területei többnyire gyéren lakottak voltak az első karabahi háború után, az ottani lakosság az azeri hadsereg elől Örményországba és Arcah más részeire menekült, ami jelentős társadalmi problémákat okozott. A harci cselekmények elmúltá és az orosz csapatok jelenléte jelentette biztonság miatt viszont november 14. után megkezdődött az elmenekültek visszatérése, 2020. december 20-ig 42.051 fő tért vissza,³⁰ 2021. január végére pedig meghaladta az 50.000-et.³¹ Elhelyezésük elősegítése érdekében – részben orosz segítséggel – megindult a harcok során megrongálódott ingatlanok helyreállítása,³² sőt az első karabahi háború után üresen maradt településeken is helyreállítást tervez az arcahi kormányzat a menekültek letelepítése érdekében.³³ Az újjáépítés legnagyobb külföldi szponzora Örményország, amely 82 milliárd drammal (150 millió euró) segítette Arcah újjáépítését,³⁴ és újabb összegek folyósítását is kilátásba helyezte.³⁵ Emellett a diaszpóra, illetve örmény cégek az arcahi újjáépítés a további fontos finanszírozók, de oroszországi támogatókra is számítanak.³⁶

30 Արցախի Է վերադարձել 42 051 մարդ, ռուս զինվորական բժիշկները 759 բնակչի օգնությամբ են ցուցաբերել (2020. december 20.) <https://armenpress.am/arm/news/1038385.html>

31 Over 50,600 refugees return to Nagorno-Karabakh – Russian defense ministry (2021. január 24.) <https://tass.com/society/1248253>

32 Արցախում պատվիրել են ՌԴ աջակցությամբ արագ կառուցվող հինգ տուն. ծրագիրը մտել է փորձնական իրագործման փուլ (2020. december 18.) <https://armenpress.am/arm/news/1038215.html>

33 Արցախում շարունակվում են վնասված բնակելի տների ու կրթօջախների վերականգնման շինաշխատանքները (2020. december 3.) <https://armenpress.am/arm/news/1036678.html>

34 Հայաստանը Արցախին հատկացրել է ավելի քան 82 միլիարդ դրամի աջակցություն (2021. augusztus 24.) <https://armenpress.am/arm/news/1061501.html>

35 Հայաստանն ավելի քան 13 միլիարդ դրամ կհատկացնի Արցախին (2021. augusztus 27.) <https://armenpress.am/arm/news/1061760.html>

36 Արտակ Բեգլարյանը Մոսկվայում քննարկել է Արցախի վերականգնման

3. ábra. Arcah területének változása 2020 végén (Forrás: <https://hy.wikipedia.org>) A korábbi terület világossal jelzett körülbelül negyede maradt arcahi kézen, a sötéttel jelzett területek visszakerültek azeri fennhatóság alá.

2020. december 16-án Harutyunyan arcahi elnök kormánya prioritásairól beszélve kifejtette, hogy Arcah célja minden polgárát megvédeni – habár az arcahi-azeri „kontaktvonal” a háború előtti két és félszeresére növekedett³⁷ –, illetve visszaállítani országa – háború előtti – területi integritását.³⁸ Az arcahi kormányzat kötelezettséget vállalt, hogy három éven belül minden otthonát veszített polgárnak lakhatást teremt, ráadásul az otthonteremtés egyes költségeit – elsősorban a hitelek fizetése az első három évben – is átvállalja Arcah, valamint a munkanélküliek számára legalább hat hónapig

ու զարգացմանն առնչվող մի շարք հարցեր (2021. október 20.) <https://armenpress.am/arm/news/1066062.html>

37 Ադրբեջանը շարունակում է սադրիչ վարքագիծը. Արայիկ Հարությունյանը՝ անվտանգային մարտահրավերների չեզոքացման մասին (2020. december 16.) <https://armenpress.am/arm/news/1037994.html>

38 Աշխարհը կասկած չունի՝ Ադրբեջանն է դիմել ուժի. Հարությունյանը խոսել է Արցախի տարածքային ամբողջականության վերականգնման մասին (2020. december 16.) <https://armenpress.am/arm/news/1038001.html>

biztosít egy minimális ellátást (142 USD/hó).³⁹ Az elveszített otthonokért a kormány családtagonként 250.000 dram (521 USD) segélyt ígért.⁴⁰ Mindez azonban rendkívül szükséges is, az örmény nyelvű sajtóban tömegesen jelentek meg hírek arról, hogy a menekültek nemcsak otthonukat és munkájukat veszítették el, de megtakarításokkal sem rendelkeznek, ráadásul az elhozott javaikat csak olcsó áron tudják értékesíteni, szállást pedig csak drágán találnak, ráadásul a téli számlák is nagyobbak.⁴¹

A 2020. őszi harcok jelentős károkat okoztak Arcach területén, amelyeknek javítását a fegyverszünet aláírását követően azonnal meg kellett kezdeni, különös tekintettel a tél beálltára. November végére a sztyepanakerti gáz- és áramellátás szinte teljesen helyreállt⁴² és megindult az iskolák újrainyítása.⁴³ A területek elvesztése és a lakosság egy részének elmenekülése miatt jelentősen csökkent az arcahi iskolák és iskolások száma: az előbbi 217-ről 100 körülire, az utóbbi pedig mintegy felére, de a Martuni régióban a korábbi iskolások közel háromnegyede hiányzott 2020 végén.⁴⁴

Az infrastruktúra is komoly károkat szenvedett a harcok és a területek kiürítése miatt. Többnyire már 2020 őszén megtörtént az elektromos vezetékek helyreállítása, illetve Martuni régióba egy új elektromosvezeték

39 Նախատեսվում է, որ պետությունը երեք տարի կվճարի արցախցիների հիպոթեթային վարկերը (2020. december 16.) <https://armenpress.am/arm/news/1038010.html>

40 Արցախում տները կորցրած ընտանիքներն ամեն անձի համար կստանան 250 հազար դրամ աջակցություն (2020. december 10.) <https://armenpress.am/arm/news/1037366.html>

41 Մեր տեղեկություններով Շահումյանի երկու գյուղ մնալու են Արցախի սահմաններում. շրջվարչակազմի պատասխանատու (2020. november 26.) <https://armenpress.am/arm/news/1035954.html>

42 Ստեփանակերտում 95-97 տոկոսով վերականգնվել են գազամատակարարումն ու էլեկտրամատակարարումը (2020. november 27.) <https://armenpress.am/arm/news/1036062.html>

43 Ստեփանակերտում տեղի է ունեցել դպրոցի վերաբացման արարողություն (2020. november 27.) <https://armenpress.am/arm/news/1036108.html>

44 Արցախի սահմաններում է մնացել նախկինում գործող դպրոցների մոտ կեսը (2020. december 11.) <https://armenpress.am/arm/news/1037513.html>

kiépítése⁴⁵ – a korábban használt vezeték ugyanis azeri ellenőrzés alá került területen vezet át. Az áram kérdése egyébként is problematikusá vált annak következtében, hogy Arcah a 36 vízerőművéből 30-at elveszített, így elektromos áramból behozatalra szorul: saját fogyasztásának mindössze 20%-át állítja elő, a többi Örményországból érkezik.⁴⁶ A vízzel kapcsolatosan is léptek fel gondok: 2021 nyarán a szárazság, illetve a menekültek száma miatt zavarok keletkeztek Sztepanakert vízellátásában,⁴⁷ amire reagálva megkezdték a fővárost egy folyóval összekötő ívóvíz-csatorna kiépítését,⁴⁸ illetve – az orosz békefenntartók támogatása mellett – megkezdődött egy ipari célú víztározó építése is az új kontaktvonal arcahi oldalán.⁴⁹

A 2020-as háborút megelőzően két fő közlekedési útvonal kötötte össze Arcah és Örményország déli és északi területeit; ezek közül novemberben Susa elfoglalásával az azeriek átvágták a délit, Kelbajar (azeri nevén *Kəlbəcər*) fegyverszünet szerinti kiűritésével pedig azeri ellenőrzés alá került az északi. Az orosz békefenntartók ellenőrzése mellett a kiűritéssel nagyjából egyidőben újra megindult a déli útvonal használata a Lachin-korridoron keresztül.⁵⁰

A háború legfontosabb következménye – az örménység egészének

45 Արցախի Մարտունու բնակավայրերի էլեկտրամատակարարման աշխատանքներ են ընթանում (2020. december 17.) <https://armenpress.am/arm/news/1038122.html>

46 Վերականգնվել է Հայաստանից Արցախ հասնող էլեկտրականության օդային գիծը (2020. december 14.) <https://armenpress.am/arm/news/1037736.html>

47 Ստեփանակերտում ջրի հետ կապված անսխախդեպ իրավիճակ է ստեղծվել. շահագործվում են ԽՍՀՄ-ից մնացած արտեզյան հորերը (2021. augusztus 13.) <https://armenpress.am/arm/news/1060676.html>

48 Մեկնարկել է Պատարա գետը Ստեփանակերտի ջրամատակարարման համակարգին միացնող խողովակաշարի կառուցումը (2021. szeptember 1.) <https://armenpress.am/arm/news/1062113.html>

49 Խաղաղապահներն ապահովում են Արցախում ջրամբարի շինարարական աշխատանքների անվտանգությունը (2021. augusztus 27.) <https://armenpress.am/arm/news/1061743.html>

50 Nagorno-Karabakh Residents Feel ‘Relieved’ at Seeing Russian Peacekeepers Arrive (2020. november 16.) <https://sputniknews.com/world/202011161081180904-nagorno-karabakh-residents-feel-relieved-at-seeing-russian-peacekeepers-arrive/>

nemzeti büszkeséget okozó első karabahi háborús győzelmet teljes egészében felülíró 2020-as totális vereség mellett – természetesen a korábbi karabahi területek jelentős részének elvesztése, ami a kulturális örökség sérülésével is fenyeget. Már a harcok során megkezdődött a lehető legtöbb kulturális érték kimenekítése – így például a susai szőnyegmúzeumé – de mégis rengeteg kolostor, templom és más érték került azeri ellenőrzés alá, amelyekkel kapcsolatosan visszatérő vád örmény/arcahi oldalról, hogy azokat Azerbajdzsán szisztematikusan megsemmisíti, de legalábbis „örményteleníti”. Kiürítették például 2020 novemberében a 9-13. században épült és 2004-2005, illetve 2017-2020 között felújított Dadivank kolostort. Habár a kiürítés után orosz békefenntartók vonultak be a vallási épületegyüttesbe, november 28-án már az azeri hadsereg közölt videót a kolostorból,⁵¹ majd december 5-én az azerbajdzsáni ortodox (kaukázusi) albán-udi egyház egyik vezetőjét jelölték ki a kolostor lelkészének.⁵² A kaukázusi albán (és az azeri) álláspont szerint az örmények a terület megszállását követően „örményesítették” az ottani mintegy 300 albán templomot.⁵³

A háború következménye az is, hogy – a katonai realitással teljesen ellentétes módon – megerősödött a függetlenség iránti vágy: már az 1991-es népszavazás és az alkotmány emléknapján, 2020. december 10-én az arcahi külügyminisztérium a térség békéjének alapjaként a karabahi lakosság önrendelkezési jogának tiszteletben tartását nevezte meg.⁵⁴ A

51 Kəlbəcər rayonunun Vəng kəndində video (2020. november 28.) https://www.bbc.com/azeri/live/azerbaijan-54577122?ns_mchannel=social&ns_source=twitter&ns_campaign=bbc_live&ns_linkname=5fc269bf10a1c302d6fbefc5%26K-%C9%99lb%C9%99c%C9%99r%20rayonunun%20V%C9%99ng%20k%C9%99ndind%C9%99n%20video%262020-11-28T15%3A16%3A16.513Z&ns_fee=0&pinned_post_locator=urn:asset:f67a714e-06b9-4ff2-a2a4-632624a4e168&pinned_post_asset_id=5fc269bf10a1c302d6fbefc5&pinned_post_type=share

52 Preacher appointed to Khudavang monastery in Kalbajar (2020. december 5.) <https://en.trend.az/azerbaijan/society/3345436.html>

53 Preacher appointed to Khudavang monastery in Kalbajar (2020. december 5.) <https://en.trend.az/azerbaijan/society/3345436.html>

54 Արցախի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի հարգումը

2021-es függetlenség napi (szeptember 2.) megemlékezéseket is alapvetően meghatározták a 2020-as háború következményei: Harutyunyan elnök a szülőfölddel szembeni történelmi kötelesség fontosságát hangsúlyozta,⁵⁵ a parlamenti díszülés az egységet hangsúlyozta,⁵⁶ a külügyminiszter pedig a fegyveres erők fontosságát méltatta.⁵⁷ Ez alkalomból amerikai kongresszusi képviselők is eljuttatták az üzeneteiket, amelyben a terület újjáépítésére és függetlenségének elismerésére irányuló szándékuknak adtak hangot.⁵⁸

Szintén megemlékezésre teremtett lehetőséget a 2020-as háború kirobbanásának első évfordulója 2021. szeptember 27-én, amikor 11 órára egyperces csendet hirdettek a 44 napos háború áldozatai emlékére. Akülügyminisztérium pedig közleményben hangsúlyozta, hogy Arcah azeri ellenőrzés („megszállás”) alá került területein az örmény kulturális és történelmi emlékek szisztematikus megsemmisítése zajlik, így Arcah célja ezeknek a területeknek a felszabadítása és a terület államiságának nemzetközi elismertetése. Kiemelte továbbá a közlemény, hogy olyan megoldás nem lehetséges, amelyben a terület Azerbajdzsán részét képezne bármilyen formában.⁵⁹ 2021. október 15-én az arcahi külügyminisztérium arról adott ki

տարածաշրջանում կայուն խաղաղության անկյունաքարն է. Արցախի ԱԳՆ (2020. december 10.) <https://armenpress.am/arm/news/1037399.html>

55 Մենք պատմական պարտավորություն ունենք՝ ապրելու արարել մեր սեփական հայրենիքում. Արախիկ Հարությունյանի ուղերձը Արցախի անկախության օրվա առթիվ (2021. szeptember 2.) <https://armenpress.am/arm/news/1062178.html>

56 Արցախակենտրոնացումը պիտի դառնա հայության առաջնահերթությունը. կայացավ Արցախի ԱԺ հատուկ նիստը (2021. szeptember 1.) <https://armenpress.am/arm/news/1062125.html>

57 Չինված ուժերը եղել են և կմնան Արցախի Հանրապետության անվտանգության կարևոր գրավականներից մեկը. Դավիթ Բաբայան (2021. szeptember 2.) <https://armenpress.am/arm/news/1062243.html>

58 ԱՄՆ մի խումբ կոնգրեսականներ շնորհավորել են Արցախի անկախության օրը (2021. szeptember 3.) <https://armenpress.am/arm/news/1062270.html>

59 Հաստատական ենք ամրապնդելու և զարգացնելու մեր անկախ և ինքնիշխան պետականությունը՝ բացառելով ցանկացած կարգավիճակ Ադրբեյջանի կազմում. Արցախի ԱԳՆ (2021. szeptember 27.) <https://armenpress.am/arm/news/1064090.html>

közleményt, hogy Azerbajdzsán célja az örmény lakosság elűzése a területről.⁶⁰

A műemlékek és a kulturális örökség kérdése hosszú ideje fájó pont az örmény és az azeri félnek is: az agdami mecset disznótelepként használata csak a legkirívóbb és legismertebb példa arra, hogy az örmény/arcahi fél sem tartja tiszteletben az azeri/muszlim közösséghez tartozó értékeket. Mindazonáltal kivételek vannak, például 2019-ben az Örményország Fejlesztéséért Kezdeményezés (IDeA) jótékonyági alapjának segítségével történt meg a susai Felső Mecset felújítása.⁶¹

Reintegráció Azerbajdzsánba

Azerbajdzsán számára az 1988-1994 közötti háború megalázó vereséggel ért véget, amelynek során elveszítették az ország területének mintegy hatodát. Az elmúlt évtizedekben többször történtek kísérletek a terület visszafoglalásában, de áttörést csak a drónok segítségével megnyert második karabahi háború hozott 2020 őszén. A moszkvai fegyverszünet, habár jelentős területeket adott vissza Azerbajdzsánnak emberéletek feláldozása nélkül, Baku számára kedvezőtlen alku volt: Susa elfoglalásával Arcah katonailag az összeomlás szélére került, Moszkva beavatkozása nélkül Baku vélhetően gyorsan megszállta volna a terület egészét, így viszont – eltérően a korábbi helyzetből – Azerbajdzsán területén orosz békefenntartók jelentek meg, akik gyakorlatilag életbiztosítást jelentenek Arcah és az ottani örmény lakosság számára.

Habár ennek az írásnak nem célja Hegyi Karabah biztonsági helyzetének bemutatása, ahogy az orosz békefenntartók szerepét szükséges volt megemlíteni – mint az örmény lakosság helyben maradásának egyetlen tényleges biztosítására képes erőt – úgy érdemes röviden kitérni Törökország katonai jelenlétére is. 2021. szeptember 6-10. között a Lachin-korridortól 300 méterre tartott közös hadgyakorlatot Azerbajdzsán Törökországgal,

60 Աղբրեջանը նպատակ ունի ճնշման ու տիրաբեկման միջոցով հասնել Արցախի հայաթափմանը. Արցախի ԱԳՆ (2021. október 15.) <https://armenpress.am/arm/news/1065691.html>

61 Gohar Agha Upper Mosque restored in Shushi, Artsakh (2019. október 4.) <https://armenpress.am/eng/news/990534.html>

reakcióként a nem sokkal korábban a korridorban tartott „jelzésértékű” orosz hadgyakorlatra.⁶² A fegyverszüneti megállapodást követő első jelentősebb feszültség 2021 augusztusában tört ki Moszkva és Baku között, amikor az előbbi azzal vádolta Azerbajdzsánt, hogy az örmény fegyveres erőket lövik, az utóbbi pedig azzal Oroszországot, hogy szemet huny az örmény fegyveres erők Hegyi-Karabahba – vagyis Azerbajdzsán nemzetközileg elismert területén belülre – mozgatása felett, ráadásul azeri értesülések szerint – a nem harcoló személyezettel együtt – a térségben állomásozó orosz csapatok száma is lényegesen meghaladja a moszkvai fegyverszüneti egyezményben meghatározott számot.⁶³

A 2020. őszi háború során az azeri hadsereg néhány északi magaslati pontot tudott visszafoglalni Arcah-tól, illetve Arcah háború előtti területének mintegy harmadát, miután október első felében délen áttörték az örmény védelmi vonalakat. Szimbolikus szempontból – az örmény erők legyőzése mellett – Susa, Azerbajdzsán kulturális fővárosának visszafoglalása volt a legfontosabb eredmény. Ilham Alijev azeri államfő maximálisan kihasználja a katonai és politikai sikert: már 2020. november 16-án látogatást tett a harcok során felszabadított Fuzuli és Jabrayil körzetekben, majd november 23-án a fegyverszünet értelmében kiűrtett Agdam városában. Itt imádkozott a mecsetben, amelynek Mekkából származó Koránt ajándékozott, majd a mecset előtti beszédében hangsúlyozta, hogy Agdamot és minden elpusztított települést újjáépítenek.⁶⁴ December 1-jén Alijev újabb üzenetet intézett

62 A fegyverszüneti megállapodás értelmében a Lachin-korridor Azerbajdzsán szuverenitása alá került, de az orosz fegyveres erők (FSZB) jogosult az Örményország és Hegyi-Karabah közötti kapcsolattartást ott fegyveres erővel biztosítani.

63 HUSEYNOV, Vasif: Azerbaijan Increasingly Critical of Russia's Peacekeeping Mission in Karabakh (2021. szeptember 22.) https://jamestown.org/program/azerbaijan-increasingly-critical-of-russias-peacekeeping-mission-in-karabakh/?mc_cid=ed86f82537&mc_eid=056f889926

64 President Ilham Aliyev and first lady Mehriban Aliyeva visited liberated from occupation Aghdam city (2020. november 24.) https://azertag.az/en/xeber/President_Ilham_Aliyev_and_first_lady_Mehriban_Aliyeva_visited_liberated_from_occupation_Aghdam_city_VIDEO-1649187

Azerbajdzsán népéhez abból az alkalomból, hogy Lachin régió megegyezés szerinti része is visszatért azeri kontroll alá és ezzel „a Hegyi-karabahi konfliktus véget ért”. Az államfő ekkor üzent az örmény lakosságnak is, róluk „a Hegyi-Karabahban élő örményekként” beszélt, akik azeri állampolgárok és akiknek „jó soruk” lesz az egységes Azerbajdzsánon belül, ahol békében tudnak majd együtt élni a visszatérő azeriekkel.⁶⁵

A területek visszaszerzését követően gyakoriak lettek az államfői látogatások: így december 23-án, január 15-én, március 15-16-án, április 26-án is megfordult a régióban. A területen elsősorban az aknamentesítés jelentett kihívást, de az államfői látogatások jól mutatják, hogy hogyan zajlik – jelentős pénzügyi ráfordításokkal és kifejezetten gyorsan – a területek Azerbajdzsán többi részéhez történő kapcsolása. Tekintve, hogy Azerbajdzsán többi részén nagy különbségek vannak a vidéki és a városi, főleg bakui életszínvonal között, jelzésértékű, hogy Azerbajdzsán kiemelten fejleszteni kívánja a visszaszerzett területeket és azon „okos városokat” és településeket kíván felépíteni, valamint gazdasági és turisztikai desztinációvá fejleszteni a visszaszerzett országrészeket.⁶⁶ Az azeri kormányzati tervek szerint Agdam ipari, Jabrayil logisztikai és kereskedelmi, Susa kulturális és turisztikai, a vízforrásairól híres Kalbajar pedig üdülőközponttá fog válni.⁶⁷

Az azeri államfő 2021. február 14-én Zangilan körzetben arról beszélt, hogy a 2020 előtt is azeri kézen levő Horadiz és a most felszabadult, Örményországgal határos Aghband település között vasútvonal épül, illetve bejelentette, hogy „okos falvakat” fognak létrehozni, amelyekbe az azeri lakosság költözhet. Az út során kifejezetten ellentétbe állította a „kutyaházakban” élő örmények és az Azerbajdzsán általi újjáépítés

65 Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev xalqa müraciət edib (2020. december 1.) https://azertag.az/xeber/Azerbaiyan_Prezidenti_Ilham_Aliyev_xalqa_muraciet_edib_VIDEO-1654963

66 Azerbaijan to build 'smart cities' in liberated regions (2021. február 9.) <https://www.aa.com.tr/en/azerbaijan-front-line/azerbaijan-to-build-smart-cities-in-liberated-regions/2138777>

67 Opening of Fuzuli Airport Marks Important Step in Reconstruction Efforts, But Problems Remain (2021. szeptember 14.) <https://icrcenter.org/opening-of-fuzuli-airport-marks-important-step-in-reconstruction-efforts-but-problems-remain/>

eltérőségét.⁶⁸ Május 12-én elektromos alállomást avatott Susában,⁶⁹ illetve egyebek mellett letette az új susai 1-es számú általános iskola⁷⁰ és egy új mecset⁷¹ alapköveit. Május 28-án Agdamban egyéb programok mellett letette a Barda-Agdam autópálya,⁷² az első lakónegyed,⁷³ az ipari park,⁷⁴ illetve az egyes számú általános iskola⁷⁵ alapköveit, illetve bejelentette, hogy a városban egy győzelmi és egy megszállási múzeum is létesül.⁷⁶ Az államfő bejelentette azt is, hogy jóváhagyta Agdam újjáépítési tervét, az elsőt a felszabadított városok közül, a város lakossága pedig a háború előtt 36.000 főről az újjáépítés és a szintén újjáépítendő környező települések hozzácsatolása után 100.000 főre nő majd⁷⁷ – vagyis az ország mostani ötödik legnagyobb városával egyenlő lakosságú lesz és a lélekszáma alig marad el az örmény Arcah teljes lakosságától. Agdam a környezetbarát működésre

68 Ilham Aliyev and first lady Mehriban Aliyeva visited Fuzuli, Zangilan, Lachin and Jabrayil districts (2021. február 14.) <https://en.president.az/articles/50632>

69 Ilham Aliyev and First Lady Mehriban Aliyeva are on visit to Shusha 110/35/10 kV substation launched in Shusha (2021. május 12.) <https://en.president.az/articles/51462>

70 Ilham Aliyev lays foundation stone for school No1 in Shusha (2021. május 12.) <https://en.president.az/articles/51471>

71 Ilham Aliyev laid foundation stone for new mosque in Shusha (2021. május 12.) <https://en.president.az/articles/51463>

72 Ilham Aliyev has attended a groundbreaking ceremony of Barda-Aghdam highway (2021. május 28.) <https://en.president.az/articles/51766>

73 Ilham Aliyev has attended a groundbreaking ceremony for the first residential building to be built in the city of Aghdam (2021. május 28.) <https://en.president.az/articles/51768>

74 Ilham Aliyev attended groundbreaking ceremony for Aghdam Industry Park (2021. május 28.) <https://en.president.az/articles/51769>

75 Ilham Aliyev laid foundation stone for new building of Aghdam city school No1 (2021. május 28.) <https://en.president.az/articles/51776>

76 Victory Museum and Open Air Occupation Museum to be built in Aghdam (2021. május 28.) <https://en.president.az/articles/51782>

77 President Ilham Aliyev attended ceremony to lay foundation stone for restoration of Aghdam city, met with members of general public (2021. május 31.) https://azertag.az/en/xeber/President_Ilham_Aliyev_attended_ceremony_to_lay_foundation_stone_for_restoration_of_Aghdam_city_met_with_members_of_general_public_VIDEO-1792729

épül a tervek szerint, gyalogos és biciklis forgalomra, tömegközlekedésre, illetve közösségi autóbérlésre (car sharing).⁷⁸

Az elnök 2021. június 14-én Fuzuliban megtekintette a Győzelem autótú munkálatait,⁷⁹ illetve a Susa és Fuzuli városokat Azerbajdzsán többi részével összekötő autópálya építését,⁸⁰ a Kondalanchay víztározót,⁸¹ illetve átadta a térség újonnan épített elektromos állomását.⁸² A program legnagyobb eseménye Recep Tayyip Erdoğan török államfő susai látogatása volt, ahol Azerbajdzsán és Törökország aláírták a két ország közötti politika, gazdasági, kereskedelmi, energetikai, kulturális, sport és oktatási kapcsolatok szorosabbra fűzését célzó Susai Nyilatkozatot. A török államfő „megszállt Susa városában” történt látogatása ellen Arcah parlamentje 2021. június 15-én tiltakozott és azt, illetve Törökország törekvéseit a térség biztonságával, valamint Oroszország és Irán érdekeivel ellentétesnek nevezte.⁸³

Augusztusban Kalbajar és Lachin körzetekben tett látogatást, illetve megtekintette az elkészült Ahmadbayli-Fuzuli-Susa Győzelem autótúat,⁸⁴ a Fuzuliban „a világon talán leggyorsabban” épülő új nemzetközi repülőteret,⁸⁵

78 President Ilham Aliyev attended ceremony to lay foundation stone for restoration of Aghdam city, met with members of general public (2021. május 31.) https://azertag.az/en/xeber/President_Ilham_Aliyev_attended_ceremony_to_lay_foundation_stone_for_restoration_of_Aghdam_city_met_with_members_of_general_public_VIDEO-1792729

79 Ilham Aliyev viewed construction of Ahmadbayli-Fuzuli-Shusha highway and Victory road (2021. június 14.) <https://en.president.az/articles/52104>

80 Ilham Aliyev viewed construction of Ahmadbayli-Fuzuli-Shusha highway and Victory road (2021. június 14.) <https://en.president.az/articles/52104>

81 Ilham Aliyev visited Ashghi Kondalanchay reservoir in Fuzuli district (2021. június 14.) <https://en.president.az/articles/52103>

82 Ilham Aliyev inaugurated “Fuzuli” substation (2021. június 14.) <https://en.president.az/articles/52105>

83 Artsakh Parliament issued statement over the visit of Turkish President Erdogan to Shushi (2021. június 15.) <https://artsakhpress.am/eng/news/145439/artsakh-parliament-issued-statement-over-the-visit-of-turkish-president-erdogan-to-shushi.html>

84 Ilham Aliyev viewed completion of work at Ahmadbayli-Fuzuli-Shusha Victory road (2021. augusztus 29.) <https://en.president.az/articles/52872>

85 Ilham Aliyev and First Lady Mehriban Aliyeva viewed works done at

valamint részt vett Molla Penah Vagif azeri költő mauzóleumának és mellszobrának susai felavatásán. Október 4-én Jabrayilban elektromos alállomást⁸⁶ és határőrlaktanyát⁸⁷ avatott, illetve letette egyebek között az ipari park,⁸⁸ egy új kórház⁸⁹ és egy középiskola⁹⁰ alapköveit. Október 9-én Khojavandban (örményül Martuni) megtekintette a térséget Azerbajdzsán többi részével összekötő főutak építésének állapotát, illetve letette egy elektromos alállomás alapkövét. Október 26-án ismét találkozott Erdoğan török elnökkel Karabahban, ezúttal együtt nyitották meg az elkészült Fuzuli Nemzetközi Repülőteret,⁹¹ illetve megtekintették a zangilani „okos falu” projektet.⁹²

Összegzés

A nemzetközi közösség számára a 2020. őszi második karabahi háború sok szempontból emlékezetes esemény: így például ez volt az első olyan háború, amelyet drónok bevetésével nyert meg az egyik fél, illetve jelentős részben helyreállt Azerbajdzsán területi integritása, valamint Oroszország ebben a

Fuzuli International Airport (2021. augusztus 29.) <https://en.president.az/articles/52873>

86 “Jabrayil” substation was inaugurated (2021. október 5.) <https://en.president.az/articles/53332>

87 Ilham Aliyev inaugurated complex of State Border Service’s military unit in Jabrayil (2021. október 4.) <https://en.president.az/articles/53333>

88 Ilham Aliyev laid foundation stone for “Araz Valley Economic Zone” Industrial Park to be established in East Zangazur economic region (2021. október 5.) <https://en.president.az/articles/53331>

89 Foundation stone for Jabrayil District Central Hospital was laid (2021. október 5.) <https://en.president.az/articles/53334>

90 Ilham Aliyev laid foundation stone for secondary school named after academician Mehdi Mehdizade in Jabrayil (2021. október 5.) <https://en.president.az/articles/53339>

91 Ilham Aliyev and President of the Republic of Turkey Recep Tayyip Erdogan attended the opening ceremony of Fuzuli International Airport (2021. október 26.) <https://en.president.az/articles/53734>

92 Presidents of Azerbaijan and Turkey viewed work done under “smart village” project in Zangilan (2021. október 26.) <https://en.president.az/articles/53744>

térségben is megjelent katonai erővel. A karabahi kérdés azonban nem nyert megoldást: az örmény és az azeri felek közötti sérelmek hosszú sora egyelőre kizárja a bizalomépítést, sőt, inkább a revans látszik esélyesebbnek azeri részről az 1990-es évek elején vívott első karabahi háborúban elszenvedett megalázó vereség emlékezetből kitörlése érdekében.

A második karabahi háború egyértelművé tette, hogy Baku rendelkezik a terület elfoglalásához szükséges katonai fölényvel; a teljes örmény vereséget Moszkva közbelépése akadályozta meg. Nyilvánvaló, hogy 2020 őszén csak Oroszország térségbe történő bevonulása akadályozta meg azt, hogy Arcahból az örmény lakosság egésze elmeneküljön, a gazdaságilag és morálisan is nehéz helyzetben levő Örményországra pedig rászakadjon 100.000-nél több karabahi menekült ellátásának nehézsége és Karabah végleges elvesztésének fájdalma. A 2020. november 10-i megállapodás egyelőre befagyasztotta a frontvonalat, de mindenki megismerte az új erőviszonyokat.

A visszaszerzett területek azeri reintegrációja jó ütemben halad: a cél egyértelműen annak érzékeltetése, hogy Azerbajdzsánban jobb élete lenne a karabahiaknak. Baku perspektivikusan a területi integritása helyreállításával számol, vagyis Karabah egészének visszaszerzésével – ennek akadálya ma csak az orosz hadsereg jelenléte. Az azeri üzenetek azonban azt mutatják, hogy nem várható egy valódi autonómia biztosítása a karabahi örményeknek, így reálisan az esetleges impériumváltozás véget vet a karabahi örmény etnikai jelenlétnek is. Ezt tudja már Örményország és Arcah is: a Törökország és Azerbajdzsán közé beékelődő előbbi kénytelen volt felismerni, hogy Moszkva nem bocsátja meg a táborból való kimozdulás szándékát – ez a felismerés pedig alapvetően korlátozza a mozgásterét. Arcah fölött pedig immár Damoklész kardja lebeg: a terület örmény léte és működése egyedül Moszkva szándékaitól függ, immár elveszett az örmény katonai fölény hite, miközben az azeri nyomás várhatóan egyre erősödni fog.

Birkás Antal¹

EGYHÁZAK AUSZTRIÁBAN – AZ ISZLÁM TÖRVÉNY

Absztrakt

A kutatásom alapvető célja állam és egyház kapcsolatának vizsgálata Ausztriában, különös tekintettel az ún. Iszlám törvényre. Az Európai Unióban minden állam semlegesnek tekinthető – ideológiai szempontból. Négy modellt különböztethetünk meg: államegyházi modellt, radikális elválasztás modellje, az ún. kapcsolódó modell és az együttműködő elválasztás modellje. Ausztria az ún. kapcsolódó modellhez tartozik. A rövid tanulmány három részre osztható. Az első – ami egyfajta bevezető háttérként is szolgál – különböző dimenziók mentén vizsgálja Ausztriát és a vallásos csoportokat – felekezeti megoszlás, társadalmi feltételek, statisztikák, történelmi gyökerek, jogi kategóriák a vallásokkal (közösségekkel) kapcsolatban. A második rész – a lényegi rész – az ún. Iszlám törvénnyel foglalkozik. A harmadik – kitekintő – rész az iszlám közösségek magyarországi helyzetét mutatja be.

Abstract

While EU member states are considered to be ideologically neutral, we can distinguish four models of connections: the model of state church, the model of radical separation, the connected model and the model of cooperating separation. In this paper, we examine the relationship between the state and church in Austria through the perspective of the so-called Islam Law of 2015. The first part presents the background of the legislation and scrutinizes different dimensions like social precondi-

1 Habilitált egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Társadalomtudományok és Nemzetközi Tanulmányok Intézete

tions, denominational distribution, other statistics, the historical roots, historical links and the legal background (legal sources, fundamental categories related to the different religious groups). The second part of the paper presents and analyses the so-called Islam Law, while the third part briefly elaborates the current Hungarian situation.

Bevezetés

Rövid tanulmányomban a 2015-ben elfogadott Iszlámtörvényről írok. Előtte azonban – a tanulmány első felében, egyfajta bevezetésként – röviden bemutatom az egyházak helyzetét Ausztriában, néhány dimenzió mentén.² Modell tekintetében – állam és egyház viszonyának modelljei közül – Ausztria az ún. kapcsolódó modellbe tartozik. Ennek lényege a következő: a hangsúly az együttműködésen van, az állam számol az egyházak jelenlétével, azok munkájával, közösséget megtartó erejével; az egyházak speciális jogi státust élveznek; igaz ez az anyagi támogatás vonatkozásában is.³

Demográfia, egyházak (vallási közösségek), történelem

A demográfiai viszonyokkal kapcsolatban a következőket rögzíthetjük. Az ezredforduló (2001) óta a vallási hovatartozásra nem kérdeznek rá a népszámláláskor, mindazonáltal vannak statisztikák, amelyeket elemezhetünk. Az amerikai külügy anyagai (International Religious Freedom Report évenkénti jelentései) és más statisztikák alapján (a felekezetek rendszerint nyilvánossá teszik tagjaik számát, és ebből lehet százalékos arányokat, felekezeti megoszlásokat megállapítani) nagyjából a követ-

2 A korábban (lásd: Állam és egyház kapcsolata az Európai Unió országaiban c. kötetet) általam vizsgált dimenziók közül csak néhányat érintek jelen tanulmányomban Ausztriával kapcsolatban (a kötetben akkor Ausztria kimaradt, ezt most részben pótlom ebben a rövid tanulmányban).

3 Az egyházi jelenlét teljesen természetes az élet legkülönbözőbb területein (óvoda, iskola, tömegkommunikáció, diakónia). Az egyházi hozzájárulás „beszedésében” az állam szintén a segítségére lehet az egyháznak (egyházaknak), bár az alapvetően az egyházon keresztül valósul meg.

kező vallási/felekezeti megoszlás rajzolódik ki: az ausztriai lakosság kb. 55-56%-a (közel 5 millió fő) római katolikus, kb. 8-9%-a görögkeleti (ortodox), kb. 7,9%-a (700 000 fő) muzulmán, kb. 3%-a evangélikus keresztény, kb. 0,7%-a (60 000 fő) alevita, kb. 0,33%-a (30-33 000 fő) buddhista, kb. 0,2% a Jehova tanúi követője, kb. 0,1% zsidó vallású, de élnek még szikhek és hinduk is az országban.

Itt érdemes megemlíteni azokat a közösségeket („egyházakat”), melyek valamelyik osztrák „kategóriába” illeszkedve ma Ausztriában léteznek. Három csoportról beszélhetünk. Az első csoportba az ún. jogilag elismert egyházak és vallási közösségek tartoznak. Jelenleg 16 ilyen közösség működik Ausztriában. Ezek a következők: Iszlám Alevita Hitközösség, Ókatolikus Egyház, Örmény Apostoli Egyház, Protestáns Egyház (református és evangélikus), Evangélikus Metodista Egyház Ausztriában, Szabadegyházak Ausztriában, Görögkeleti (Ortodox) Egyház Ausztriában, Iszlám Hitközösség Ausztriában, Izraelita Vallási Közösség, Jehova Tanúi, Római Katolikus Egyház, az Utolsó Napok Szentjeinek Egyháza, Kopt Ortodox Egyház Ausztriában, Új Apostoli Egyház, Osztrák Buddhista Vallási Közösség és Szír Ortodox Egyház Ausztriában.⁴

A fentiekén túl létezik kilenc ún. állami nyilvántartásba vett vallási közösség,⁵ továbbá a vallási közösségek egyesületi formában is működhetnek a 2002. évi egyesületekről szóló törvény alapján. Ilyen egyesületként

4 Lásd: Allgemeine Informationen zu Religionen in Österreich (oesterreich.gv.at). Forrás: https://www.oesterreich.gv.at/themen/leben_in_oesterreich/kirchenein__austritt_und_religionen/Seite.820010.html A fenti közösségek közjogi jogi személyiséggel (öffentlich-rechtliche Rechtspersönlichkeit) rendelkeznek: az elismert egyházak vallási, szociális, kulturális közfeladatokat látnak el. Az állami nyilvántartásba vett vallási közösségekhez képest „többletjogok” illetik meg őket (pl. az iskolákban történő hitoktatás terén).

5 E közösségek a következők: Régi Alevita Hitközösség, Bahái Vallási Közösség Ausztriában, Keresztény Közösség – Vallási Megújulás Mozgalma Ausztriában, Hindu Vallási Közösség, Iszlám-Síta Hitközösség Ausztriában, Hetednap Adventisták Egyháza Ausztriában, Isten Pünkösdi Gyülekezete Ausztriában, Egyesítési Egyház és Egyesült Pünkösdi Egyház Ausztriában. Lásd: Allgemeine Informationen zu Religionen in Österreich (oesterreich.gv.at). Forrás: https://www.oesterreich.gv.at/themen/leben_in_oesterreich/kirchenein__austritt_und_religionen/Seite.820010.html

működik például a Szcientológia Egyház Ausztriában, azaz Ausztriában a Szcientológiai Egyház jelenleg egyesületként működik.⁶

A fentiekhez néhány szó a történelmi gyökerekről. Ausztriában (a mai Ausztria területén) hagyományosan a katolikus egyház dominanciája érvényesült évszázadokon át. A reformáció időszakában csak a lutheránus (evangélikus) irányzat tudott kis mértékben teret nyerni. A Habsburg-uralkodók alatt azonban a katolikus egyház államegyház jellege egyértelmű volt.⁷

Az első jelentős módosulás a felvilágosodás időszakában következett be: a jozefinizmus ugyan nem számolta fel a katolikus vallás államegyházi jellegét, ám az állam és az egyház kapcsolatában az államot tekintette dominánsnak, a korábbi időkhoz képest pedig türelmet tanúsított más egyházak és vallási közösségek (protestánsok, ortodoxok, zsidók) iránt is.⁸

Az 1848-as forradalom ténylegesen átrendezte az állam-egyház viszonyrendszert. A forradalmi alkotmány deklarálta a teljes lelkiismereti és vallásszabadságot. Szabadságot adott minden államilag elismert egyháznak (alapvetően a különböző keresztény felekezeteknek, ill. az izraelitáknak).⁹

1874-ben újraszabályozták az állam-egyház viszonyt: meghatározták a törvényileg elismert egyházak és vallásfelekezetek fogalmát, és meghatározták az elismerés feltételeit.

A szabályozás „hullámzó” volt, de a katolikus egyházat az állam végig támogatta. A 20. század fejleményeivel itt nem foglalkozom, csupán rögzítem, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia szétesése után egy 90%-ban (vagy tán annál is magasabb arányban) római katolikus ország jött létre a korábbi területek szívében, a mai Ausztria területén. Innét érthető a közösség mai viszonylagos dominanciája is, az új közösségek (keresztény

6 Lásd az amerikai külügy 2019 Report on International Religious Freedom Ausztriával kapcsolatos jelentését: <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2020/06/AUSTRIA-2019-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf>

7 FEDOR, Tibor: Az állam és egyház kapcsolatai Ausztriában. In: *Acta Humana*, XI. évfolyam, 2000/39-40. szám. pp. 52-63.

8 FEDOR i.m.

9 A forradalom leverését követő abszolutizmus viszont újra a katolikus egyházra támaszkodott politikájában.

és más vallási hagyományú kisebb közösségek) mellett. Az utóbbiak viszonylagos megerősödése részben az elmúlt évtizedek migrációjának az eredménye – igaz ez különösen is a muzulmán közösségek esetében. Nem véletlen, hogy más európai országokhoz hasonlóan Ausztriának is jogilag kellett szabályoznia e közösség, az iszlám közösség helyzetét.

Az Iszlámtörvény¹⁰

2015. február 25-én hozott döntést az országgyűlés az új iszlámtörvényről, amely szabályozza az Ausztriában élő muszlimok jogállását. A cél az országban élő muszlimok jogállásának a rendezése volt, elsősorban a vallási intézmények vonatkozásában. Bár a jogalkotó széles konzultációt folytatott a törvény elfogadását megelőzően, a törvényt és a törvény elfogadása óta a muzulmánokat érintő szabályozásokat (pl. a fejkendő viselésének szabályozása) erőteljes kritika érte és éri mind a mai napig részben a muzulmánok részéről, részben különböző nemzetközi fórumok, intézmények részéről. A törvény legfontosabb rendelkezései:

- az új törvény leszögezi az osztrák jog elsődlegességét az iszlám vallási előírásokkal szemben;
- a törvény hatálya kiterjed az Ausztriai Iszlám Hitközségre (Islamischen Glaubensgemeinschaft in Österreich) és az Ausztriai Iszlám Alevita Hitközségre (Islamische Alevitische Glaubensgemeinschaft in Österreich);¹¹
- a törvény segíti a munkaszüneti napok megtartását;
- segíti a hadseregben, a büntetés-végrehajtási intézetekben és a kórházakban a vallási tevékenységet, ill. a hívek pásztorolását;
- a törvény elismeri az iszlám étkezési előírásokat;
- a törvény támogatja bécsi székhellyel az iszlám teológiai képzést; azt anyagilag is támogatja az állam;¹²

10 The Austrian Islam Law. <https://www.bundeskanzleramt.gv.at/en/agenda/integration/the-austrian-islam-law.html>

11 E két közösségen kívül azonban számos más iszlám közösség van Ausztriában.

12 Ez talán az egyik legfontosabb rendelkezése a törvénynek. Ezzel a szélsőséges imámok és a külföldi befolyást próbálja visszaszorítani az állam.

- a törvény arra kötelezi a közösségeket, hogy a leglényegesebb hitiratokat, így például a Koránt az ország hivatalos nyelvén elérhetővé tegyék;
- felhívja a közösségeket arra is, hogy megszervezzék a hitoktatást;¹³
- az iszlám közösségek státuszáról (az elismertetésről) a szövetségi kormány dönt.

És talán a legtöbbet vitatott rendelkezés: a törvény 6.§ (2) bekezdése előírja, hogy a közösségek a működésükhöz szükséges finanszírozást maguk biztosítsák. Fontos, hogy azt kizárólag belföldi forrásokból fedezhetik, a külföldről való finanszírozást a törvény egyértelműen tiltja – ez szintén a szélsőséges imámok és a külföldi erőteljes befolyás ellen kívánt hatni.¹⁴

Ez utóbbi rendelkezést török származású imámok – akiket külföldi finanszírozás elfogadása miatt kiutasítottak az országból – megtámadták: indítvánnyal fordultak az Alkotmánybírósághoz arra hivatkozva, hogy a törvény 6. § (2) bekezdése az Emberi Jogok Európai Egyezményének 9. cikkébe¹⁵ ütközik. Később (2019 márciusában) az osztrák Alkotmánybíróság elismerte, hogy az imámok által vitatott rendelkezés korlátozza

13 Ugyanakkor megtiltja, hogy „autonóm” iszlám egyesületek hittérítést végezzenek.

14 Fontos megjegyezni azonban, hogy a törvény csak a külföldről jövő állami, illetve intézményes finanszírozás elfogadását tiltja. Külföldi magánszemélyek támogatása továbbra is megengedett. Akkor, amikor a fentebbi rendelkezést a muzulmán közösségek jogi úton megtámadták, épp ez utóbbi lehetőség meghagyásával érveltek – többek között – a vita során a jogászok a rendelkezés elfogadhatósága és szükségessége mellett. Maga a rendelkezés egyébként 50-60 imámot érintett közvetlenül: ők mind külföldről kapták a fizetésüket.

15 Emberi Jogok Európai Egyezménye 9. cikk: (1) Mindenkinnek joga van a gondolat-, a lelkiismeret- és vallásszabadsághoz; ez a jog magában foglalja a vallás vagy meggyőződés megváltoztatásának szabadságát, valamint a vallásnak vagy meggyőződésnek mind egyénileg, mind együttesen, mind a nyilvánosság előtt, mind a magánéletben istentisztelet, oktatás és szertartások végzése útján való kifejezésre juttatásának jogát. (2) A vallás vagy meggyőződés kifejezésre juttatásának szabadságát csak a törvényben meghatározott, olyan korlátozásoknak lehet alávetni, amelyek egy demokratikus társadalomban a közbiztonság, a közrend, közegészség vagy az erkölcsök, illetőleg mások jogainak és szabadságainak védelme érdekében szükségesek.

a gondolat-, lelkiismereti és vallásszabadságot, azonban dönteni úgy döntött, hogy ez a korlátozás az osztrák vallási közösségek külföldi államoktól való védelme miatt arányos és elfogadható.¹⁶

Kitekintés – a magyarországi muszlim közösségek

Kitekintésként – hangsúlyozva, hogy Magyarországon az ausztriai helyzethez hasonló méretű iszlám közösségekről nem beszélhetünk – a hazai muzulmán közösségek egyházi jogi helyzetét említem meg.¹⁷

A rendszerváltás környéki helyzetről csak egy mondat: a rendszerváltás után több muszlim szervezet alakult Magyarországon. 1988-ban – az Állami Egyházügyi Hivatal engedélye alapján – jött létre a Magyar Iszlám Közösség. A Magyarországi Muszlimok Egyházát pedig 2000-ben jegyeztették be az akkori szabályok szerint a Fővárosi Bíróságon.

2011-et követően új egyházi szabályozás lépett hatályba hazánkban – ami azóta többször is módosult. E változások eredményeként a muzulmán közösségek helyzete a következő: jelenleg az Országgyűlés – a törvény módosításának eredményeként – 32 vallási közösséget – a korábban elismert egyházakat – nyilvánított bevett egyházzá. A magyarországi muszlim közösségek közül bevett egyházi státust kapott a két legjelentősebb: a Magyar Iszlám Közösség (MIK) és a Magyarországi Muszlimok Egyháza, amelyek Magyarországi Iszlám Tanács néven együttműködnek.

A magyarországi muszlim egyesületek között többet is találunk. Közülük néhány: Magyarországi Muszlimok Kulturális és Vallási Egyesülete, Muzulmán (Muszlim) Diákok Egyesülete, Jótékonyági és Béke Alapítvány.

16 Lásd: Verfassungsgerichtshof, E 3830-3832/2018-24, E 4344/2018-20, 13. Május 2019., különösen is pp. 24-26.

17 Iszlám törvényről vagy hasonlóról nálunk – részben demográfiai okok miatt sem – természetesen nincs szó. (2011-ben 5579 fő vallotta magát iszlám vallásúnak).

Befejezés

Ausztriában az Iszlámtörvény elfogadása egyházi és világi körökben egyaránt komoly vitákat váltott ki. A közösség életének a szabályozása azonban elkerülhetetlen – a muszlim közösség és a többségi társadalom védelme érdekében egyaránt. Az elmúlt hónapok bécsi történései ezt még inkább megerősítik, de a szabályozás szükségességét és lassú megszületését mutatják a franciaországi és a bajorországi történések is (folyamatban lévő törvényalkotások az iszlám közösségekhez kapcsolódóan).

Becsey Zsolt László¹

AZ EURÓZÓNA TAGSÁG KÉRDÉSE KÖZÉP- EURÓPÁBAN 2022-BEN

Absztrakt

A tanulmányban a szerző áttekinti az eurózóna bővítésének eddigi tapasztalatait és ennek fényében elemzi a további, nagyrészt rendszerváltó országokkal történő bővítés kérdéseit. Az irodalom feldolgozásával és statisztikai adatok alátámasztásával megállapítja, hogy eltérően értékelhető az eurózóna tagság a kohézióra, vagyis a felzárkózó országokra. Azt vonja le konklúzióként, hogy elsősorban az alkalmazott gazdaságpolitika, a fegyelem kérdése határozza azt meg, hogy lehet-e folytatni az eurózóna tagjaként a felzárkózást, és nem a relatív fejlettség szintje. Meghatározó a versenyképesség minőségi elemeire fordított figyelem, amit alátámaszt a balti államok belépés előtti és utáni sikere is, vagy a spanyolok és görögök elmúlt időszakban látott nehézségei. A tanulmány aktualitását adja az, hogy Horvátország és Bulgária hamarosan beléphet valutaövezetbe, tehát folytatódik az átlag alatti fejlettségű rendszerváltó államokkal a bővítés. Mindez megkérdőjelezi azon elméleteket, melyek csak az övezet átlagos fejlettségéhez közeli értékek mellett ajánlják a belépést többek között Magyarországnak. Románia tagságának helyzetéről a kötet másik tanulmánya ad részletes tájékoztatást.

Abstract

In this study, the author reviews the experiences of the enlargement of

1 Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Társadalomtudományok és Nemzetközi Tanulmányok Intézete, intézetvezető-helyettes, egyetemi docens

the euro area so far and analyzes the issues of its further enlargement with largely post regime-changing countries. By processing the literature and supporting statistics, he states that eurozone membership can be assessed differently for cohesion, that is, for catching-up countries. He concludes that it is primarily a question of whether economic policy, including the fiscal discipline, can continue catching up as a member of the eurozone, and not the level of relative development. The focus on the qualitative elements of competitiveness is crucial, as evidenced by the success of the Baltic States before and after accession, or the difficulties experienced by the Spaniards and Greeks in recent times. The apropos of the study is given by the fact that Croatia and Bulgaria will soon be able to enter the common currency area, so enlargement with the underdeveloped transition states will continue. All of this calls into question theories that recommend entry to Hungary only at cohesion values close to the average level of the area. Another study in the volume provides detailed information on the state of Romania's membership.

Bevezetés

Magyarország számára a rendszerváltást követően kiemelkedően fontos célkitűzés volt az EU tagság. Ezt a lakosság is fontosnak érezte, és a politikai elit döntő része is úgy vélekedett, hogy mindez nemcsak elkerülhetetlen, hanem a nemzet és az ország javát szolgálja. Hazánk 2002 decemberében zárta le a csatlakozási tárgyalásokat, és a 2004-ben belépő többi országgal együtt a csatlakozási szerződésről – vagyis az EU belépésről – népszavazást rendezett. A 2003. április 12-én tartott népszavazás nemcsak a belépésről rendelkezett általában, hanem jóváhagyta ezzel azt is, hogy hazánk a belépés után külön jogi procedúrával belépjen a schengeni övezetbe – ami 2007 végén meg is valósult – illetve a feltételek teljesítése után az euróövezetbe.² Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy ezt a kötelezettséget már

2 A 2004-ben belépett közép-európai országoknál 2003-ban volt érvényes népszavazás. A schengeni és az euróövezetbe történő belépés nem az un. megerősített együttműködés keretébe tartozik, mint pl. a később felállított Európai Ügyészségben a tagság (ahova később létrehozott szervezetként

1993-ban, az EU-szerződés életbe lépése előtt a belépéshez csatolt politikai kritériumként meghatározta az Európai Tanács, külön nevesítve, a Gazdasági és Monetáris Uniós tagságot. Mindez azért érdekes, mert a 2003-as magyarországi népszavazáson a polgárok annak tudatában döntöttek a belépésről, hogy ez kötelezően magával vonzza az eurózóna tagságot is, de konkrét időpont nélkül. A részvétel nálunk csak 45,62%-os volt, de az akkori magyar szabályok értelmében így is eredményesnek bizonyult, hiszen az érvényes szavazatok 83,76%-a belépésre voksolt.³ (A később belépett Romániában a törvényhozás 2005-ben ratifikálta a csatlakozási szerződést – a bolgárokhoz hasonlóan nem tartottak népszavazást magáról a belépésről – amit 434 képviselő meg is szavazott.⁴ Romániát szintén kötelezte a koppenhágai kritériumokrendszere és tervezik, hogy az évtized folyamán belépjenek az euróövezetbe.⁵)

Jelen cikkünk megírását – amely Magyarország és Románia viszonyát vizsgálja a térségen keresztül az euróövezetbe való belépéshez – az inspirálta, hogy a balti euróbővítési kör 2015. évi befejezése után az euróövezet bővítése 2018-ban újra előtérbe került Horvátország és Bulgária formális kérelmével arra vonatkozóan, hogy belépjenek az 1999-ben létrehozott Árfolyam Mechanizmusba – az ún. ERM II együttműködésbe. Ez 2020. július 20-án meg is történt és 2005 óta először bővült a mechanizmus. Elérhető közelségbe került a következő időszakban az eurózóna bővítése Horvátország, Bulgária és később esetleg Románia esetében. Mindez előtérbe hozta annak vizsgálatát, hogy az a négy rendszerváltó tagállam (Magyarország, Románia, Csehország, Lengyelország), amelyek még nem

a tagállamok önként csatlakozhatnak), hanem a koppenhágai kritériumok után a csatlakozási szerződés által – határidő nélkül – meghatározott jogi kötelezettség.

- 3 A 2003. április 12-i népszavazás jogi eredménye (2003) https://static.valasztas.hu/nepszav03/outroot/hu/10_0.html. Mivel akkor Magyarországon a népszavazás érvényességéhez elég volt a választásra jogosultak 25 %-ot meghaladó egyirányú szavazása, a referendum érvényes és eredményes volt, hiszen a választók 38 %-a voksolt igennel a feltett kérdésre.
- 4 Euractiv: Romania ratifies EU entry, 2005 (updated in 2012) <https://www.euractiv.com/section/enlargement/news/romania-ratifies-eu-entry/>
- 5 Ld. KRÁLIK Lóránd: Románia és az euró övezet – tanulmány a jelen kötetben.

tagjai az euróövezetnek, de még nem léptek be az árfolyammechanizmusba sem, hogyan viszonyulnak ehhez a helyzethez.⁶ Tekintettel arra, hogy Csehország (elsősorban a brit típusú szuverenitási szempontok miatt) nem kíván belépni az övezetbe – amit egyébként a lakosság többsége is elutasít – és Lengyelországban is tartózkodás van e témában, a két szomszédos tagállam, Magyarország és Románia pozíciója különösen érdekes. Ebben a tanulmányban ezen felül még azzal a két állammal foglalkozom kiemelten, mely a közeli évekre tűzte ki célul az euróövezeti csatlakozást, annak ellenére, hogy az EU 27 két formailag legfejletlenebb államáról – Horvátországról és Bulgáriáról – van szó.⁷

1. Az EU és az eurózóna népszerűsége

1.1. Az EU népszerűsége az egyes tagállamokban

Az Európai Unió népszerűsége Magyarországon, Lengyelországban és Romániában messze meghaladta az uniós átlagot, bár 2020-ban, a pandémia első évében – Szlovákiában is megemelkedett a pozitív értékelés 2015-höz képest. (ld. 1. ábra).

6 Dánia az 1993-ban életbe lépett Maastrichti Szerződés kapcsán egy referendum után kimaradási opciót kapott arra, hogy belépjen az euróövezetbe. Dánia viszont 1999-ben belépett az ERM II-be és azóta fegyelmezett árfolyampolitikával – még nem tért el azóta a középparitástól – ott is van. Svédországnak formálisan nincsen kimaradási lehetősége, de az időpontot egy népszavazás után nem határozták meg, formálisan nem teljesíti a nemzeti bank függetlenségi formuláját, melyet a felek tudomásul vesznek 1999 óta. Nem tagja az ERM II-nek sem, így kölcsönösen elfogadott árfolyamközépével sem rendelkezik.

7 Horvátország fejlettségi szintje (egy főre jutó reál GDP) 2020-ban az EU átlag 64, míg Bulgária 55%-a. Bár Görögország reálfejlettsége is visszaesett 2020-ra a horvát szint közelébe, de az euró zónába való belépésük idején még jóval magasabb volt, ami a dolgozat tartalmi szempontjából releváns.

1. ábra: az EU népszerűsége néhány tagállamban, (%)

Forrás: EU Bizottság, Eurobarométer vonatkozó éves számai

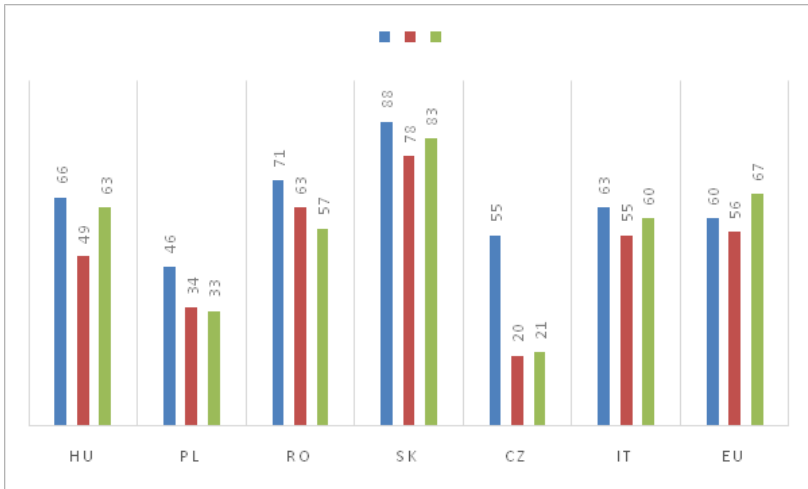
Hasonló a trend Csehországban is, bár az tény, hogy náluk még mindig az uniós átlag alatti a népszerűségi mutató. Ugyanakkor az uniós és az eurózána alapító tagok közül Olaszországban az EU átlag alá esett az integráció népszerűsége. (Össességében a pandémia évében a teljes uniós szinten emelkedett e mutató.) Ebben az is közrejátszhatott, hogy az olaszok úgy érezték, hogy a többi tagállam és Brüsszel is magára hagyták a fertőzés alatt országukat, amire még az is rájöhett, hogy ekkorra vált még világosabbá az ország relatív, bár lassú leszakadása az EU átlagtól az euró bevezetése (1999) óta, azzal együtt, hogy nettó befizetők voltak végig az uniós költségvetésbe.

1.2. Az euró, mint közös valuta pozitív megítélése

Ugyanezen országok eurózána tagsághoz kapcsolódó lakossági hozzáállását tekinthetjük meg a 2. ábrán 2010 és 2020 között. Az látszik, hogy az olaszoknál a lakosság döntő többsége egyértelműen kitarott az eurózána-tagság támogatása mellett, sőt 2015-höz képest ez némileg

javult is, vagyis az EU-val kapcsolatos vegyes, időnként elkeseredett hozzáállás nem terjedt át az euróra vonatkozóan, annak ellenére, hogy Olaszországban már két évtizede politikai és szakmai vita dúl arról, hogy nem történt-e meg túl erős líra árfolyammal a belépés az euró övezetbe.⁸

2. ábra: Az euró népszerűsége egyes uniós tagállamok körében (%)

Forrás: Eurobarométer 2010, 2015, és 2020 felmérése

A felmérés azt is visszaigazolja Szlovákia esetében, hogy a már belépett közép-európai országokban a közös pénz népszerűsége magas, hiszen a görög válság azt mutatta meg, hogy az ottani lakosság tiltakozva, de elviselte a kért megszorításokat, a közös valutát nem akarta elhagyni. A lehetséges kandidátusok közül ebben a felmérésben a magyarok és románok kedvezőbb hozzáállást mutatnak, mint a lelkesedésben visszaesett csehek és lengyelek.

8 A 2021 nyarán készült Eurobarometer felmérés (95. számú) azt mutatta ki, hogy Magyarországon további négy százalékponttal, 67%-ra nőtt a közös valuta népszerűsége. Görögországban csökkent ugyan, de még mindig a polgárok 73%-a volt az euró zóna mellett, holott a három megszorító mentőcsomaggal 2010 és 2015 között nagyon megszenvedtek azért, hogy bent maradjanak az övezetben.

2021-ben az Eurobarométer felmérést⁹ készítette arról, hogy abban a hét országban, amelyek kötelezettek az euró bevezetésére (ezt csatlakozási szerződésük kapcsán legtöbbször népszavazással is megerősítették), és még ezt nem tették meg, milyen az euróval kapcsolatos kérdésekben a lakossága hozzáállása. (A kérdések az általános Eurobarométer kérdéseknél specifikusabbak voltak, a válaszoknál a „teljes” és az „inkább” típusú válaszok is az eredményben szerepelnek.)

Látható, hogy a válaszok némileg el is tértek az előzőekben elemzett normál Eurobarométer számoktól.

1. táblázat: Az euróval kapcsolatos lakossági vélemények néhány kérdésben a bevezetésre kötelezett EU tagállamokban (%)

Ország/Téma	1.	2.	3.	4.	5.
<i>Horvátország</i>	56	61	56	23	50
<i>Bulgária</i>	52	54	47	25	46
<i>Románia</i>	68	75	63	46	51
<i>Magyarország</i>	67	69	60	33	71
<i>Lengyelország</i>	59	56	51	22	65
<i>Svédország</i>	57	43	45	13	31
<i>Csehország</i>	52	33	36	9	43

1. Pozitív hatást vél a már eurót használó tagállamoknál.
2. Pozitív hozzáállása van a bevezetésre saját országában.
3. Pozitív hatása lesz az euró bevezetésének saját országában.
4. Amennyire lehet, hamar vezessék be az eurót saját országában.
5. Elveszti-e az euró bevezetésével saját országa gazdasági szuverenitását (nemmel válaszolók).

Forrás: Eurobarométer 492, 2021. július

A fenti táblázat alapján az alábbi következtetést lehet levonni:

- A hét eurózónán kívüli tagállamban egyértelműen úgy véli a többség, hogy akiknél bevezették az eurót, azoknál pozitívan hatott a gazdaságra.
- Csak Svédországban és Csehországban követi a politikai elit és a

9 Europa.eu: Intoduction of the euro in the Member States that have not yet adopted the common currency, 2021 <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2284>

lakosság többségi megítélése egymást abban, hogy saját országában nem kell bevezetni az eurót, hiszen a másik öt államban a lakossági többség a bevezetést támogatná. Ugyancsak többen vagy legalább megközelítően annyian (Svédország, Bulgária) mondják azt, hogy hasznosabb lenne az országának a bevezetés, mint annak halasztása. (Vagyis szinte minden vizsgált országban többen gondolják úgy, országuk Európához tartozási identitási vagy pragmatikus megközelítés miatt, vagy a saját elitjük iránti makrogazdasági bizalmatlanságból, hogy vezessék be az eurót, még ha nincsenek is meggyőződve arról, hogy ez jó lesz az országnak.) Romániában, Magyarországon és Horvátországban a bevezetés hasznosságáról is jelentős többségi vélemény van, míg Bulgária, Lengyelország és Svédország megosztott. Csehország viszont egyértelműen elutasító, csak náluk válaszolt a többség arra is igennel, hogy személy szerint rosszabbul járnának-e a közös pénz bevezetésével.

- Az előzőekben taglaltakat támasztja az alá, hogy a lakosság mekkora hányada támogatja a lehető leghamarabbi – nyilvánvalóan egy-két éven belüli – bevezetést. Románia és Magyarország lakossága ebben kiemelkedik, de azt is figyelembe kell venni, hogy a többség relatíve korán, „amint lehet” kitételrel támogató – Csehország és Svédország kivételével. (Vagyis a svédeknél elválik az ország számára a hasznosság és a gyors bevezetés igénye, ami azt jelzi, hogy nincsenek rászorulva identitási és orientációs szempontból az eurózónára, országukat és vezetésüket erősnek érzik arra, hogy saját monetáris politikával is sikeresek legyenek.)
- Arra a kérdésre, hogy elvesztené-e az euróövezetbe lépéssel országa a gazdasági szuverenitást, a csehek kisebb, a svédek nagyobb többsége adott igenlő választ, a többi országban a lakosság nagy része – Magyarországon feltűnően sokan, 71% – ezzel nem ért egyet. (Arra a kérdésre, hogy az euró bevezetése negatívan hatna országa identitására, csak a csehek, svédek és a horvátok kis mértékben adtak többségi igenlő választ.)

Kijelenthető, hogy a csehek és a svédek minden téren elutasítóak, míg mások – pl. a bolgárok, lengyelek – inkább az elitjükkel kapcsolatban bizalmatlanok, vagy a nyugatiasodást látják az eurózóna-tagságban. Magyarország és Lengyelország esetében pedig az elit halogató maga-

tartása nem talál támogatásra a lakosságnál, valószínűleg a leértékelő politika gyengíti az elitben való monetáris bizalmat, ellentétben az erős koronával operáló csehekkel. Mivel a bolgár lelkesedés is mérsékeltebb, mint a magyar, román és lengyel lakosságé, azt lehet mondani, hogy az erős (és stabil) árfolyammal rendelkező, „kívülről” is sikeres egyensúlyi politikát és felzárkózást együttesen produkáló országok nem annyira lelkesek a bevezetést illetően, mint ahol le kell értékelni a valutát.

2. AZ ERM II előzményei és jelenlegi helyzete

Érdemes áttekinteni, hogy mi a pontosan húsz évig tartó ERM I (1979-1999) öröksége. Már korábban, a hatvanas évek végén felmerült a Werner-terv révén a közös valutaunió kiépítése, amihez hozzájárult a vámunió és a közös piac sikeres kiépítése. A közös valuta bevezetését az olajválság elodázta, de 1979-ben bevezetésre került az ERM I mechanizmus, amelyet nem hivatalosan valutakígyónak nevezünk. Lényege az volt, hogy a keresztárfolyamtól +/- 6%-os ingadozást engedett meg a rendszer a kígyó közepén lévő kosárvalutához, az ECU-hoz képest, mely súlyozott elvi valutaként lényegében az euró előfutárát jelentette.¹⁰ Érdekessége ennek a rendszernek az, hogy az olasz, majd az 1992-es brit valutaválság után a brit kormány is egy időre felfüggesztette a részvételt ebben a mechanizmusban és lényegében a kígyó kinyílt, +/-15%-os egymáshoz képesti ingadozást engedélyezve. Mindez mutatta, hogy a ciklusokban a válságkezelési mechanizmusok eltérőek voltak már akkor is.¹¹ A brit kormány világosan jelezte, hogy nem kíván belépni az európai valutaövezetbe – az új ERM II rendszerbe sem – és a Maastrichti Szerződés aláírása után a dán népszavazás is a közös valuta kötelező

10 Bár az eurótól eltérően az ECU-nek nem volt konkrét pénzként megjelenési formája, de az EU-ban a kiadásokat ebben mérték az IMF-ben elfogadott SDR mintájára.

11 DORUCCI, Ettore – FIDORA, Michael – GARTNER, Christine – ZUMER, Tina: European Exchange Rate mechanism (ERM II) as a preparatory phase on the path towards euro adoption – the cases of Bulgaria and Croatia. ECB Economic Bulletin, Issue 8/2020. https://www.ecb.europa.eu/pub/economic-bulletin/articles/2021/html/ecb.ebart202008_01~035eb0fb07.en.html

bevezetésének elutasítása mellett döntött.¹² Svédország lakossága sem támogatta a belépést, holott ez az 1995-ben életbe lépett EU csatlakozási szerződés szerint kötelezettségük lenne.¹³ (Mint az előző fejezetben láttuk, a euróövezeti népszerűségi helyzet 2010 után még romlott is Svédországban.) Még itt jegyezném meg azt, hogy a ERM I rendszerrel párhuzamosan kialakult a német márka övezet, amelyben a fejlett északiaknak mondható országok a német márka körül alakították ki a valutájuk mozgását, ami megkönnyítette a későbbi euróövezet tagságot is, sőt már az ERMI stabilitását is ez adta.

Ugyanakkor figyelmeztető jel volt, hogy az olasz és görög valutáknak a valutakégyóban megnyilvánuló nehézségei mellett a franciáknak is voltak gondjaik a német márka és az azt követő valuták árfolyamával, vagyis versenyképességi okokból a 60-as évektől többször jelentősen le kellett értékelniük a frankot a német márkához képest.¹⁴ Tudjuk, hogy súlyos versenyképességi gondok voltak a belépés előtt a görög drachmával is, de ezt nemcsak leértékelésekkel, hanem az ERMI keresztárfolyam ingadozásának tágításával kezelték. (A görögök még 1998-ban is több mint 10%-os leértékelést hajtottak végre úgy, hogy 2001-ben beléptek a közös valutaövezetbe.¹⁵) Azt remélték, hogy az olcsó közös pénz megoldja nemcsak a konvergenciát, hanem a versenyképesség javítását, hasonlóan

12 Mint azt jeleztem, a dánok nem kívánnak belépni a valutaövezetbe, erről külön jegyzőkönyv rendelkezik, de ha úgy döntenek, belépésük bármikor lehetséges, és az első perctől, 1999-től részt vesznek az ERM II mechanizmusban, ahol fegyelmezetten követik az euró árfolyamát.

13 Svédország az EU-val együtt nem erőltette a belépést, formailag a jegybank függetlenségére hivatkozva a két évente kiadott konvergencia jelentésekben – legutóbb 2020 júniusában – nem teljesítettnek mondják a tagsági feltételt. Érdekesség, hogy a svédek nem léptek be 1999 óta az ERM II mechanizmusba sem, szabadon lebegtették versenyképes valutájukat az euróhoz képest, bár a svéd korona árfolyamának mozgása csekély.

14 Bővebben ld. NAGY-GYÖRGY Blanka: A francia gazdasági modell alakulása az ötödik Köztársaság idejében, in: Tanulmányok a nemzetközi kapcsolatok témaköréből, Patrocinium Kiadó, 2021. https://ajk.kre.hu/images/doc2021/pr/tanulmanykotet_2021.pdf

15 KRÁLIK: i.m.

a többi perifériaországához.¹⁶ Ehhez a hellének esetében még adatok hamisításától, illetve túl rugalmas ellenőrzésétől sem riadtak vissza.

Így jutottunk el az EU keleti bővítéséhez. 2004-ben és 2005-ben minden olyan rendszerváltó és a két mediterrán kis új tagország (Málta és Ciprus) belépett az ERM II-be, amelyek később (2015-ig) bezárólag tagjai is lettek a közös valutaövezetnek. 2008 nyarán, az euró 10 éves évfordulóján az EU Bizottság is győzelmi jelentést fogalmazott meg a tárgyban,¹⁷ majd néhány hónap múlva jött az a válság, amely az euróövezetet rázta meg a leginkább a fejlett világban és a kibontakozás is évekig tartott. Több euróövezeti állam is jelentős IMF-EU kölcsönre szorult fizetőképessége és/vagy bankrendszere megmentése érdekében.

A nem eurót használó Magyarország, Lettország és Románia is a nemzetközi pénzügyi intézmények kedvezményes segítségét kérte 2008 végén, majd 2010 és 2013 között a perifériális eurózóna tagok is hasonlóan jártak el.¹⁸ Mindez megakasztotta az euróövezethez való csatlakozás lelkesedésének mértékét, hiszen a baltiak felvétele után a három nem zónatag visegrádi állam nemcsak hogy megtartotta a szabadon lebegő valutáját, hanem elnapolta az euró övezethez való csatlakozását is, míg az EU-ba később belépő Bulgária, Románia és Horvátország fenntartotta szándékát, hogy belátható időben csatlakozzon az övezethez. A három kimaradó visegrádi ország elsősorban a további minél nagyobb gazdasági növekedést, mint a reálkonvergencia legfontosabb mutatóját tartja elsődlegesnek, ezért nem akar olyan kööttséget vállalni, amely – feltehetőleg egy bizonyos gazdasági felzárkózási szint alatt – a közös valuta bevezetését hozná, míg a másik három viszonylag gyors belépésre aspiráló balkáni tagállam elsősorban a belépéshez szükséges stabilitást, a reformkényszert látja fontosnak, bele-

16 Ld. KOHL, Helmuth: Aggodalom Európáért. Antall József Tudásközpont, 2016.. Az egyik legnagyobb európai hibának hivatalból való távozása – 1998 – utáni időkből azt nevezte, hogy a görögöket érdemtelenül 2001-ben felvették az euróövezetbe.

17 EU Bizottság: 10 éves az euró. Szakanyag (Staff Paper), Gazdasági és Pénzügyi Főigazgatóság, 2008.

18 Ld. European Parliament: The Instruments Providing Financial Support to EU Member States, Policy Department D, 2017 január. <http://www.europarl.europa.eu/studies>; illetve, https://en.wikipedia.org/wiki/European_debt_crisis

értve az egyensúlyi fegyelmet. Románia az utóbbi években ebből kivétel, hiszen részéről egy nagy külső és belső egyensúlytalansággal járó gyors felzárkózó növekedést indított el.¹⁹ A pandémia okozta válság előtt ők voltak 2019-es adatok alapján az az EU tagállam, ahol el kellett indítani a túlzott deficit eljárást, így a politikai akarattal szemben az eurózóna nem tud mit kezdeni, hiszen látszik, hogy a felzárkózásuknak nincsen meg a szükséges versenyképességi háttére.²⁰

A fentiekből következően a 2015-ben lezárult első keleti irányú euróvezeti bővítési hullám után mostanra, a 20-as évek első felére csak a horvát és a bolgár eurócsatlakozás maradt napirenden, még ha a társadalmi támogatottság miatt Magyarországon, Romániában, de esetleg Lengyelországban is elképzelhető lehet egy politikai váltás után az euróvezet felé való fordulás (ld. 1.1.2.fejezet). De ezt a magam részéről 2030-nál korábbi belépéssel nem tartom valószínűnek. A balkáni EU bővítéssel felmerülhet még az eurózóna további bővítésének elméleti kérdése is – Montenegróban és Koszovóban már euróval fizetnek – bár ez nem egyenlő az EMU teljes tagsággal – míg Szerbia vagy más, tagsági tárgyalásokra váró ország esetében még az EU belépés sem valószínűsíthető 2030 előtt. A későbbiekben vizsgált horvát és bolgár belépés lesz lényegében az eurózóna olyan első bővítési hulláma, mely már 2010 utáni gazdasági kormányzási reform²¹ minden jellegzetességével kerül végrehajtásra, ezért is érdemes magyar és román szemmel is élénken követni a fejleményeket.

19 KRÁLIK: i.m.

20 DORUCCI, Ettore – FIDORA, Michael et.al i.m.; EU Bizottság konvergencia jelentése, Institutional Paper 129, Brüsszel, 2020 június, ISSN 2443-8014 https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/economy-finance/ip129_en.pdf; Európai Központi Bank konvergencia jelentése, Frankfurt, 2020 június <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/conrep/ecb.cr202006~9fefc8d4c0.en.pdf>; A legfrissebb román jegybanki nyilatkozatok 2029-es céldátumot valószínűsítene.

21 Nemcsak maastrichti kritériumok, hanem a hatos csomag, a Bankunió előírásainak elfogadása, sőt a bizonyos igazságügyi és jogállamisági szempontok vizsgálata is előtérbe került a belépésre aspirálóknál, és sokkal élesebben vizsgálják a reálkonvergencia lehetséges állását is.

2.1. A horvát és a bolgár ERM II tagság – úton a belépés felé

2014-ben már elindult az EU-ban a Bankunió, 2014 novembere óta pedig az Európai Központi Bank (EKB) is elindította a maga makroprudenciális felügyeleti tevékenységét. Újdonságnak mondható az eddigiekhez képest, hogy nemcsak a két évente szokványos konvergencia-jelentések alapján a nominális maastrichti kritériumok teljesítése révén lehet bejutni a közös árfolyam mechanizmusba – amely az eurózónába való belépés előszobája – hanem ehhez képest egy előprogramnak is kell eleget tenni, sőt a mechanizmusba való belépés után utólagos programokat is végre kell hajtani.²²

A két balkáni tagországnak az előzetesen megállapított feladatok közül mindegyiket sikerült végrehajtani,²³ hiszen 2020. július 10-én beléphettek a közös árfolyamövezetbe. Ennek révén elindult az a legalább kétéves folyamat, melynek során döntés születhet arról, hogy a két ország megalapozottan tagja lehet a közös valutaövezetnek. A későbbi feltételek is sikeresen megvalósultak, mivel 2021. július elején mindkét ország bejelentette, hogy továbbra is szeretnék tartani a belépési ütemtervüket, mely alapján Horvátország már 2023. január elsején, míg Bulgária 2024. január elsején tervezi a belépést a közös valutába.²⁴ Ha ez sikerül, akkor

22 Dentons: Bulgaria and Croatia join the EU's ERM II and establish close-cooperation with the Banking Union, 2020. július. <https://www.dentons.com/en/insights/articles/2020/july/27/bulgaria-and-croatia-join-the-eu-erm-ii-and-establish-close-cooperation-with-the-banking-union>

23 Beléptek a Bankunióban már működő két mechanizmusba, az SSM-be (Single Supervisory Mechanism) és az SRM-be (Single Resolution Mechanism), és átvilágították a releváns európai tevékenységet folytató pénzügyi intézményeket is, a hiányosságokat pedig orvosolták. Teljesítették azokat a szabályozási feladatokat, amelyeket előzetesen meghatároztak nekik. (CSPCs – Country Specific Prior Commitments). Dentons, id.m.

24 Ld. a horvát kormány közleménye, illetve a bolgár kormány közleményét (2021): A horvát közlemény az eurózóna tagságról, 2021. július 1. <https://seenews.com/news/croatian-pm-says-croatia-ready-to-join-eurozone-in-jan23-746343>; A bolgár kormány közleménye az eurózóna tagságról, 2021. július 1. Reuters <https://www.reuters.com/article/bulgaria-eurozone-idUSL2N2OC1PM>. Horvátországban már a saját euró érméket is megtervezték, készen állnak a kibocsátásra. Az uniós döntés a kuna-euró árfolyam végleges

2024-ben már 21 tagállam lehet tagja az euróövezetnek.²⁵ Ezzel belátható időn belül megvalósulhat az, hogy a volt rendszerváltó országcsoport, mely elkötelezett maradt a viszonylag gyors eurótagság iránt, be is lép a közös rendszerbe – Románia kivételével.²⁶

Mint a zóna népszerűsége kapcsán jeleztem, a koppenhágai kritériumok alapján minden új tagállamnak, tehát a svédek mellett Magyarországnak, Lengyelországnak és Csehországnak is kötelezettsége az euró bevezetése, de ezek az országok a 2008-09-es valutaválság után feladták azt a korábbi céljukat, hogy belépési céldátumokat határozzanak meg.²⁷

A szlovénok és szlovákok sikeres belépése, valamint a lettek csatlakozása esetében a versenyképességi szempontok voltak előtérben, vagyis annak fontossága, hogy a három ország által előzetesen alkalmazott árfolyampolitika révén mikor van esély arra, hogy a folyó fizetési mérleg és államháztartás egyensúlyát megtartva tudjanak belépni. Szijártó vizsgálata 2018-ban arra a következtetésre jutott, hogy az optimális valuta övezetbe való belépés elméletének atyái is azt vetették fel, hogy a kisebb, nyitott országok rögzített árfolyammal készüljenek a tagságra.²⁸ Ez a balti államoknál hosszabb, de például a szlovénoknál és a szlovákoknál rövidebb rögzítési szakasszal ugyancsak sikeresen megvalósult a belépés előtt. Igaz sokszor kimutatták, hogy a felzárkózás vegyes eredményt hozott.²⁹

rögzítéséről várhatóan 2022 nyarán születik meg.

25 Két entitás, Montenegró és Koszovó külön megállapodással használja az eurót, míg a kis vámuniós partner államok (Andorra, Monaco, San Marino) a korábbi valutaunióiknak megfelelően használják a közös európai pénzt, de őket nem tekintjük az euróövezet tagjainak, csak az abban a maastrichti feltételek és procedurális feltételek teljesítése révén résztvevő tagállamokat.

26 KRÁLIK: i.m. leírja, hogy a jelenlegi tervek szerint 2024-ben lehet az ERM II tagja, és 2028-29 magasságában az euró tagja, ha megfelelő gazdasági reformokat és stabilizációs programokat hajt végre.

27 SZIJÁRTÓ Norbert: Az euró bevezetése a közép-kelet-európai régióban-tapasztalatok és kimaradás. Műhelytanulmányok 126. MTA KRTK-Világgazdasági Intézet, 2018 november; PALÁNKAI Tibor: The introduction of the euro and Central Europe, Economics and Sociology, 2015, Vol 8. No 2, 51-69.

28 SZIJÁRTÓ: i.m.

29 Kiemelném, hogy a szlovák átlagos növekedési ütem 2009, a belépésük után magasabb volt, mint az EU-ban és a magyarhoz van közel (20% vs 24%

Mielőtt még további szempontokat vizsgálnánk, érdemes megnézni azt, hogy mikor és milyen reálfejlettséggel léptek be a periféria országok az EU 27-hez képest. Ennek azért van jelentősége, mert az a három tagállam, mely nem kíván jelenleg Közép-Európából az övezetbe belépni, arra hivatkozik, hogy további reálkonvergenciára van szüksége ahhoz, hogy feladják a monetáris önállóságot. (A magyar jegybank például 90%-os konvergenciát tartott előzetesen fontosnak, ahhoz, hogy belépésünkről tárgyaljunk, erről később még említést teszünk.)³⁰

2. táblázat: A periféria országok eurózána belépési éve és fejlettségi szintje az EU 27-hez képest belépéskor és 2020-ban

<i>Ország (belépés éve az eurózána)</i>	<i>Eurózána tagság évében</i>	<i>2020-ban</i>
Görögország (2001)	90	64
Szlovákia (2009)	72	71
Lettország (2014)	64	72
Észtország (2011)	72	86
Szlovénia (2007)	89	89
Portugália (1999)	85	77
Litvánia (2015)	75	87

Forrás: Eurostat Megjegyzés: Spanyolországot és Olaszországot gyakran szintén emlegetik mediterrán EU tagállamként vagy perifériális államként is, de mivel a vizsgált időszak nagy részében 90% fölött volt fejlettségük az EU-hoz képest, és már 1999-ben beléptek alapító tagként a közös valutába, ezért nem vettem őket figyelembe a táblázat elkészítésében.

10 év alatt), de mivel 2016-ban volt egy módszertani korrekciójuk a GDP számításában (mely révén a reálfelzárkózási helyzetük kedvezőtlenebb lett), ez nem igazán látszik meg a jelenlegi felzárkóztatási szintjükön. ld. részletesebben: OBLATH Gábor: A nominális felzárkózás időben változó összetevői: reálgazdasági és árszintfelzárkózás az Európai Unióban 1995-2019 között. *Külgazdaság*, LXV. évf. 2021. július-augusztus (3-62.) <https://kulgzdasag.eu/article/1538>. A szlovénoknál viszont nem volt a válság után lényeges felzárkózás, csak 2016 után kezdtek gyorsabban fejlődni

30 ld. Magyar Nemzeti Bank: Fenntartható felzárkózás euróval. Hogyan újítsuk meg a maastrichti kritériumokat? MNB, 2020. <https://www.mnb.hu/letoltes/fenntarthato-felzarkozas-euroval-2020.pdf>

Az 2. táblázatból az látszik, hogy a periféria országai vegyes képet mutattak, de általában 2010 után – a baltiak kivételével – nem sikerült a felzárkózást folytatni. Görögországban például súlyos visszaesés valósult meg a relatív fejlettség terén, mely 2010 után bontakozott ki, mikor a globális pénzügyi válság idején kiderült, hogy az adósságpályájuk piacról nem finanszírozható tovább. Athén nehézségei már bőven látszottak korábban is, de ezt nem igazán orvosolták, abban reménykedtek a felek, hogy feltűnés nélkül kicsúszik az ország a feltárult súlyos nehézségekekből.³¹ Hatalmas fogyókúrával és a versenyképesség javításával – ld. Európai Bizottság Innovációs táblázat 2021³² – a folyamat szabadesése megállíthatónak tűnik, a gazdasági növekedés az országban fenntarthatóan elindult. De a pandémia-válság akkora ütést jelentett a magas görög adósságráta miatt, hogy már az is kétséges, hogy lehet-e – magas, 200%-os adósságráta mellett 2020-ban – a folyamatot kordában tartani, vagy újabb adósságleírásra lesz szükség a stabilizáció érdekében. (A korábbi ERM I mechanizmusban a görögök tevékenysége és Athén szinte végig a belépésig lebegő, de erősen leértékelő árfolyampolitikája nem sok jót vetített előre.)

Érdekeség a periférián ugyanakkor, hogy a viszonylag stabil árfolyampolitika – valutatanács vagy rögzített árfolyam, netán nagyon szűk mezsgyében folytatott irányított árfolyampolitika – jobban segített a megkapaszkodásban a balti országoknál. Igazán pozitív példa Észtország és Litvánia, a végig valutatanáccsal felkészülő két balti állam, amelyek a tagság után és a 2008-09-es valutaválság, valamint a 2020-as pandémia okozta válság ellenére is tartani tudják reáljövedelmi felzárkózási pozíciójukat. (A nem belépő Csehország kisebb ingadozás mellett tartja a felzárkózási ütemet, 2020-ban a relatív fejlettsége már 94%-os volt, ami az olasszal azonos.) Ugyanakkor lassult a gazdasági felzárkózás Lettországon, ahol sokáig irányítottan lebegtetett árfolyamot használtak és

31 Magam 2004 őszén az EP Gazdasági és Pénzügyi Bizottságának tagjaként az athéni olimpia után a nem várt horribilis költségek napvilágra kerülése kapcsán részt vettem olyan zártkörű meghallgatáson, melyen az Európai Bizottság és az Eurostat vezetőit vallattuk arról, hogy miként fordulhatott elő a görögök szinte észrevétlen eladósodása.

32 Europa.eu: European innovation scoreboard (2021) https://ec.europa.eu/growth/industry/policy/innovation/scoreboards_en

2008-ban nemzetközi pénzügyi fizetési segítséget kértek az EU-tól és az IMF-től. Hasonló a helyzet Szlovéniában és Szlovákiában.

Ugyanakkor ezeknél az országoknál a minőségi felzárkózást adó innovációs mutató – mely a versenyképességi mutatók egyik fontos válfaja – gyengébb, mint pl. az észteké vagy a még be sem lépett cseheké. A felzárkózás vonatkozásában érdemes azt látni, hogy a lettek 64%-os fejlettségi szintje az euró bevezetésének évében negatív rekord (ld. 2.táblázat), és 2014 óta az ő felzárkózásuk nem olyan látványos (de azért 8% pontos), mint a két másik baltikumi országé, ami zsinórmérték lesz a várhatóan hasonló belépéskori relatív fejlettségű horvátok számára is. A bolgárok mostani fejlettségi színvonalára pedig – 55%-os szint 2020-ban – precedens nélküli szakadékot jelent, hiszen a görögök vagy portugálok is magasabb relatív fejlettségi szinten voltak a közös valutába való belépéskor, mint várhatóan a bolgárok lesznek 2024-ben.

Itt kell megjegyezni, hogy a freiburgi CEP intézet kutatása szerint³³ az EU centrumországok között sem minden esetben volt sikeres az eurócsatlakozási folyamat. Ha szinkronban (időben párhuzamosan) nézzük a hasonló adottságú nem eurózána államokat, akkor kiderül, hogy az elmúlt 20 évben végig gazdasági növekedési lemaradást figyelhetünk meg az EU egyik vezető politikai hatalmánál, a franciáknál, valamint a korábban már említett spanyoloknál, olaszoknál és portugáloknál ahhoz az ún. szintetikus országcsoporthoz képest, melynek tagjai hasonlóak hozzájuk, de nem tagjai az euró övezetnek. Érdekeség a felmérésben, hogy a spanyolok 2010 után kezdtek a versenyképességi program révén közelíteni a szinkronpályához, a görögök viszont ekkor tértek le arról – hogy aztán 2018 után stabilizálják helyzetüket –, de még a belgáknak is minimális veszteségük volt egy párhuzamos pályához képest.³⁴

33 GASPAROTTI, A. – KULLAS, M.: 20 years of Euro: Winners or Losers, CEPS-study, 2019 február https://www.cep.eu/Studien/20_Jahre_Euro_-_Gewinner_und_Verlierer/cepStudy_20_years_Euro_-_Winners_and_Losers.pdf – Az ún. szintetikus módszer szerint kiválasztottak néhány olyan államot, mely a vizsgált euróövezeti állammal fejlettségben, strukturális adottságokban, korábbi növekedési ütemben hasonlatos volt, és ezen államok, a vizsgált országok euróövezeti állam fejlődésével vetették azt össze 1999-2017 között.

34 A szintetikus módszerrel végzett szlovák eredményt idézi BOD Péter Ákos

2.2. Az árszínvonal felzárkózásának kérdése

Nemcsak az egy főre jutó reál GDP felzárkózását érdemes nézni, hiszen a periféria országokban általában kisebb a GNI, vagyis az elosztható jövedelem szintje, hanem arról is be kell számolni, hogy mennyire sikerült az általános árszintekkel felzárkózni. Ennek azért adok nagy jelentőséget, mert ez megmutatja az árfolyampolitika, a tagállami inflációs politika és a bérfelzárkózás harmonizált eredményeit, ugyanakkor a közéleti vitákban nem kerül terítékre.

3. táblázat: Az egyes periféria országok árszínvonala (EU 27=100)

Ország	2000	2010	2020
Magyarország	51	60	61
Lengyelország	55	60	59
Horvátország	60	70	64
Észtország	57	68	80
Bulgária	33	46	54
Portugália	80	82	85
Görögország	82	95	82
Lettország	55	64	72
Csehország	49	71	72
Szlovákia	44	66	79
Szlovénia	74	84	83
Románia	35	48	52
Litvánia	51	60	68

Forrás: Eurostat, <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

Az 3. táblázat megmutatja, hogy a közép-európai országok nagyon eltérő szintet értek el a nominális árfelzárkózás terén. Ez az euróban mért bérfelzárkózásnál is hasonló mértéket feltételez, ami egyrészt azt jelenti, hogy a magasabb árszínvonalú országokban a bérek képesek ver-

– PÓCSIK Orsolya – NESZMÉLYI György Iván: Az euró és a szlovák gazdaság, Közgazdasági Szemle, LXVII. évf., 2020. április, 321–351., ahol az eurón kívüli Szlovákia gyengébb GDP növekedését modellezték le az eurózóna tagsággal rendelkező Szlovákiához képest.

senyképesen felzárkózni, vagyis magasabb hozzáadott értéksávot és nem olcsó telephelyet feltételez számukra a nemzetközi munkamegosztásban; másrészt az árfelzárkózás gyorsabban ad reményt ahhoz, hogy a fiatal munkaerő nem fog akkora létszámban kivándorolni, mint az elmúlt 20 évben a Baltikumból vagy Romániából, Lengyelországból.

Az EU és az eurózóna bővülése előtt szinte mindegyik posztkommunista ország felzárkózást hajtott ebben végre. Árfolyampolitikától függetlenül több, mint 10 százalékpontos volt az előrehaladás, míg az eredetileg magasabb szinten lévő görög-portugál tandem – amelyek az EU 15 (az 1995-2004 közötti tagállamok) sereghajtói voltak az előző évtizedekben – valamelyest fel tudott zárkózni. Azonban a válság mindezt megállította, sőt a görög válságkezelés révén még csökkent is a relatív árszint akárcsak, mint láttuk a 2. táblázatban, a GDP. (A görögöknél és a portugáloknál ugyanakkor magasabb maradt az árszínvonal a magyar, a lengyel, de még a szintén eurózóna tag lett mutatónál is.) Észtország és Lettország is 70%-os árszint alatt léptek be az övezetbe, de azóta folyamatosan tudtak feljebb kúszni. A litvánok mutatója szintén nagyon jó, 17% pontos emelkedés a két évtized alatt. A déliek esetében kijózanító volt, hogy nemcsak a reál GDP felzárkózásnál (ld. 2. táblázat) történt visszaesés (görögök), illetve stagnálás (portugálok), hanem az árszínvonal felzárkóztatásában hasonlóan visszafogta a pénzügyi válság őket. A rendszerváltó országok közül láthatóan leginkább a horvátok estek vissza, ami szinkronba hozta a GDP felzárkózási szintet az árszínvonallal. A többi ország árszintjének felzárkózása megfelel a GDP felzárkózási szintnek, így a belépésre aspiráló bolgároknál és a horvátoknál sem mondhatjuk, hogy elszakadt a két felzárkózási folyamat (a relatív fejlettségi és az árszínvonal) egymástól. Ugyanez érvényes a már tag lettekre is, akik a belépés előtt nem operáltak mindig valutatanáccsal, de szigorúan tapadtak ők is az euróra, és most a két mutató felzárkózása náluk is együtt áll.

Ugyanakkor az árszínvonal elmarad a reál GDP relatív uniós szintjétől a csehek, a lengyelek és a magyarok vonatkozásában, ami igazolja azt, hogy az utóbbi két ország esetében nem lehet – versenyképességi okból – tartani a GDP-növekedést és így a felzárkózást leértékelés nélkül. Más típusú véglet az összehasonlításban Szlovákia, ahol folytatni tudták a magyar árszínvonal alatt induló árfelzárkózási ütemet – vagyis náluk nagyobb az

átlagos infláció, mint az EU-ban, de ez nem párosul már a GDP relatív szintjével, nagyobb annál. Kérdés, hogy ezek utána szlovákok tartani tudják-e versenyképességüket, a várható ár- és bérfelzárkózást, vagy 2016-ban náluk is a görög típusú fájdalmas kiigazítás vette kezdetét. (Az árnyékgazdaság statisztikai beszámítása és más módszertani okok miatt 2016-ban jelentősen visszaesett a reál GDP felzárkózási ritmus északi szomszédainknál, holott kumulált gazdasági növekedésük 2010 óta alig maradt el a magyartól.³⁵) Sokat elárul, hogy a szlovák lakosság EU és főleg eurózóna megítélése nagyon jó, és a legfrissebb magyar irodalmi feldolgozásnál is jó a szlovák eurózóna tagság megítélése.³⁶ Mindenesetre a szlovák fizetési mérleg, a keleti területek leszakadása, a magas GDP-arányú, koncentrált szerkezetű áruexporton belüli szintén magas külföldi hányad is a magyar viszonyokhoz hasonló problémákat sejtet, ráadásul északi szomszédaink lassan felfelé lopakodó – még ha alacsonyabb – adósságrátával (a 2009-es 36%-ról 2020-ban 61%) rendelkeznek.

Pozitív felzárkózást mutat a vizsgálat a fix árfolyampolitikát a belépés előtt is már évtizedek óta gyakorló baltikumiaknál, főleg a litvánoknál és az észteknel, valamint a bolgároknál. Szlovénia esetében a hosszú válság okozta ármérséklés is hozzájárult ahhoz, hogy további gazdasági felzárkózás nem történt. 60%-os árszint alatt nem léptek be tagállamok, ezért a bolgárok felzárkózása nem mondható precedenssel alátámaszthatónak, de minden valószínűség szerint számukra nem lesz sokkoló árfolyam oldalról a tagság, tekintettel a 23 éve megvalósított valutatanácsra és a rögzített euró árfolyamra.

Az árszínvonal felzárkózására vonatkozó elemzésemet azzal zárom, hogy a görögök, a lettek, a portugálok és a szlovákok egy főre jutó nominális hazai jövedelme alaposan meghaladja a leértékelést jól tükröző magyar és a lengyel mutatót, holott a reálfejlettség nem ezt mutatja, vagyis a két utóbbi állam esetében nyílik az olló a két egy főre jutó GDP értéke között.

35 2020-ra, mint korábban is írtam, a magyar GDP/fő reálértékben 24, a szlovák 21%-kal haladta meg a 2010. évit. (A baltiaknál ez a változás 30% fölötti volt, akárcsak a lengyeleknél és a románoknál, míg a szlovénok és horvátok esetében messze 20% alatti. (Forrás: Eurostat) A relatív felzárkózás módszertani helyzetéről ld. bővebben OBLATH: i.m.

36 Ld. 1. fejezet, BOD et al. i.m., illetve MNB (2020)

2.3. A munkaerő termelékenységének javulása

Természetesen több viszonylatban is meg lehet vizsgálni a felzárkózás minőségi összetevőit, ebben a pontban a munkaerő nominális – hiszen nemzetközileg és a belső piacon is az euró költségek versenyeznek egymással – termelékenységét vizsgáltam még meg az EU periférián. A 4. táblázat alapján látszik, hogy a periféria országokban kezd visszatérni oda vagy azon a szinten marad a termelékenységi szint, ahol a relatív GDP szintje is van.

4. táblázat: Az egyes periféria országok nominális munkaerő termelékenysége (EU 27=100)

Ország	2009	2015	2020
Magyarország	74	71	72
Lengyelország	66	75	82
Horvátország	70	72	71
Észtország	67	73	82
Bulgária	40	45	50
Portugália	80	78	75
Görögország	99	78	70
Lettország	57	65	72
Csehország	80	81	87
Szlovákia	80	84	75
Szlovénia	81	81	83
Románia	53	59	75
Litvánia	61	73	82

Forrás: Eurostat, <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

Az előző két (GDP reálfejlettség és árszínvonal) vizsgált faktorhoz hasonlóan a válság után általában lassult a munkaerő termelékenységi szintjének felzárkózása, de már öt olyan országot találunk (Csehország, Szlovénia, Litvánia, Észtország, Lengyelország) a rendszerváltók között, akik folyamatos növekedéssel, 80% fölötti szinten vannak, köztük – talán meglepetésre – a lengyelek. Esetükben megalapozottabban állítható a fenntartható szint, de a magyaroknál, horvátoknál, bolgároknál

is nagyjából a reálfejlettség szintjén áll ez a mutató: a bolgárok itt is precedens nélküli lemaradást próbálnak behozni az euró zónába lépés gyors megvalósításával. Ugyanakkora portugál vagy a görög szintet már a legtöbb periféria ország – ellentétben az ár- és bérhellyeztetel – meg is előzte, a két ország esetében a csökkenést még nem sikerült megállítani.

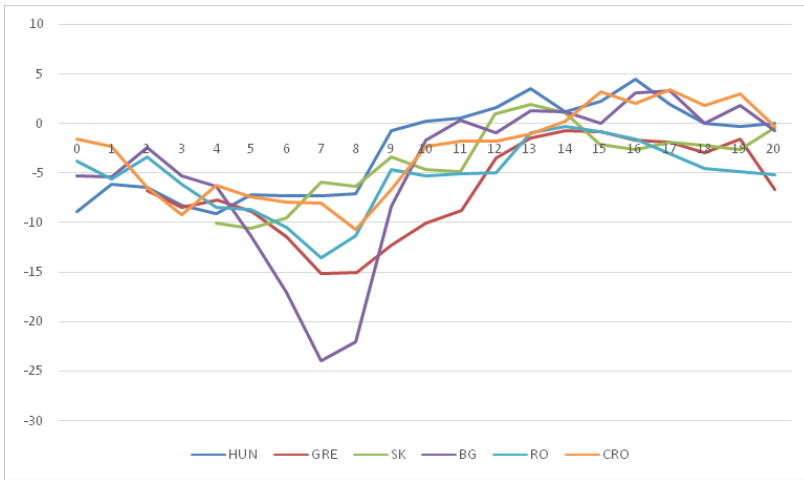
Pozitív meglepetés viszont a jelentős cserearányjavulást élvező románok felzárkózása, termelékenységük tartja a ritmust a GDP relatív szintjükkel.³⁷ (Ennek következménye és magyarázata a magyarokhoz – és főleg a csehekhez, szlovénokhoz – képest pl. az, hogy milliós nagyságrendben vándoroltak el nyugatra munkaképes korú románok, akiknek a gyerekei már nagyrészt nem térnek haza, másrészt viszont nem kell sok embernek a szociális feszültségek enyhülése miatt alacsony termelékenységű munkát adni. Hasonló a helyzet a lengyeleknél és baltiaknál is.) De a magyarok, lengyelek, valamint a horvátok is tartják a szintet, sőt a relatív termelékenység még magasabb is az árszínvonalnál, a görögöknél pedig most már alacsonyabb. Kiegyensúlyozott a szlovák teljesítmény. Összességében megállapítható, hogy a felzárkózóknál a relatív gazdasági fejlettség körül állnak a munkatermelékenységi mutatók is az EU átlaghoz viszonyítva.

2.4. Az eredmény, a folyó fizetési mérleg

Ezek után nézzük meg, hogy az előbbieken tárgyalt, általam eddig kiemelt felzárkózási szempontok – árfolyampolitika, reálértéken számolt GDP/fő, ár- és bérszínvonal, nominális termelékenység – mellett a felzárkózó országokban hogyan alakult az a mutató, ami a nemzetközi versenyképességüket hűen megmutatja, vagyis a folyó fizetési mérlegük.

37 KRÁLIK: i.m.

3. ábra: A folyó fizetési mérleg helyzete az EU periférián 2000-2020 között (GDP %-ában)

Forrás: Eurostat <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tipsbp20/default/table?lang=en>

A 3. ábra alapján kijelenthető, hogy a periféria országai a pénzügyi válság előtt még jelentős hiánnyal rendelkeztek a folyó fizetési mérlegükben, de a 2008-09-es válság után már szinte egyformán javult a mérleg, ami kizárólag a kereskedelmi mérlegek javulására vezethető vissza. Magyarországon több évtizedes hiány javulását konstatálhatjuk, de a szlovákok is egyensúlyt értek el annak ellenére, hogy 2009-ben bevezették az eurót, tehát hazánktól eltérően nem értékelhették le valutájukat. Látványos a javulás a görögöknél is, anélkül, hogy elhagyták volna a válság hatására az euróvezetet. (A pandémia évében a negatív mérleg nem nevezhető strukturális hiányosságnak egy ennyire turizmusfüggő országban, akárcsak a horvátoknál.) Bulgária és Horvátország, a két jelenlegi euró-aspiráns sikeresen stabilizálta magát, ami változatlan, illetve szigorúan korlátozott árfolyampolitika mellett nagy előrelépés. Nehézséget igazán a nagy termelékenységi és cserearány javulást felmutató és jó munkaerő termelékenységet elérő románok esetében láthatunk, főleg azért, mert a jelentős fogyasztási alapú felzárkózást nem tudta a külső gazdasági egyensúly támogatni.

Összeségében jó eredményt tudunk megállapítani a válság után, hiszen ezeknél az országoknál ráadásul az EU transzfermérleg is segítő, pozitív, vagyis a külső finanszírozási képesség legalább egyensúly közeli. Mindez versenyképességük javulását jelzi, főleg annak fényében, hogy többen – görögök, magyarok, románok, lettek – intézményi – különösen IMF – hitelfelvételre szorultak a pénzügyi válság alatt, de a 2020-as krízisnél ez már fel sem merült, mindenki a piacról finanszírozza magát, adós megítélésük ezalatt sem romlott az angolszász hitelminősítőknél.

3. A nominális maastrichti kritériumokról röviden

Az árfolyam ügyében már korábban léptek az eurózónába belépő két országban. Az ERM II-be most belépett horvátok 1999 óta irányított – szűkített sávban megvalósuló – lebegtetéssel kapcsolódtak az euróhoz, és a kilengéseket a 7,63-as elvi középhez képest 4,5%-os sávban tudták tartani végig. (Tényszerűen, inkább erősödött árfolyamuk ehhez képest, mint gyengült.) A kuna ezért 7.53450 árfolyamon került be az ERM II-be 2020-ban, míg a leva 1999 óta a valutatanácsban 1.95583 árfolyamon szerepelt, és ezzel a kurzussal lett véglegesítve – és azóta is ott tartva – az ERM II-ben 2020-ban. Bár a kuna a rendszer szabályzata alapján mozoghat 15%-os árfolyamszélességben, de belépése óta lényegében ezzel nem él a horvát fél.³⁸

A valutáját szabadon lebegtető magyar, román, lengyel és cseh árfolyampolitika elsősorban az inflációs célt kell, hogy teljesítse.³⁹ Árfolyamuk, ha nem is mindig jelentősen, de – a csehek kivételével – kilengett (leértékelődött),⁴⁰ hiszen mint láttuk, az árfelzárkózásuk nem tartott mindig ritmust a GDP konvergenciával, vagyis szükséges volt leértékeléssel is segíteni a versenyképességet.

38 2020. és 2021. júliusa között lényegében 7,48 és 7,58 között mozgott a kuna árfolyama. Ez bizalomerősítő jellegű a 2022-es végső döntés előtt. Forrás: Eurostat

39 Az EKB köztudottan 2%-os inflációs céllal rendelkezik 1%-os lehetséges kilengéssel. A cseh jegybank ezt tartja, a román és a lengyel jegybank 2,5%-os, míg a magyar 3%-os közeget határozott meg, 1%-os kilengéshatárral.

40 Ld. az EKB és a Bizottság utolsó, 2020. júniusi konvergencia jelentését.

3.1. Inflációs feltételek

A legutóbbi, 2020. júniusi EKB és EU bizottsági konvergencia jelentés megállapítja, hogy a hét tagállam, mely egyben eurózóna jelölt is, nagyrészt nem teljesíti az eurózóna belépéséhez szükséges inflációs feltételeket. Ugyanakkor azt is világossá teszi, hogy ebben az esetben nem lehet azt mondani, hogy hosszú távon fennálló problémát okozna, így a legtöbb komolyan belépni készülő eurós jelölnél nem jelent ez a kritérium komoly fennakadást. A fő probléma abban jelenik meg, hogy az árfelzárkózás még mindig hatalmas tartalékkal rendelkezik, ahogyan azt az előzőekben (2.2. fejezet) is vázoltam. Ennek oka részben a leértékelés. 2018 és 2020 tavasza között a magyar forint 10, a zloty 5, a román lej 3%-ot veszített értékéből az euróhoz képest, ami nem igazán bizalomnövelő tényező a továbbiakra nézve. (Érdekes, hogy ezen időszak alatt a svéd korona 7%-ot romlott, ami azt jelzi, hogy a svédek a gazdasági növekedés és a külső-belső egyensúly stabilitását tekintik elsődlegesnek legalábbis az árfolyamstabilitással szemben, utóbbit anticiklikus eszközként használva.⁴¹)

Az inflációs célkitűzések kapcsán több vita is generálódott a felzárkózó országok tekintetében. Az egyik fontos kérdés, hogy kell-e ragaszkodnia szorgalmasan konvergáló országok esetében a legjobban teljesítő három ország átlagát 1,5%-kal meghaladó értékéhez. Szapáry György már 22 éve jogosan jelezte, hogy ezt a feltételt rugalmasan kellene kezelni, hiszen a felzárkózás értelemszerűen nagyobb inflációval jár, ráadásul a Balassa-Samuelson hatás miatt ez részben automatikus is. Hasonló kritikát mondotta pénzügyi válság után Palánkai is.⁴²

Az inflációs kritériumnál arra figyelemmel kell lenni, hogy ennek metodológiai összeállításánál az elbírálás szigorúan jelent meg pl. Észtország és Litvánia esetében. A tervezett 2007-es belépésüknél – vagyis még a pénzügyi válság előtt – azt alkalmazták, hogy a referencia országok körében a tagállamok és nem az euróövezet legjobb mutatójú

41 EKB konvergencia jelentés, 2020.

42 Ld. SZAPÁRY György: Az árfolyamrendszer kiválasztása az átmenet országaiban az EMU csatlakozás előtt, Közgazdasági Szemle, 2000. december, 951-961. és PALÁNKAI (2015): i.m.

három országát vették referenciának a Maastrichti Szerződésre és nem az értelemszerűsége hivatkozva, hiszen a kezdetekkor (1999) nyilvánvalóan nem volt külön eurózóna tagállami kategória, de később már igen. De talán ennél is nehezebben volt érthető, hogy beszámoltak olyan tagállamot is a referenciákba, ahol az előző években volt negatív infláció, ami lejjebb vitte a referenciaszintet – holott a negatív inflációt a közgazdasági irodalom sem tekinti jónak –, ezért meglátásom szerint nem számolható bele a három legjobb tagállami kategóriába sem. Erről akkor külön is említést tettem az EP vitában.⁴³ A Bizottság 2020-as konvergencia jelentése kapcsán megtudtuk, hogy most már a nagyon eltérő inflációs viselkedésű országokat nem veszik referenciaországoknak, és racionálisabban számolják a megelőző három év elérhető adatait is, bár így is pl. 2020-ban a referencia szint 1,8% volt, ami még igen alacsony a felzárkózó országok számára.⁴⁴ A bővítéshez most is rugalmasság kell Horvátország és Bulgária esetében.

3.2. Adósságráta és éves deficit

Az adósságráta vonatkozásában is nagy flexibilitásra van szükség, hiszen sok aspiráló tagállamnak 60% fölött volt és van most is a mutatója – a pandémia válság óta különösen –, ráadásul a 2010 után erősödő és büntetéssel járó szankciórendszer csak a már eurózóna tagokat érinti. Bár legtöbb tagállam 2010–2019-es időszakban erős csökkentésbe kezdett e téren, de pl. nem sikerült a növekedés lassulása miatt igazi áttörést elérni. A belépni szándékozó Horvátország például évek óta 60% fölötti rátával rendelkezik, igaz, az éves deficitjük – a szintén belépés előszobájában lévő bolgárokkal együtt – 2019-re már eltűnt. Itt is negatív példaként említhető Románia, amely ellen még a pandémia válság előtt EDP

43 Ld. BECSEY Zsolt: Egy konszolidáció kihívásai: kettős mérce az euró zóna bővítése során. Európai Tükör, 2007/9. 48-53.

44 2020-ban a referenciát három eurózóna tagállam – Olaszország, Portugália és Ciprus – adta és mindegyiknek pozitív volt az éves inflációja, így lett 1,8% a referencia szint, amit pl. Horvátország teljesíteni tudott. (EKB, 2020.) Ugyanakkor 2022-ben az általános inflációs szint miatt ezt nehezebb lesz délnyugati szomszédunknak teljesítenie.

eljárást kellett javasolnia a Bizottságnak (szankcióktól jelen helyzetben nem kell reálisan tartaniuk), és nem lehet látni, hogy 2020-tól hogyan állítják helyre az éves államháztartási egyensúlyt. Az eurózónába belépni igyekvő Horvátország is nagyon jelentős egyensúlyvesztést könyvelt el 2020-21-ben, hiszen a turizmus, mely szektort a pandémia a legjobban sújtotta, igen jelentős hányadot képvisel a gazdasági teljesítményükben. De a bizottsági elemzések szerint 2020-ban jó esély mutatkozott arra, hogy Zágráb visszakерüljön egy olyan pályára, mely a túlzott deficitből számszerűleg is kijön, és szignifikánsan csökkenti a hiányt. Bulgária esetében 2020-ban is alig haladta meg a hiány a 3%-os küszöböt, ezért ők valószínűleg a hiány és adósság kritériumot tartani tudják, ami Közép-és Dél-Európában ritkaságszámba megy.

Itt jegyzem meg, hogy az MNB legutóbbi alapos, az eurózónáról szóló tanulmányában jogosan vetette fel, hogy a 3%-os deficit túl magas ahhoz, hogy új tagállam megbízható hiánygazdálkodással belépjen a közös valutaövezetbe. Ráadásul politikai okokból – az eurózóna tagok túlzott deficit alá vonásának elkerülése céljából – már 2003-04-ben megjelentek olyan könnyítő szempontok, amelyek révén az éves deficit szempontjából lehetett csökkenteni a tényleges szankció alá eső hiány szintjét.⁴⁵ A mai napig nem került sor konkrét pénzügyi szankcióra valamely tagállam túlzott deficit helyzete miatt, holott a franciák az utóbbi két évtizedben folyamatosan küzdöttek ezzel a gonddal. A középtávú célok (MTO) a 3%-os hiánynál sokkal kisebb deficitet határoznak meg, és a racionalitás is azt kívánja, hogy a nehezebb időkre maradjon tartalék költségvetési stimulusra, hiszen a lelassult növekedés mellett ekkora hiányok nem csökkentik az adósságrátát.

45 2004-ben, pontosan a keleti bővítés évében utasította el a Tanács azt a formailag megalapozott bizottsági javaslatot, mely a német-francia tandem túlzott deficit eljárás alá vonását célozta, sőt ennek későbbi legitimálására olyan EDP (túlzott deficit eljárás) kalkulációs csökkentő tényezőket is bevontak, mint a német egyesítés államháztartási tételei vagy a franciáknál az állami K+F kiadások bizonyos tételei. Eközben az új tagállamok nagy részét automatikusan túlzott deficit eljárás alá vonták.

4. Szigorodó euróvezeti belépési feltételek

1999-ben, az induláskor, a politikai projektként is felfogott euróvezetbe szinte mindenkit felvettek, aki ezt kívánta. (Ehhez a maastrichti feltételeket is rugalmasan értelmezték az induló belépők meghatározásánál.) Egyedül Görögország esetében késett két évet a tagság, de mint előzőleg írtam, az euró fizikai kibocsátásának időpontjában ők is beléptek, ezért velük bezárólag első körnek definiálható az eurózóna felállítása 1999-2002-ben. 2010 után ez a megközelítés nagyon visszaüött, ekkor rendült meg a bizalom nemcsak Athénban, hanem az eurózóna mechanizmusaiban is. A konvergáló és a zóna periferiáján lévőknel az alacsony kamatok miatt általános volt a bizalom, hogy a különbségeket és az eltitkolt problémákat formális gazdasági konvergenciával – a reálértékben mért GDP erre jó mutató – túl lehet élni. 2008 előtt nem igazán nézték a reálkonvergencia nem definiált, de tényszerűen azonosítható további szempontjait, mindössze a reál GDP-t figyelték eredményoldalon, esetleg az ár- és bérszínvonal felzárkózását vették figyelembe. A hatalmas, belső egyensúlytalanságok (pl. a folyó fizetési mérlegekben), más versenyképességi szempontok nem jelentek meg aggodalom forrásaként, holott az nyilvánvaló volt, hogy a tényezők áramlása nem volt tökéletesen egyforma a belső határokon át és azokon belül sem, vagyis nem volt – és most sem az – ideális valutaövezet az eurózóna ebből a szempontból. 2010 után ez megfordult, egyensúlytalansági mechanizmus vizsgálatokat építettek be az éves ún. szemeszterekbe. Ezeket – pl., ha a németek a többiekkel ellentétesen túl nagy kereskedelmi aktívumra tesznek szert – elemzik, az országspecifikus ajánlásokba beépítik, más kérdés, hogy ennek mekkora a hatása.

Fentiek miatt már konkrétan nem csak a maastrichti alapkritériumokat vizsgálják.⁴⁶ Ugyanakkor érdekes, hogy Románia kivételével az ún. periféria országoknál hozzávetőlegesen – mint láttuk – mindenkinek jóra fordult 2010 után a folyó fizetési mérlege (a tőkemérleg, vagyis az EU transzferek és az FDI beszámítása nélkül, vagyis nem a külső finanszírozási képességet vizsgálva, de az FDI profit kivonással számolva). Elvileg ez a valuta erősítését hozza magával a nem euróval fizetőknel, mégis legtöbb

46 SZAPÁRY: i.m, PALÁNKAI: i.m.

sikeres ország leértékelte a valutáját. (Fix árfolyam mellett legfeljebb ez belső leértékeléssel, vagyis reálbér csökkentéssel történt a bátraknál, mert valószínűleg nem tudták volna tartani a jó külső mérlegeket.) Bulgária és Horvátország, a két ERM II friss tag is nagyon jó folyó fizetési mérleg eredményeket tudtak felmutatni, annak ellenére, hogy (mint láttuk) nem éltek a valuta leértékeléssel, vagyis gyorsabb ár- és bérfelzárkózást választottak. Szinte minden baltinak és a bolgároknak, valamint a horvátoknak a stabil árfolyam mellett is pozitív volt a válság után a folyó fizetési mérlegük, akárcsak a lengyeleknek, a magyaroknak vagy a cseheknek. Közülük a csehek ehhez még azt is megengedhették, hogy nominálisan erősödött a korona az euróhoz képest, gyors árfelzárkózást jelentve. Szlovákia viszont enyhén deficités mérleget tud hozni, az ő egyensúlyukat ebben az EU nettó transzfer hozza meg, de ez szemmel láthatóan elégnek bizonyul.⁴⁷

2020 elején az MNB emellett még sorra kidolgozta azokat a feltételeket, pl. a munkanélküliség, pénzügyi ciklusok hasonlósága vagy a pénzügyi szektor fejlettsége és egészsége, és felsorol konkrét feltételeket, kicsit szigorúbban, mint az EU szemeszterben használt egyensúlytalansági mechanizmus vizsgált mutatói,⁴⁸ amelyeket szükségesnek vélt az eurózóna keleti irányú bővítéséhez vagy konkrétan Magyarország csatlakozásához (Maastricht 2.0). Megítélésem szerint ez az alapos munka azt igyekszik igazolni, hogy a versenyképességi gondokkal küzdő – leértékelésre és inflációra kényszerülő, abban az EU átlagtól szintén lemaradó – államok, pl. Magyarország miért ne lépjenek be pl. 90%-os fejlettségi szint alatt és rendezett egyensúlyi mutatók nélkül az övezetbe és inkább tartsák meg egyéni védekező mechanizmusaikat a monetáris politika területén. Mint korábban láttuk, voltak olyan tagállamok is, amelyek mélyen 75%-os fejlettség vagy árszint alatt léptek be – nem is beszélve a 90%-ról – és mégis tudták folytatni a kiegyensúlyozott felzárkózást eurót használó tagországként is. Ugyanakkor Franciaország, Olaszország vagy Spanyolország arra példa, hogy 90% fölötti fejlettségi szinttel egy eurózóna tagállam sikertelen gazdaságpolitikával lassan le

47 Ezt a trendet megerősítette 2022-re is az Európai Bizottság 2021 novemberi előrejelzése.

48 MNB 2020.

tud szakadni, történetesen 90%-os szint alá, mint most Spanyolország vagy hamarosan Olaszország vonatkozásában is látható.

Az EU Tanácsa is már túllépett a maastrichti kritériumokon, hiszen az ERM II belépésnél a jelölt számára most már meghatározta a Bankunióban való részvételét is. Sőt Bulgária esetében ráadásul felmerült, hogy a 15 éve, uniós belépésükkor felállított igazságügyi ellenőrző mechanizmusban meghatározott feltételeket is minél sikeresebben teljesítsék, ami már elvezet bennünket nemcsak a működő piacgazdaság jó intézményrendszeréhez, hanem a korrupció visszaszorításához vagy a túlzott nagyvonalúság elkerüléséhez is. (A magyar és a lengyel kormány kapcsán 2020-ban megjelent jogállamisági mechanizmus a bolgárok euróövezetbe csatlakozása ügyében viszont nem került terítékre; az EU tagoknál ezt inkább a pénzügyi források megvonására fogják használni.) Az már ma adott, hogy az árfolyammechanizmusba jelentkező ország részt tudjon venni a Bankunióban, illetve hogy más pénzügyi szakterületen is átlátható legyen a tevékenysége. Ezért az előzetes feltételek között már a horvátok és a bolgárok vonatkozásában az EKB nagyon aprólékosan megnézte a két országhatáron átnyúló hatással is bíró bankjainak – a Bizottság pedig a többi pénzügyi intézményeinek – az állapotát, mielőtt még beengedték volna őket az ERM II mechanizmusba.⁴⁹ Sőt még ehhez egy utólagos kritériumrendszert is fűztek, melyet még a minimálisan két éves ERM II szakaszban ellenőriznek. Az euróövezeti belépés ezért sokkal szigorúbb és tágabb vizsgálati kört felölelő lesz, mint az eredeti euró alapító tagoknál. Nagy szerepet kap a pénzügyi és külkereskedelmi integráltság vizsgálata is, amit közgazdasági értelemben minden térségünkben lévő tagállam teljesít.

5. Konceptiók a belépési kritériumokról

Mint az 1. fejezetben is jeleztem, korábban – elsősorban az inflációs kritériumok kapcsán – megjelentek azok az elméletek, melyek szerint az euróövezet addigi tanulságai alapján logikusan kell alkalmazni azokat a kritériumokat, amelyeket még egy másik történelmi helyzetben, a

49 Ld. DENTONS: i.m., vagy DORUCCI et al. i.m.

növekedési periódus fénykorában alkalmaztak ún. Maastrichti kritériumokként. A 2008-09-es válság után hároméves periódusokat tekintenek át az adott országnál, aminek fényében elég kevésnek tűnik az a legalább kétéves időszak, melyet az adott országnak el kell töltenie az ERM II rendszerben, és ami után már lehet dönteni a belépésről. (Ezt a feltételt hosszabbítaná meg az MNB is legalább három évre.) 2004 után lényegében csak Szlovénia esetében tartották be a két évet, a többi ország több időt – legalább négy évet, bizonyos esetekben egy évtizedet is – töltött ebben a státuszban, mire az euróövezet első keleti bővítési köre 2015-ben Litvánia belépésével befejeződött.

Az árfolyamstabilitás kérdéskörében szintén megoszlanak a vélemények. Legtöbben azt gondolják, hogy a kis országoknak, amelyek nyitottak és kicsi a belső piacuk, a rögzített vagy majdnem rögzített valutával kell operálniuk. Ez lényegében a felzárkózás terén sikeres is volt, igaz, a válságok idején az egyéni védekezési lehetőség elveszett, ami pl. a balti államoknál 2008-09-ben erős visszaesésben is megmutatkozott. (A baltiak viszont 2020-ban, a pandémia alatt nem estek látványosan vissza, a többi közép-európai országhoz képest még jól is tartották a GDP szintet, illetve az államháztartási hiányt. Litvánia például csak 1% alatti gazdasági visszaesést produkált 2020-ban.) A baltiaknál sajátosság az, hogy a lakosság és a gazdasági szereplők is tudomásul veszik azokat a visszafogó intézkedéseket – pl. adóemelés, bércsökkenés –, melyeket válság esetében foganatosítani kell egy eurózóna tagállamnak önálló monetáris eszközök híján.

Az árfolyamstabilitásra vonatkozó kritérium egy felzárkózó ország esetében a szabadon lebegő valutánál, pozitív folyó fizetési mérleg és külső finanszírozási aktívumnál – mint korábban jeleztem – felértékelődési hatással jár. Márpedig erről a kritériumok nem rendelkeznek, csak lényeges leértékelés – vagyis a versenyképességi gyengeség – elkerülését követelik meg az ERM II szakaszban a Stabilitási és Növekedési Paktum keretében, de a felértékelődéssel nem foglalkoznak.⁵⁰

50 2008 folyamán, amikor a szlovák eurótagság végső előkészülete zajlott, mindez komoly gondként merült fel, hiszen a kétévesnek mondott, valójában négyéves időszakban – sőt összesen tíz évig tartott – a hosszabb árfolyam

A szakirodalom – idézi Szijártó – lényegében nem is az árfolyammechanizmusokat vizsgálta sokat, hanem a 60-as évek nagy elméletén, az optimális valutaövezet teóriáján, illetve az adott országok költség-haszon elemzésében mélyült el. Azt leszögezhetjük, hogy ezen elemzések kimutatják azt, hogy minden keleti csatlakozott tagállamnak inkább érdemes belépni a közös valutába, hiszen a nagy gazdasági integrációjuk lényegében megtörtént, rengeteg működőtöke érkezett az adott államokba az euróövezetből, és a külkereskedelmi nyitottság is elsősorban euróövezet felé jelent erős gravitációt. Nem jelent problémát az üzleti ciklusok – az optimális valutaövezet egyik fontos szempontja – harmonizációja pont a nagyon erős kereskedelmi és pénzügyi integráció miatt. Ezt jelzi az is, hogy a 2004 után belépett rendszerváltó országokban a gazdasági növekedési vagy visszaesési ciklusok elég pontosan követik az EU, illetve az eurózóna ciklusait.⁵¹

A főbb gazdasági szerkezeti mutatókban is nagyon nagy a hasonlóság, hiszen a legfőbb kereskedelmi és tőkepartnerhez, Németországhoz hasonlóan jelentős az ipar szerepe, és egyre inkább – főleg az exportban – nő a szolgáltatások súlya. A költség-haszon elemzéseknél többirányú szempontok alapján a többség – Szijártó gyűjtésében – is szinte kivétel nélkül az eurózónába való belépés mellett teszi le a voksot. Ebben nemcsak közgazdasági szempontok, hanem az erős kereskedelmi és befektetői kapcsolat mellett a gazdasági válságok miatti védtelenség elkerülése is szerepet játszik. Nem lényegtelen a kisebb devizatartalék lehetősége (ld. Dentons elemzése, de az EKB is elégségesnek tartja most például a bolgár és horvát tartalékot), az átváltások költségcsökkentésén át a pénzügyi közvetítő rendszeren keresztül a tőkebeáramlás lehetőségének fontossága,

mechanizmusban a szlovák korona nagyon erősen értékelődött fel, és erős árfolyammal léptek be az övezetbe. Az EP vitákban kérdésként merült fel, vajon nem jelent-e később problémát, hogy túl erős a felértékelődés. (Ezt nem tiltotta a Stabilitási és Növekedési Paktum.) Mivel 2009 után a GDP felzárkózás a keleti periférián lelassult, és fix árfolyamokkal léptek be a balti az ERM II-be, a felértékelődés nem jelentett akkora gondot, mint 2009. előtt északi szomszédunknál. Hasonlóan szerencsés most a helyzet a bolgár és horvát árfolyam esetében.

51 Ld. SZIJÁRTÓ: i.m. és MNB (2020)

mivel a belső megtakarítások nem tudják önmagukban meghitelezni a fejlesztéseket vagy a fogyasztást. Az is látszik a déli államok eurós tapasztalatából, hogy a mesterségesen olcsó források nem vezetnek eredményre, hiszen a kisebb reálkamattal olyan beruházási boom bontakozik ki, mely aztán buborékokat (főleg az ingatlanépítkezéseknél) eredményez, nem pedig a termelékenység szükséges felzárkózását. Ráadásul ez külső beruházási forrásokat is bevon, mivel a belső megtakarítások legtöbbször a periférián nem elégségesek a fűtött hitelezési tevékenységek fedezésére. A korábban magas inflációhoz, kamatszintekhez és leértékeléshez szokott déli modellnél például versenyképességi kérdés, hogy hogyan tudják a nemzeti valuta leértékelését és az inflációs hatást nélkülözni. (Az MNB 90%-os felzárkózási kritériuma mögött többek között az is áll, hogy a magasabb inflációs szint mögött a kiegyenlítődéssé miatt alacsony reálkamat van, ami egyrészt a megtakarítások helyett a túlzott beruházásokat, illetve a külső hitelezési forrás kitettségét is magával vonzza.) Nem véletlen tehát, hogy a különböző elméletek között megjelentek azok, amelyek a belépési feltételek rugalmassá tételéről szólnak.⁵²

Magyarországon és Lengyelországban indult meg a vita igazán arról, hogy a kormányzati elit mikor lépjen be a közös övezetbe, hiszen most csak leértékeléssel és önálló monetáris politikával – jegybanki olcsó injekció révén – tudnak egyensúlyi fejlődést elérni. (Csehországban lényegében – hasonlóan a dánokhoz és a svédekhez – egy erős és stabil valuta, valamint a hozzá tartozó alacsony, de termelékenységgel alátámasztott kamatszint segíti a versenyképességet, és nem teszi létkérdéssé az euró bevezetését.)

A pénzügyi válság előtt Csehország, Magyarország és Lengyelország 2003 és 2009 között folyamatosan dolgozta ki az euróbevezetési terveit, melyek megvalósulását néhány évre taksálták. 2009 után azonban lényegében mind a három ország feladta az euró belátható időn belüli bevezetését. Azóta ilyen jellegű elemzés nem született, bár a lengyelek 2015-ben is készítettek egy jegybanki elemzést, de már céldátum nélkül.⁵³ (A jelenlegi magyar és lengyel kormányzati felfogás nem is határozott

52 PALÁNKAI: i.m., SZAPÁRY: i.m.

53 SZIJÁRTÓ: i.m.

meg konkrét felkészülési programot, de részükről az inflációs cél, az árfolyamstabilitás, az eladósodottsági ráta csökkentése sem szerepel a kiemelt célok között.)

Az elméleti megközelítésekben új elem volt a magyar jegybank korábban már idézett, 2020 elején megjelent tanulmánya, mely szerint egy újra definiált és szélesebb kérdéskört felölelő euróövezeti felvételi kritériumrendszer kell, ahogy annak elemeit a korábbi fejezetekben már jeleztem. A Magyar Nemzeti Bank elemzésében arra jut, hogy az igazán sikeres felvételhez az kell, hogy magas – 90%-os – legyen a belépő ország reálfejlettségi szintje. Javaslatainkban a belépési feltételek között a fejlettséggel regresszíven csökkentett, legfeljebb 2%-os költségvetési hiány, a maastrichti eladósodottság 50%-ra mérséklése szerepel, de az inflációs célt is elsősorban az EKB-hoz közelítenék. (Jelenleg 1% ponttal magasabb a magyar inflációs cél, mint az európai jegybanké). Bár javaslataink elsősorban a magyar döntéshozatali elit számára mérvadó, de az álláspont helyeslendő, különösen az, hogy magas államadósság ráta felett csak 0%-os éves hiány lehet elfogadható, és csak alacsony adatok fényében lehet elengedni a hiányt, akkor is csak 2%-os maximumig. Ez a lassabb eurózónás növekedés miatt valóban szükséges szigorot jelent ahhoz, hogy ne nőjenek az adósságráták és főleg ahhoz, hogy kellő puffert álljon rendelkezésre bármilyen válság esetén az övezeti tagország fiskális reakciójára.

6. Horvát és bolgár tervek

Mivel 2015 után már nem volt várakozó ország a ERM II rendszerben, ezért azon országok kerültek a figyelem előtérbe – az ún. Hetek –, amelyek még nem zónatagok, de kötelezettségük van a belépésre. 2018-ban jelentkezett Bulgária, hogy szeretne részt venni az árfolyammechanizmusban, de akkor még Brüsszelben előfeltételekhez és azok előzetes teljesítéséhez kötötték részvételüket a rendszerben, melyet 2020-ban teljesítettek Szófiában. (Vélhetően hasonló feltételek várnak majd Romániára is, ha valódivá válik kérelmük néhány év múlva.)

Az előzetes feltételek kapcsán meg is történt a hat, uniós szinten is számottevő nemzetközi bank átvilágítása, stresszvizsgálata, amelynek

során kettőnél további tőkeemeléseket is előírtak. A bankrendszert az EKB, míg a pénzügyi rendszer többi részét a Bizottság vizsgálta át. A döntést 2020 júliusában hozták meg. Előtte a kétévente szokásos folyamatban 2020 júniusában vizsgálta meg a két uniós intézmény a hét ország, így Bulgária feltételeit az eurózóna tagság ügyében. Mint nem ERM II tag és mint nem euróövezeti előkészületben lévő ország a törvényi feltételeknek – főleg a jegybank függetlensége – nem felelnek meg, de a gazdasági feltételek esetében is kérdéses még az inflációs célkitűzések bolgár teljesítése, valamint a fejlettségbeli szakadék kezelése. (A kettő össze is függ, hiszen a felzárkózó országok, már csak a Balassa-Samuelson hatás miatt is, jelentősen magasabb inflációval rendelkeznek, főleg ilyen nagy szakadék esetén.)

Valószínűnek látom azt, hogy az inflációs kritériumnál eltekintőek lesznek az euróövezeti államok Bulgáriával. A bolgárok átesnek majd egy post ERM II megfeleléségi értékelésen is, amikor be akarnak lépni az euróba – ez a kormány kommunikációja szerint 2024 január elseje – akkor 2023 tavaszán – a 2022-es soros kétéves konvergencia jelentéseken túlmenően, kapnak egy külön vizsgálatot a felkészültségre vonatkozóan. Az biztos (ld. 1.táblázat), hogy ilyen alacsony uniós fejlettséggel még nem vettek fel tagállamot a perifériáról, hiszen a legalacsonyabb fejlettségi szinttel a szintén rögzített árfolyammal rendelkező Lettországot fogadták be, szintje akkor 64% volt az EU 27-hez képest, míg Bulgária 2020-ban érte el az 55%-ot. Az azonban biztató, hogy a szigorú és két évtizedes valutatanács már a baltiaknál is bizonyította, hogy nem jelent nagy váltást a belépés, és nem volt igazán törés sem abban, hogy folytassák a nagy különbség ellenére az utóbbi másfél évtized felzárkózását. Erre Bulgária esetében jó remény lehet, hiszen a folyó fizetési mérleget tudják egyensúlyban tartani most is, sőt az államháztartási mutatóik is nagyon kiegyensúlyozottak. (2020-ban minimálisan lépték át a 3%-os túlzott deficit határt, és joggal feltételezhető, hogy az egyensúlyi büdzsét 2023-24-ben helyre tudják állítani.) Szlovákia tagsága idején mozgott a politikai konszenzus 70-75%-os EU fejlettségi szint körül, tehát akkora konvergenciánál már nem valószínű, hogy nagy versenyképességi gond lehet. (Persze a görögöknél 90% fölött is lett.) Megjegyzem, hogy a nem hosszú idejű valutatanáccsal belépő Szlovákia gazdasági felzárkó-

zása lassult le látványosan 2010 után, bár még mindig jelentős fejlődési ütemkülönbséget tud felmutatni az EU-val szemben északi szomszédunk, eltérően a szlovénoktól.

Horvátország esetében a gazdaság nehezen keveredett ki – Szlovéniával együtt – a pénzügyi válságból, előzőleg elért relatív fejlettségi szintjét csak 2019 magasságában érte el. Ez azonban elsősorban szerkezeti problémákkal és nem a maastrichti feltételekkel függött össze. Végül is az árfolyam, az inflációs és az egyensúlyi feltételeket 2017-ben hozta a válság óta először délnyugati szomszédunk. 2018-ban született meg a jegybank és a kormány közös eurózóna tagsági stratégiája, amit a gyors csatlakozási szándék dominált.⁵⁴ Érveik között nemcsak az ország rendkívüli nyitottsága, az erős eurójelenlét („euroizáltság”), a pénzügyi rendszer nemzetközi integráltsága állt, hanem az is, hogy a kisebb, ötmillió lakos alatti EU tagállamok közül már csak Horvátország nem tagja az eurónak, vagy Dánia esetében szinte befagyasztott árfolyammal az ERM II-nek. Esetükben is megszülettek a feltételek, vagyis a maastrichti konvergencián kívül a Bankunióban való részvétel kérdése, a jogállamisági szempontok nem merülnek fel.

Zágrábnak az államadósság magas szintje okoz gondot (2020-ban 88% fölé kúszott vissza), főleg a turizmust sújtó pandémia válság után, de ha sikeresen helyreállítják a 2022-ben az államháztartási mérleget a válság előttire, akkor reális a kormány 2021. júliusi célkitűzése, hogy 2023. január elseje után bevezessék a közös valutát. Már el is kezdték a technikai előkészületeket a bevezetésére (pl. a bankjegyeken és érméken lévő képekre), hiszen 2022. tavaszán egy soron kívüli konvergencia vizsgálat szükséges majd, és a döntéseket fél évvel a belépés előtt, vagyis 2022. júliusáig a feleknek meg kell hozniuk, beleértve a belépéskori végleges árfolyamot (ami legtöbbször az ERM II-be való belépés árfolyama). Az adósság szint mellett a másik probléma a reálkonvergencián belül az egy

54 A horvát kormány és a jegybank közös stratégiája az euró bevezetéséről – Government of the Republic of Croatia, Croatian National Bank: Strategy of the adoption of the euro in the Republic of Croatia, 2018 április <https://euro.hnb.hr/documents/2070751/2104255/e-strategy-for-the-adoption-of-the-euroin-Cro.pdf/9e02b33f-665a-46a9-a1b6-ac63f9af3c95>

főre eső GDP felzárkózás lehet, hiszen az a 2020-as uniós szint 64%-a magasságában volt, de 2021-ben az előzetes becslések már 70%-ról szólnak. Figyelembe véve a lett példát, ez bátor ár- és bérfelzárkózást követel meg ahhoz, hogy ne legyen gond. Megfelelő gazdaságpolitikával folytatható az elakadt felzárkózása belépés után, főleg, hogy az árszínvonal is megfelel a tényleges fejlettségnek és a nem túl fényes versenyképességi szint javítására elkötelezettek Zágórában.

Romániát illetően a kötetünk másik tanulmánya foglalkozik a belső politikai elit hozzáállásával, hiszen a reálfelzárkózás fenntarthatatlan egyensúlyi helyzettel találkozott. Ezért is kell várnia néhány évet az árfolyammechanizmusba való belépéssel – ráutalt a leértékelésre –, annak ellenére, hogy már korábban parlamenti konszenzus volt arról, hogy szeretnének a közös valutazónába belépni – láhattuk, hogy még nagy a lakossági támogatás – és korábban már elhangzottak már 2023-24-es elképzelések is, most 2027-28 körüli belépésnél tartanak.⁵⁵

Csehországban nincs az elmúlt tíz évben arra jel, hogy a jelenlegi, stabil, követő, de autonóm árfolyampolitika mellett lakossági nyomás lenne a tagságra, sőt azt egyelőre a többség elutasítja. (A stabilnak tűnő árfolyam mellett is jó a fizetési mérleg, zajlik a lassú ár- és bérfelzárkózás, jó a kamatszint – az EKB körül volt 2021 őszéig –, tehát nem is kell sietnie a vezetésnek.)

Magyarországon a lakossági támogatás az euró bevezetésére jelentős, emellett a nálunk később EU-taggá vált rendszerváltó országok közös zóna tagsága szakmai vitát fog generálni. Az MNB 2020 elején korábban idézett álláspontja olyan feltételekhez köti a lépést – elég a 90%-os relatív fejlettségre gondolni – mely legalább 15 évre halasztaná a belépést, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy az egyensúlyjavító kényszerstabilizációs lépések a románokhoz hasonlóan szükségesek és azt nehéz elfogadtatni a társadalomban, főleg, ha például a versenyképesség javítására hivatkozva előtérbe került a közvetlen adókat csökkentő retorika, valamint ehhez a leértékelő politika továbbra is szükséges. Ezért most olyan MNB nyilatkozatok jelentek meg – illetve olyan kommunikáció, mely a belépés

55 KRÁLIK: i.m.

halasztását célozza.⁵⁶ A magyar és a lengyel reálfejlettség, mint láttuk, elszakad az árszint – és így a bérszint – felzárkózástól (utóbbi az MNB tanulmánya szerint szintén a reálkonvergencia vizsgálatának része lenne), ezért a versenyképesség javítása révén fokozatosan stabil euróárfolyamra van szükség, ami még nem jelentené a belépést, de fontos lépés lenne ebbe az irányba; a javuló versenyképességgel ugyanis le lehetne modellezni, hogy tudjuk-e tartania folyó fizetési mérleg megközelítőleges egyensúlyát. (Magam javasoltam korábban, hogy lépünk be – hosszabb időszakra, mint két évre – az ERM II mechanizmusba, mely segíti is pótlólagos pénzügyi tranzakciókkal is a bent lévő államot a fokozatos árfolyam befagyasztás helyett.⁵⁷) Hasonló a magyarhoz a lengyel gazdaságpolitikai helyzet is.

7. Következtetések

1. A rendszerváltó országok mélyen integráltak az euróövezet országaiba, kereskedelmi és tőkekapcsolataikban dominánsabbak annak országai, mint az eredeti nyugati euró-alapítóké egymás irányába. (Ennek az általános és kölcsönösen érvényes tőke és technológia hiány, a történelmi reintegrációs igény és az önálló utas pályák elutasítása voltak az okai.) Üzleti ciklusaik is hasonlóak, ezért az optimalizált valutaövezet feltételeit is jórésben teljesítik. Gazdasági felzárkózásuk alatt is teljesen követik a zóna apály-dagály ciklusát, így a monetáris-fiskális közös gyógymódok is jobban ülnek.
2. Nagy a különbség ugyanakkor a minőségi konvergencia ügyében – saját FDI, lakossági megtakarítás szintje, önálló magas innovációs szint, a hazai kkv-k termelékenységése – ami még hosszabb ideig nem fog könnyen csökkenni.
3. Nemcsak a reálkonvergencia GDP szintű mérése lényeges a bővítés megalapozásához, hanem más tényezők is – pl. a fiskális fegyelem,

56 MNB (2020) 290-295.

57 BECSEY Zsolt: A magyar euró időszerúsége, Magyar Idők, 2017. szeptember <http://magyaridok.hu/velemeney/magyar-euro-idoszerusege> 2181829/2017.09.15

- fenntartható külső és belső egyensúly, átlátható statisztikai adatok, ár- és bérfelzárkózás – ahhoz, hogy megalapozott felzárkózásról beszéljünk.
4. Felmerültek olyan gondolatok is,⁵⁸ amely szerint a déli periféria számára egy gyengébb eurót – legyen a neve euró II – kellene bevezetni, ezt a magyar jegybankelnök is teoretikusan kifejtette. Ebben van szakmai logika, hiszen a mediterrán országok, valamint a belépéstől ódzkodó három visegrádi ország is hamarabb belépne ide, mint a lényegében a német márka övezet utódjának tekinthető euróövezetbe. Ezt az euró bevezetésekor lehetett volna igazán eldönteni, később a politikai motiváltság a bővítésre erősebb volt, és nem tudhatjuk, hogy a lazább és széleskörű feltételek befolyásolhatták volna-e a britek, svédek, dánok belépését korábban például egy északi euróövezetbe. Ehhez természetesen a periféria országai közti reál- és nominális konvergenciák, és főleg politikai egyeztetések kellenének. Politikailag ez az ötlet azonban most már túlhaladottnak tűnik, hiszen a centrum országai nem fogadnák el a nyilvánvalóan első- és másodosztályú eurózána tagságot, folyamatos leértékelési viták lennének a két euró – és a vélhetően két jegybank – között. Másrészt annyi áldozatot hoztak az egységes euróba való belépésért, illetve a bent maradásért a fejletlenebb tagállamok is – a baltiak, a bolgárok, görögök, portugálok – hogy ez már nem valósítható meg. (Senki nem akart kilépni a pénzügyi válság folyamán az euróból, ami azt jelzi, hogy a görög, de a portugál lakosság is úgy gondolja, nem az euró bevezetése okozza a gazdasági gondokat elsősorban, illetve a világváluta biztonságérzetüket is erősíti. Az euró népszerűsége Olaszország kivételével még töretlennek mondható az övezet országaiban, egy szétválasztási folyamathoz az olaszok nem elegendőek indító motorként.)
5. A közép-európai lakosság nagy része európartí, mindössze Csehországban lehet azt mondani, hogy most már nem akarják többségében a bevezetését. Nagyon ragaszkodik azonban Románia és Magyarország lakossága az övezeti tagsághoz. Ezért is próbálja Románia vezetése még ebben az évtizedben a lehető leghamarabb elérni a belépést. Csakhogy a gyors gazdasági felzárkózás hozzávaló versenyképesség

58 MATOLCSY György: Az eurócsapda, Magyar Nemzet Online, 2021. június 28. <https://magyarnemzet.hu/pc19/2021/06/az-euro-csapda>

híján megingatta a feltételek teljesítését, a kettőt egyensúlyba kell hozni (ld. Králik-tanulmányt.) Magyarországon pedig szakmai vita bontakozott ki, hogy jó-e korai eurótagság. Részben születnek pro és kontra cikkek,⁵⁹másrészt megszületett a Magyar Nemzeti Bank említett tanulmánya a pontosabb és megfelelően teljesíthető érettségi kondíciókról. (Litvánia és Észtország első belépési kudarca – az infláció miatt – kapcsán erről említést tettem korábban.). Úgy tűnik a magyar jegybanki elvek inkább csak hazai fogyasztásra lesznek használhatóak. Marad egy kettős tendencia: a magyar kormány saját kritériumai alapján a kormány is kivár a belépés elindításával, míg az EKB és az EU Bizottság két évente – legközelebb 2022-ben – elsősorban nominális maastrichti kritériumok teljesítését fogja vizsgálni a belépésre kötelezett államoknál igaz, most már a mélyebb reálkonvergencia elemek is az áttekintés tárgyát képezik.

6. Egyelőre az látszik, hogy a lengyelek és magyarok nemcsak a közvélemény és az elit eltérő megítélésben hasonlítanak egymásra, hanem abban is, hogy jóval alacsonyabb az ár- és bérszintjük, mint relatív GDP-fejlettségük, és hasonló a minőségi szempontok szerinti helyzet is. (Gazdaság szerkezete, az innovációs szint, leértékelési versenypolitika, munkaerő nominális termelékenysége). Mégsem álltak össze egy egymást követő valutakígyóba, mint az történt a 80-as évek EGK-jában, és hosszabb távon számolnak a megalapozott euró bevezetéssel.
7. Az is biztosra vehető, hogy Horvátország és Bulgária a következő időszakba be fog lépni az euró övezetbe. Mindez annak ellenére igaz, hogy le vannak maradva a felzárkózás több nominális feltételének teljesítésében, és versenyképességük – termelékenységük – is messze van az ideálistól. De azzal, hogy vállalták a hosszú ideig fennálló árfolyamstabilitást és ezzel együtt képesek voltak a folyó fizetési mérlegüket és államháztartásukat is egyensúlyba hozni és tartani, valamint a hasonló fejlettségű baltiak és szlovákok eurózóna tagságának formális sikere révén akkor is felveszik őket véleményem

59 MATOLCSY: i.m., illetve PALÁNKAI Tibor: Legyen vagy ne legyen euró Magyarországon? Növekedés.hu, 2020. július 2. <https://novekedes.hu/mag/legyen-vagy-ne-legyen-euro-magyarorszagon>

szerint az övezetbe, ha az inflációs kritériumoknak nem tudnak – a Balassa-Samuelson hatás miatt – eleget tenni. Ugyanis már kívülről is bizonyították a felzárkózási képességüket és garantálnak látják Brüsszelben és Frankfurtban a leértékelés nélküli hosszú távú felzárkózás sikerét, ami perspektivikusan az inflációs kritériumok teljesítését is maga után vonja majd.

8. Külön utat képez a 2020-as években Románia, amely eddig a gazdasági felzárkózás, a lakossági életszínvonal konvergenciáját érvényesítette elsősorban. Ennek racionális magyarázata lehet a nagyarányú külföldi munkavállaló hazacsábítása, illetve a fiatalok otthon tartása. Mivel azonban ezzel a céllal az egyensúlyi és versenyképességi kritériumok terén csak részben tudtak lépést tartani, Bukarest választási kényszer elé kerül, és stabilizálnia kell az eddigi erős gazdasági felzárkózás fenntartható hátterét; a jelenlegi politikájával az eurózónába nem fogják beengedni, tanulva a 2001-es görög példából.
9. Végül a fogadókészségről: az euróövezet több reformon átment és ez eredményezte azt, hogy jóval stabilabb lett a pénzügyi rendszer, a pandémia alatt sem kellett egyetlen tagállamnak sem felvennie azonnali fizetési hiteleket, elmaradtak a bankcsődök. De nem javult a tagállamok közötti konvergencia és a gazdasági növekedés is lelassult. Ezért a periféria versenyképességi gondjaira találták ki az Új Generációs Programot, azon belül is a helyreállítási nemzeti terveket (RRF), melyek első ízben jelentik a kollektív eladósodást uniós szinten. Ezzel kívánják új és olcsó forráshoz juttatni a perifériát. De magának az euróövezetnek is még számtalan feladata van a fenntartható növekedés megvalósításához, és ebben is párhuzamosan erősödniük kell ahhoz, hogy a periféria újabb tagállamait az euróövezetbe bevonják.⁶⁰

60 Részletesebben LOSONCZ Miklós: A gazdasági és monetáris unió fenntarthatóságának néhány kérdése. *Közgazdasági Szemle*, 2019. 66 (5). 478-496

Králik Lóránd István¹

ROMÁNIA ÉS AZ EURÓÖVEZET

Absztrakt

Románia még az uniós csatlakozás előtt, 15 évvel ezelőtt hivatalosan is elkötelezte magát az eurózónába való belépésre. Bár a saját valutát használó uniós tagországok közül még mindig Romániában a legnagyobb az euró elfogadottsága, a nominál- és reálkonvergencia kritériumok nem teljesülése miatt a közös uniós valuta bevezetésére legfeljebb ennek az évtizednek a végén kerülhet sor. Ebben a tanulmány az euróövezetre való felkészülés elmúlt két évtizedét tekintem át, illetve elemzem a csatlakozási feltételek teljesülésének lehetőségeit.

Abstract

Even before joining the EU, 15 years ago, Romania formally committed itself to joining the eurozone. Although Romania still has the highest acceptance of the euro among the EU member states using their own currency, the introduction of the single EU currency may take place by the end of this decade at the latest due to non-compliance with the nominal and real convergence criteria. In this study, I will review the last two decades of preparation for the euro area and analyze the possibilities of meeting the conditions for accession.

Bevezetés

A 2000-es évek uniós bővítési köreiben (2004, 2007) csatlakozó tíz kelet-közép-európai ország közül Románia volt talán a legutolsó, amely

¹ Partiumi Keresztény Egyetem Nagyvárad, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Gazdaságtudományi Tanszék, adjunktus

a valutájának árfolyamát az uniós közös pénznemhez (euróhoz), illetve annak elődeihez (német márka, francia frank stb.) kötötte. Magyarország már az 1990-es években a külkereskedelmi partnerekkel való kapcsolatok súlyának (az export-import forgalom deviza-összetétele) függvényében állapította meg azt a valutakosarat, amelyet viszonyítási alapként meghatározott és amelynek mindenkori értéke körüli sávban képzelte el nemzeti valutájának ingadozását.² Romániában ezzel szemben a helyi valuta, a román lej árfolyamát 2000-ig kizárólag az amerikai dollárhoz viszonyították és ezt a döntést az 1990-es évek néha hiperinflációs környezetében³ is fenntartották, azzal az indokkal, hogy a román import szerkezetében meghatározó a nyersanyagok szerepe és azok döntő többsége dollár-elszámolású ügylet révén kerül az országba.

Az uniós csatlakozás igényének egyre erőteljesebb jelentkezése ellenben ezt a szemléletmódot is megváltoztatta: 2000-ben a valutakosárban megjelent az euró 50 százalékos súllyal, a szintén 50 százalékos súlyú amerikai dollár mellett. 2003-ban az euró súlya a valutakosárban 60 százalékra, 2004-ben pedig 75 százalékra nőtt, sőt a 2005. évi pénzreformmal⁴ egy időben a Román Nemzeti Bank a valutakosár helyett kizárólag az eurózóna közös valutáját határozta meg a román lej árfolyamának horgonyaként. Éppen az új lej bevezetése kapcsán 2005 júniusában tartott konferencián jelentette be Mugur Isărescu, a Román Nemzeti Bank vezetője, hogy Románia készül arra, hogy 2010-2012 között teljesítse az Európai Árfolyam-mechanizmushoz (ERM II.) való csatlakozás feltételeit és 2012-2014 között bevezesse az eurót a román lej helyett.⁵

A román monetáris politika irányítóinak optimizmusát kevesen osztották ebben az időszakban, hiszen a román lej ekkor még nem

2 A magyar forint esetében már 1994-től 70 százalékos súllyal szerepelt ebben a valutakosárban a német márka, majd az ECU, vagy annak utódja az euró, sőt 2000. január elsejétől a kosárban már csak az euró maradt ez egyedüli elem.

3 1991-ben, 1992-ben, 1993-ben és 1997-ben az éves inflációs ráta a 100 százalékot is bőven meghaladta.

4 2005 júliusában az új lejt vezették be a felhígult régi román lej helyett, 1:10.000-hez átváltási aránnyal

5 ISĂRESCU, Mugur: A pénzreform és az euróra való áttérés – prezentáció, Bukarest, 2005. június 22.

érte el a teljes konvertibilitást, a tőkeáramlás teljes liberalizációja csak a következő évben következett be és emellett a nominális konvergencia-kritériumok közül Románia egyedül csak az eladósodottsági mutatók szempontjából tudott elfogadható értékeket felmutatni. Mugur Isărescu jegybanki vezető a nominális konvergencia-kritériumok elérését nem tartotta lehetetlennek, felhozva a görögök példáját, akik még 1998-ban nem teljesítették az euró bevezetésének feltételeit, többek között abban az évben, márciusban a görög drachmát 12,3 százalékkal értékelték le, mégis 2001-ben az eurózóna tagjaivá váltak. Másrészt, bár még ebben az időszakban kevésbé foglalkoztak a román gazdaság az eurózóna tagállamaihoz való reálkonvergenciájának kérdésével, sok szakember úgy vélekedett, hogy amennyiben a Romániánál gyengébb gazdasági mutatókkal rendelkező Bulgária⁶ már az 1990-es évek második felétől a német márkához, majd az euróhoz rögzítette a bolgár leva árfolyamát, akkor Bukarestnek sem lesz túl nagy falat az árfolyam-politika, mint monetáris politikai eszköz feladása és az euróra való áttérés.

Az euróra való áttérés és az Európai Árfolyam-mechanizmushoz való csatlakozás céldátumai a 2007. január elseji uniós csatlakozásig már nem változtak, ellenben egyre hangsúlyosabban jelentkezett az a szemlélet, hogy a nominális konvergencia-feltételek teljesítése mellett a reálkonvergencia-mutatók jelentős mértékű javítása nélkülözhetetlen feltétele az euró bevezetésének.⁷ A Román Nemzeti Bank már az eurózónára való felkészülési folyamat elején elvetette az euróhoz rögzített árfolyam (bolgár példa) bevezetését, illetve az eurózónához való egyoldalú – a konvergencia-kritériumok teljesítése nélküli – csatlakozást. Igaz a 2014-2015-ös eurózónához való csatlakozás céldátuma egészen 2011-ig megmaradt, a 2007-es uniós csatlakozás egyre több olyan tanulmány és elemzés jelent meg, amely arra hívta fel a figyelmet, hogy reálkonvergencia nélkül az euró romániai bevezetésének költségei túl nagyok lesznek. Az első elemzések főleg a gazdasági fejlettség közötti különbségekre helyezték a hangsúlyt és arra, hogy az egy főre eső bruttó

6 Bulgária Romániával együtt 2007-ben vált az Európai Unió tagjává

7 ISĂRESCU, Mugur: Az eurózónához való konvergencia – prezentáció, Bukarest, 2006. november 27.

hazai termék vásárlóerő-paritás alapú értéke jelentősen eltér az eurózóna tagállamaiban, illetve Romániában. A későbbi tanulmányok már a gazdaság szerkezetét, az üzleti ciklusok szinkronizációját, a monetáris politika gazdaságstabilizáló szerepét, vagy a versenyképességi mutatók közötti különbségeket is elemezték.

I. Szakirodalmi áttekintés

Az euró túl gyors bevezetésének tíz veszélyforrását azonosította 2013-as tanulmányában Marius Marinaş,⁸ amelyek mind igen költségessé tennék Románia eurózónához való csatlakozását. A szerző szerint a román gazdaság struktúrája még mindig jelentősen eltér az uniós átlagtól, a mezőgazdaság súlya a bruttó hazai termék megtermelésében négyszer nagyobb, mint a fejlett európai országokban, ezzel szemben a kereskedelmi integráció (import és export), valamint a külföldi közvetlen befektetések részarányát tekintve az ország helyzete megfelelő. Az üzleti ciklusok terén Románia némi eltéréssel követi az uniós tendenciát. Marinaş úgy véli, hogy a román gazdaság szempontjából meghatározó a monetáris politika szerepe, vagyis az euró gyors bevezetése a gazdasági stabilitást veszélyeztetné, emellett a rugalmas román árfolyam-politika elvesztése az amúgy is gyenge versenyképesség romlásához vezetne, mint ahogy az euróra való áttérést követően a mediterrán országokban⁹ (a versenyképesség 20 százalékkal esett vissza). Itt a szerző az Olivier Blanchard¹⁰ által az ugrásból az esésbe (boom to slump) effektus veszélyességére hívja fel a figyelmet. Az euró túl gyors bevezetésének ellenérveként Marinaş a román munkapiac rugalmatlanságát, a nominális konvergencia-feltételek fenntarthatóságának nehézségét hozza fel, de azt is megemlíti, hogy a román gazdaság túlságosan kiszolgáltatottá válik az egyébként kiszámíthatatlan fiskális politikával szemben.

8 MARINAŞ, M-C. (2013): Analiza riscurilor adoptării euro de către România pe baza a zece criterii, *Economie teoretică și aplicată*, 20(1): 6-22

9 A mediterrán országok közül a szerző konkrétan Spanyolországot, Portugáliát és Görögországot említi

10 BLANCHARD, O.J. (2006): Adjustment with the Euro: The Difficult Case of Portugal, MIT Department of Economics Working Paper No. 06-04

Ioan Valeriu és Napoleon Pop¹¹ főleg azt taglalják 2017-es írásukban, hogy Romániában nem zajlott le a fiskális reform és az adóbevételek 2016-ban csak a GDP 28 százalékát tették ki, míg más uniós tagországban ez az arány lényegesen magasabb, 34-35 százalék fölötti. A szerzőpáros úgy vélekedett, hogy bár az eurózónához való túl gyors csatlakozás jelentős költségekkel járhat a gazdaság számára, a halogatás költségeivel is számolni kell, így célszerű egy reális céldátumokkal megtervezett bevezetési menetrend kialakítása, amely figyelembe veszi nem csupán a nominális konvergencia-kritériumok teljesítését, hanem a gazdaság reálkonvergenciáját is.

Az eurózóna bővítéséről írt 2019-es elemzésében Iulian Vasiloiu¹² arra hívja fel a figyelmet, hogy a még saját nemzeti valutát használó nyolc uniós tagország közül az elmúlt években folyamatosan Romániában volt a legnagyobb az eurózónához való csatlakozás támogatottsága és az euró elfogadottsága – erre Becsey Zsolt is felhívja a figyelmet az e tanulmányt is befogadó tanulmánykötetben.¹³ Ennek ellenére több érv szól az euró közeljövőben való romániai bevezetése ellen, például a nemzetgazdaság gyenge nettó beruházási pozíciója, a 2017-2019-es időszakban a bérköltségek túlzott növekedése, az elmúlt években újra erősödő makrogazdasági egyensúlytalanságok, illetve a NUTS-2 szinten tapasztalható óriási fejlettségi különbségek a régiók között (míg a fővárosi régió az országos átlag 144 százalékán található, a legkevésbé fejlett Észak-keleti Régió esetében ugyanez a mutató csupán 39 százalékos).

A nominális konvergencia-kritériumok teljesülését 2012 és 2019 között vizsgálta Cristina Bătușaru,¹⁴ megállapítva, hogy a költségvetési hiányt

11 POP, N., IOAN-FRANC, V. (2017): România și adoptarea euro, Academia Română, Institutul Național de Cercetări Economice „Costin C. Kirițescu”, Bukarest, pp. 26-41.

12 VASILOIU, I. N. (2019): Expanding the Eurozone. The stage of economic convergence for Bulgaria, Czech Republic, Croatia, Hungary, Poland and Romania, *Theoretical and Applied Economics*, 26(4): 5-18.

13 Lásd. BECSEY Zsolt (2022) *Az eurózóna tagság kérdése Közép-Európában* című tanulmányát ebben a kötetben.

14 BĂTUȘARU, C.M. (2019): The state of nominal convergence in Romania in the context of joining the Euro Area, *International Conference Knowledge-based Organization*, 15(2): 14-19.

ebben az időszakban sikerült a bruttó termék 3 százaléka alatt tartani, az inflációs mutató 2014-2018 között felelt meg az Európai Árfolyam-mechanizmusba való belépés feltételének, míg a hosszú távú kamatláb csak 2015-ben és 2016-ban mintegy másfél évig mozgott az eurózóna előszobájába való belépéshez szükséges határok között. A szerző, aki a cikkében a reálkonvergencia mutatóira is kitér, úgy vélte, hogy az akkoriban kijelölt 2024-es euró-bevezetési céldátum teljesítése sem tűnik irreálisnak.

2020-ban jelent meg Otilia Floroiu tanulmánya,¹⁵ amely az euró bevezetésének makro- és mikrogazdasági előnyeit és hátrányait elemzi. Az előnyök közül a szerző megemlíti, hogy az euró kiiktatja az ingadozó árfolyam miatti bizonytalanságot, illetve arra hivatkozik, hogy más az eurózónához csatlakozó országok tapasztalata alapján a belépés utáni közvetlen időszakban 30-90 százalékból bővült a külkereskedelmi forgalom (beleértve természetesen az intrakommunitáris kereskedelmet is), míg a monetáris politika függetlenségének elvesztése a bruttó hazai termék bővülését rövidtávon 0,3-0,8 százalékos mértékben fogta vissza.

A nominális mutatók konvergenciája mellett a reálkonvergenciáját is vizsgálta a 2000-2015-ös időszakban Ioan Adomnicăi,¹⁶ aki főleg a bruttó hazai termék vásárlóerő-paritás alapú mutatójának növekedését emeli ki, amely a térségben a legnagyobb számítás. A szerző ezen kívül a teljes tényezőtermelékenység mutatóinak, a munkatermelékenység szintjének, a folyó fizetési mérleg GDP-arányos deficitjének, az európai pénzalapok lehívási rátájának, illetve az infrastrukturális minőségnek¹⁷ alakulását vizsgálta.

A reálkonvergencia vizsgálatánál egyébként a különböző szerzők különbözőféle mutatókat használnak. Maria Triandafil¹⁸ öt mutató dinamikus

15 FLOROIU, O. G. (2020): Euro Adoption in Romania: For or Against? "Ovidius" University Annals, Economic Sciences Series 20(1): 350-355.

16 ADOMNICĂI, I. V. (2018): A comparative analysis of the real convergence and nominal convergence indicators of Romania to the Eurozone. Ecoforum 7(14)

17 Az infrastrukturális minőség esetében több mutatót elemez a szerző, amelyek közül a legfontosabbnak a kiépített autópálya-hálózat hosszát tekinti

18 TRIANDAFIL, M. C. (2012): Politică macroprudențială și procesul de convergență la nivelul Uniunii Europene, Studii Economice 121122, National Institute

alakulását tartja reprezentatívnak: az egy főre eső nemzeti jövedelemét, az egy főre eső bruttó hazai termékét, a munkanélküliségi rátáét, a munkatermelékenységét, valamint az export és import arányát. Mugur Isarescu jegybanki vezető¹⁹ inkább a gazdasági nyitottságnak,²⁰ az uniós tagországokkal folytatott kereskedelem arányának, a vásárlóerő-paritás alapú egy főre eső GDP-nek és a bruttó hazai terméken belül a hozzáadott érték alakulásának szentelt kiemelkedő figyelmet. A külföldi szerzők közül Richard Baldwin és Charles Wyplosz²¹ a gazdaság nyitottsága mellett a munkaerő mobilitásának a mértékét, a kereskedelem diverzifikációs szintjét, a gazdasági ciklusok szinkronban való jelentkezésének kérdését tartották a reálkonvergencia legfontosabb indikátorainak. Christian Hen és Jacques Leonard²² pedig egyenesen a reálkonvergencia elérését négy mutató meghatározott sávokban (vagy értékhatárokon belüli) való mozgásához kötik: a. A bruttó hazai termék növekedése legfeljebb +/- 2 százalékos sávban térhet el a legjobban teljesítő három uniós ország átlagától; b. A munkanélküliség +/- 3 százalékos sávban mozoghat a három legkisebb munkanélküliséggel rendelkező uniós ország átlagához képest; c. A GDP-arányos fizetési mérleg hiány legfeljebb 2 százalékos többletet vagy deficitet mutathat; d. A munkatermelékenység mutatója abszolút értékben nem lehet 10 százalékkal kevesebb ahhoz a mutatóhoz képest, amellyel Németország 1999. január elsején az eurózóna tagjává vált.²³

of Economic Research.

- 19 ISĂRESCU, M. (2004): Drumul către euro, http://www.ugir1903.ro/download/BNR_Drumul_către_Euro.pdf. A szerzőtől lásd még Isărescu, M. (2005): Denominarea leului și trecerea la euro. Forumul Financiar European cu tema „Leul nou și economia României” - Banca Națională a României. https://bnro.ro/Prezentari-si-interviuri--1332.aspx?fld_issue_year=2005 és Isărescu, M. (2006): Convergența la zona Euro. Forumul Bancar Român. https://bnro.ro/Prezentari-si-interviuri--1332.aspx?fld_issue_year=2006
- 20 A gazdasági nyitottságot az (export+import)/GDP arányaként határozza meg
- 21 BALDWIN, R., WYPLOSZ, C., (2006): Economia integrării europene, Editura Economică, Bukarest.
- 22 HEN, C., LEONARD J., (2003) Uniunea Europeană, Editura CNI Coresi, Bukarest.
- 23 Az utolsó mutató ma már kevésbé számít relevánsnak, hiszen az euró beve-

Silviu Cerna²⁴ a nominálmutatók konvergenciája szempontjából azt a periódust vizsgálta, amikor egy hosszabb folyamat eredményeként a mutatók szempontjából Románia esetében egy rövid ideig, akár az ERM II-hez való sikeres csatlakozás is elképzelhető lett volna. Azt azonban megállapította, hogy a fenntartható gazdasági fejlődést célzó egészséges fiskális politika nélkül az euró bevezetése esetén a román társadalomnak nagy árat kell fizetnie. Ezzel párhuzamosan pedig szükség van a munkaerőpiac rugalmasságának javítására, a munkaerő mobilitásának növelésére és a kutatás-fejlesztés lényegesen nagyobb arányú támogatására. Arra is felhívta a figyelmet, hogy a folyamatosan kitolt csatlakozási céldátumok hiteltelenné tehetik a román gazdaságpolitikát.

A téma legelismertebb szakértője, aki az eurózónához való csatlakozás kérdéskörében a legtöbb cikket írta Daniel Dăianu akadémikus, az Adótanács elnöke, a Román Nemzeti Bank igazgatótanácsi tagja. Az ő nevéhez köthető (koordinátorként) a román jegybank 2019 óta megjelentetett negyedéves kiadványa, a Románia – Eurózóna Monitor, amely kizárólag az eurózónához való csatlakozás kérdéskörével foglalkozik és nem csupán Romániát vizsgálja, hanem az Európai Unió valamennyi tagállamának gazdasági helyzetét, nominál- és reálkonvergencia mutatóit, amely még nem vezette be a közös valutát.

Dăianu egyik legátfogóbb elemzése a *Románia és az eurózónához való csatlakozás: az a kérdés, hogy milyen feltételek mellett?* című könyv, melyben Kállai Ella, illetve Gabriel Mihailovici és Aura Socol voltak a román akadémikus szerzőtársai.²⁵ Az Európai Árfolyam-mechanizmus-hoz való csatlakozás feltételeinek teljesítését csupán az eurózónába való belépőjegynek tekinti, sokkal fontosabbnak tartja és részletesebben elemzi a reálkonvergencia indikátorait. Dăianu az első legfontosabb mutatónak a vásárlóerő-paritás arányos egy főre eső bruttó hazai terméknek az eurózóna átlagához való felzárkózását, valamint magának a kibocsátásnak

zetése óta több mint 23 év telt el és a munkatermelékenység azóta jelentősen változott

24 CERNA, S. (2017): Efectele adoptării euro. Piața financiară, 9(262): 1-14.

25 DĂIANU, D. – KÁLLAI, E. – MIHAILOVICI, G. – SOCOL, A. (2016): România și aderarea la zona euro: întrebarea este, în ce condiții!, Institutul European din România, Bukarest, pp. 94-196.

a fenntartható növekedési ütemét nevezi meg. Elemzése alapján, ha tartható Románia felzárkózási üteme, akkor az ország 2029-re érheti el az eurózóna 10 legfejlettebb állama vásárlóerőparitás-alapú GDP-jének a 75 százalékát, ami már elfogadható az euró bevezetése szempontjából, míg a 10 legfejlettebb állam átlaga elvileg 2043-ban válik teljesíthetővé. Szintén kiemelt helyet foglal el a munkatermelékenység jelentős növekedése, ahol Románia komoly felzárkózást mutathat fel 2003-2015 között, gyakorlatilag megduplázva az EU-28 átlagához viszonyított szintet. Bár a versenyképesség szempontjából kedvező, a társadalom jólétének bővülése szempontjából inkább negatív jelenség, hogy míg Románia és az uniós áruk konvergenciája nagyobb volt a vizsgált időszakban, addig a bérek szintjében a közeledés távol sem volt hasonló mértékű, itt nagy a lemaradás a többi közép-európai országhoz képest is. Hasonlóan rosszul teljesített Románia a belépése utáni első teljes uniós költségvetési periódusban (2007-2013) a lehívott rendelkezésre álló uniós pénzek szempontjából: a 75 százalékos lehívási ráta lemaradt Lengyelország 95, Magyarország 90 és Csehország 89 százaléka mögött. A kiterjedt tanulmány fontos figyelmet szentel a strukturális konvergenciának, amelyet több mutatóval, Landesmann-, Krugman- és strukturális aszimmetria mutatóval, vizsgálnak. Megállapítják: 2000-2015 között a kibocsátás expanziója ellenére nem javult lényegesen a strukturális konvergencia. Románia esetében még mindig túl nagy a bruttó hozzáadott érték szempontjából a mezőgazdaság részaránya (8,6 százalék), bőven meghaladva az eurózóna 1,8 százalékos átlagát. Ezzel szemben a közszolgáltatások viszonylag kevéssel járulnak hozzá a bruttó hozzáadott értékhez (mindössze 11,6 százalék az eurózóna 18,7 százalékával szemben), sőt az egyre bővülő pénzügyi szolgáltatások hozzájárulása is az átlagos szint alatt marad (csak 3 százalék az euróövezet 5 százalékával szemben). A banki szolgáltatások területén egyébként a nem eurót használó uniós tagállamok közül Romániában a legnagyobb az euróhoz való kötődés: 2015 elején a hitelek 56 százaléka volt euróhitel, vagy euróalapú hitel,²⁶ míg a betétek 33 százaléka volt euróalapú devizabetét.

26 Bulgáriában ugyanez a mutató (vagyis a hiteleken belül az euró- és euróalapú hitelek aránya) 54 százalékos, Magyarországon 50, Lengyelországban 30, Csehországban pedig csak 10 százalékos volt

Egy későbbi cikkében Dăianu²⁷ a reálkonvergencia kritikus tömegének előzetes meghatározását jelöli meg a legfontosabb stratégiai elemként az euró bevezetésének folyamatában. Úgy véli, hogy az euróövezetbe való csatlakozási célokat csak akkor lehet pontosan meghatározni, ha a fiskális politika támogatni tudja a reálkonvergencia célkitűzéseit. Felhívja arra is a figyelmet, hogy az Európai Árfolyam-mechanizmus korábbi tapasztalatai alapján már az euró előszobájának tekintett ERM II. rendszer is destabilizálni képes a működőtőke-beáramlást az országba, amely az amúgy is sebezhető fizetési mérleg szempontjából komoly gondokat okozhat.

II. Belépési menetrend

A román jegybank már 2006-ban elkészített egy törvényvázlatot, amely az euróra való áttérés menetrendjét rögzítette volna, a 2007. évi uniós csatlakozás után azonban nem folyt komolyabb előkészítő munka ezen a téren. A felkészülés valójában jegybanki szinten 2010 februárja után indult be, amikor a Román Nemzeti Bank keretében megalakul az Euróra Való Áttérést Előkészítő Bizottsága, amelynek tagja az igazgatótanács kilenc tagja és további mintegy 30 jegybanki szakember. A bizottság csak 2011-től kezd meg az érdemi munkát és üléseire rendszeresen meghívják a főbb érintett minisztériumok vezető képviselőit, szakértőit is, így állandó meghívottak a Pénzügyminisztérium és az Országos Prognózis Hivatal képviselői. A kéthavonta ülésező testület az euró bevezetésének összes aspektusát elemzi. Bár a jegybank megteszi a legtöbb előkészületi lépést, a kormányzati politika szintjén nem születik döntés a közös uniós valuta bevezetéséről.

A kormány csak hat évvel később, 2016 decemberében hozta létre kormányrendelettel a az Euróra Való Áttérés Minisztériumközi Bizottságot, melynek elnöke maga a kormányfő, majd két évvel később (2018) alakult meg törvényerejű sürgősségi kormányrendelettel az Euró Bevezetésének Országos Tervét Kidolgozó Nemzeti Bizottság, amely még abban az évben kidolgozta az euróbevezetés menetrendjét is. Ez a terv az átlagos éves gazdasági növekedés három forgatókönyvét mutatta be

27 DĂIANU, D. (2019): Revisiting euro area accession terms: fiscal rectitude is not sufficient! *Acta Oeconomica*, 69(1): 73-97.

az euróövezet vásárlóerő-paritás szerint GDP-je 70, 75 és 80 százalékos elérésére. A bruttó hazai termék 4 százalékos bővülése mellett 9 év alatt (tehát 2027-re), míg 5 százalékos átlagos kibocsátás-növekedési ütem mellett 6 év alatt (2024-re) érhető el a megfelelőnek ítélt 75 százalékos szint. A kvantitatív mutatók tekintetében elemezték a romániai GDP növekedési ütemét négy referenciacsoporttal összehasonlítva: a közép- és kelet-európai országokkal; a dél-európai államokkal; Latin-Amerika országaival és ázsiai államokkal. Az összehasonlítás a mennyiségi mutatóknál a kezdeti fejlettségi szint, a kulturális-politikai környezet, a reformok iránt elkötelezettség figyelembevételével történt. Ezzel párhuzamosan elemezték a minőségi mutatókat is: a különböző tényezők a GDP-növekedéshez való hozzájárulását, mint a népesség növekedése, a munkaerő minőségét, az oktatási rendszer mutatóit (a PISA-tesztek eredményei), a kutatás-fejlesztési kiadások szintjét.

Az euró bevezetéséhez öt fő stratégiai célkitűzést határoztak meg:

1. A makrogazdasági egyensúlytalanságok korrigálása, valamint a reál- és strukturális konvergencia-szakadék csökkentése;
2. Az adóbevételek növelése 2022-2023-ig, a „fiskális mozgástér” növelése és az államháztartás bevételi oldalának fenntartható konszolidálása, az infrastruktúra fejlesztése, a gazdaság versenyképességének növelése jobb termelési struktúra, a magas hozzáadott értéket adó termelés bővítése révén;
3. Belépés az Európai Árfolyam-mechanizmusba, legalább kétéves kötelező időtartamra. Romániának ebben a periódusban bizonyítania kell, hogy a gazdaság stabil maradhat az árfolyampolitikai eszközök használata nélkül is. Az ERM II-ben az országnak fenn kell tartania a már korábban teljesített nominális kritériumokat, ugyanakkor növelni kell a valós konvergenciát, az árfolyam felhasználása nélkül;
4. Bankunió: A bankunióba történő belépés megelőzheti az euróövezethez (SE) való csatlakozást, vagy az ERM II-be történő belépéssel történhet;
5. Az euró technikai bevezetése.

Bár pontos menetrendet a csatlakozási terv nem állapít meg, az egyes elemzések alapján megállapítható, hogy a GDP-arányos adóbevételek növelésének kényszere miatt 2022-2023 előtt nem képzelhető el az euró

előszobájába, az ERM II. rendszerbe való belépés, ami az euró bevezetését legoptimálisabb esetben is 2024-2025-re tolja ki. A gazdasági mutatók reálkonvergenciája is 2024-es csatlakozási dátumot jelzett előre, a nagyobb optimista átlagosan 5 százalékos gazdasági növekedés mellett, míg a realisabb prognózis 2027-2028-as csatlakozási céldátumot jelez előre 4 százalékos kibocsátás-bővülési ráta mellett. Természetesen a 2020 tavaszán kibontakozó koronavírus-válság áthúzta ezeket a számításokat, hiszen a román gazdaság 2020-ban a terv szerint minimálisan elvárt 4 százalékos GDP-bővülés helyett 3,9 százalékos (az eredetileg prognosztizált által csekélyebb) visszaesést produkált, ami, ha 2021-ben a gazdaság 4 százalék körüli növekedést is produkál, az euróövezethez való csatlakozás legalább 2-3 évvel való kitolódását jelenti. Ezt jelzi a román Pénzügyminisztérium 2021 januárjában kiszivárogtatott belső dokumentuma, amely leszögezi: Romániának előbb vissza kell állítania makrogazdasági egyensúlyát, és csak ezt követően állapítja meg az euróövezethez való csatlakozás új ütemtervét.

Románia egyébként már 2017 óta nem felel meg az euróhoz való csatlakozásra vonatkozó nominális konvergencia-kritériumoknak, ahogy azt az Európai Bizottság 2020 nyarán készült jelentése igazolja. Emiatt a hatóságok új menetrend meghatározását fontolgatják, ezúttal pontos határidők meghatározása nélkül. *„Az euróövezethez való csatlakozás szempontjából Romániának az első szakaszban helyre kell állítania belső és külső egyensúlyát, és teljesítenie kell a makrogazdasági feltételeket, párhuzamosan a koronavírus járvány negatív hatásainak leküzdésével, úgy gazdasági, mind társadalmi szempontból. Rövid- és középtávon a hangsúlyt a gazdaság-helyreállítási és -rugalmassági terv hatékony végrehajtására kell helyezni, hogy az európai források bevonásával létrehozott reformok és beruházások hozzájáruljanak az emberek életminőségének javításához és a fenntartható fejlődéshez. Csak ezeket követően lesz alkalmas ütemtervet készíteni az euróövezethez való csatlakozásról”* – derül ki a Pénzügyminisztérium dokumentumából. 2021 februárjában Florin Cîțu akkori román miniszterelnök, aki egyébként elismert makroökonóm is, megjegyezte: gazdasági válság idején nehéz az euróövezethez való csatlakozás menetrendjéről beszélni, tény azonban, hogy a közös európai valuta bevezetése mindenképpen 2024 után fog bekövetkezni, Románia

csak 2024-2025 körül fogja tudni teljesíteni az ERM II.-hez való csatlakozás feltételeit és az euró megjelenése Romániában az legoptimálisabb forgatókönyv szerint is 2027-2028-ra tolódik ki.²⁸

III. A nominális konvergencia-kritériumok teljesítése

A nominális konvergencia arról szól, hogy egy országnak négy (öt) gazdasági konvergencia-feltételnek kell megfelelnie ahhoz, hogy csatlakozzon az euróövezethez.²⁹

1. Árstabilitás. Az inflációs ráta tartósan nem haladhatja meg 1,5 százalékponttal a három legalacsonyabb mutatóval rendelkező három legjobban teljesítő tagállam inflációs átlagának szintjét.
2. Az eurózónába belépni kívánó ország éves költségvetési hiánya nem haladhatja meg a GDP 3 százalékát; a bruttó államadósság nem lépheti túl a GDP 60 százalékát, vagy amennyiben mégis 60 százalék felett van a mutató, az adósságrátában tartós és nagymértékű csökkenést kell igazolnia.
3. A tagállam nemzeti valutájának árfolyama az euró bevezetését megelőző két évben nem léphet ki az Európai Árfolyam-mechanizmusban (ERM) megállapított árfolyamsávból.
4. Hosszú távú kamatlábak. A hosszú távú kamatláb nem lehet több, mint két százalékponttal magasabb a három tagállam legalacsonyabb inflációjával rendelkező euróövezeti tagország államkötvényei kamatlábjának átlagánál.

Megvizsgálva Románia esetében a konvergencia-kritériumok teljesülését a 2010-2020 periódusban, azt tapasztalhatjuk, hogy csak 2015-2017 között volt egy rövidebb, másfél évnél valamivel hosszabb periódus, amikor valamennyi feltétel teljesült.

28 A román miniszterelnök 2021. február 19-én a DigiTV televíziós csatornának adott interjújában fejtette ki ezt az álláspontját

29 A konvergencia-kritériumok az Európai Uniót létrehozó maastrichti szerződés 121. paragrafusában felsorolt feltételek, amelyeket az EU-tagállamoknak teljesíteniük kell az Európai Gazdasági és Monetáris Unió harmadik szakaszába való belépéshez és az euró bevezetéséhez.

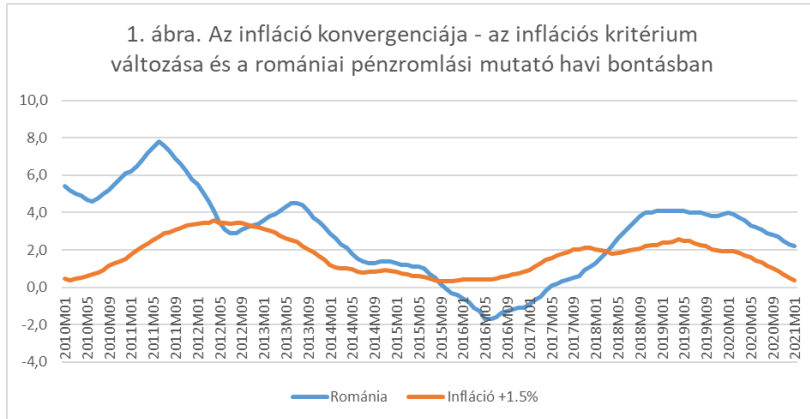
1. táblázat. A konvergencia-feltételek teljesülése Románia esetében 2010-2020 között

	Infláció	Túlzott deficit-eljárás	Költségvetési deficit	Közadósság	Árfolyam	Hosszú távú kamatláb
2010	6.1	IGEN	-6.9	30.5	-0.7	7.3
2011	5.8	IGEN	-5.2	33.3	-0.6	7.3
2012	3.4	IGEN	-2.2	38.0	-5.2	6.7
2013	3.2	NEM	-2.3	38.4	0.9	5.4
2014	1.4	NEM	-0.9	39.8	-0.6	4.5
2015	-0.4	NEM	-0.7	38.4	0.0	3.5
2016	-1.1	NEM	-3.0	37.4	-1.0	3.3
2017	1.1	NEM	-2.9	35.0	-1.7	4.0
2018	1.9	NEM	-2.9	34.7	-1.9	4.7
2019	3.9	NEM	-4.3	35.2	-2.0	4.5
2020	3.7	IGEN	-9.2	46.2	-1.1	4.4

Forrás: Eurostat, Európai Központi Bank konvergenciajelentései, saját szerkesztés

Elsőként az inflációt vizsgálva éves bontásban azt tapasztaljuk, hogy Románia 2015-2017 között felelt meg az ERM II. támasztotta feltételeknek. Ha havi bontásban elemezzük az inflációt, azt láthatjuk, hogy 2012-ben is volt egy néhány hónapos periódus, amikor a romániai infláció kisebb volt, mint a három legalacsonyabb mutatóval rendelkező uniós tagállam 1,5 ponttal növelt inflációs szintje.

1. ábra. Az infláció konvergenciája – az inflációs kritérium változása és a romániai pénzromlási mutató havi bontásban

Forrás: Eurostat, Európai Központi Bank konvergenciajelentései, saját szerkesztés

Az ország inflációja 2012 júniusa és decembere, illetve 2015 szeptembere és 2018 májusa között teljesítette az Európai Árfolyam-mechanizmus elvárásait. Az árak színvonala 2018 második felétől elsősorban a szociáldemokrata kormány közalkalmazotti bérpolitikája és a főleg a fogyasztásalapú gazdasági növekedés ösztönzése miatt növekedett gyorsuló ütemben.

Ami a költségvetési politikával és a közadósság szintjével kapcsolatos elvárásokat illeti, Románia főleg a túlságosan expanzív fiskális politika miatt küzd komoly gondokkal. A költségvetés szerkezete az adóbevételek folyamatos csökkenése és a kiadások túlzott növekedése miatt egyre rosszabbá vált. A 2008-as válság utáni túlzott-deficit eljárás után a költségvetési hiányt még sikerült elfogadható keretek közé terelni, ám 2017 júliusa után az egységes közalkalmazotti bértábla bevezetése nyomán a kiadások jelentősen megnöttek és 2020-ra Románia ellen az Európai Unió újra kénytelen volt megindítani a túlzott deficit-eljárást.

A költségvetés szerkezetének egyik legkomolyabb gondja az állami adóbevételek túlzottan alacsony aránya a bruttó hazai termékhez képest: a 28 százalékos mutatóval Románia az utolsó az európai közösség 27 tagállama

között. Bár a 2020 decemberében hivatalba lépő – azóta már megbukott – kormány is tudatában volt ennek a problémának, nem jelentettek be olyan jellegű adóreformot, ami a költségvetési bevételek jelentős növekedését eredményezné, de a lakosság körében a népszerűség csökkenésével járna. A Cîțu-kormány csak az adóbehajtás hatékonyságának növelését hirdette meg, ám az áfa-rés drasztikus csökkentése³⁰ is csak 2-3 százalékos bevétel-növekedést jelentene, és azt is csak középtávon, mivel az áfabeszedés szigorú ellenőrzése megfelelő előkészítést igényel. Ha 2023-ra sikerülne az áfa-rést 14-15 százalékra csökkenteni, az is csak azt jelentené, hogy az adóbevételek súlya valamivel 30 százalék fölé nő, messze elmaradva a szükségesnek ítélt 34 százaléktól. A román kormány a 2021. évi költségvetés beterjesztésekor benyújtott makrogazdasági jelentés és prognózis alapján sem tervez jelentős szerkezeti reformokat az adózás terén és az uniós túlzott költségvetési deficit-eljárásból való kilépést is csak 2024-ben látja reálisan megvalósíthatónak.

Az államadósság szempontjából Románia az egész vizsgált időszakban az elvárt 60 százalék alatt volt. Ami aggasztó, az a közadósság növekedési üteme 2019 után és várhatóan ez a tendencia a következő években is megmarad, 2023-ra az 54-55 százalékos szintet is meghaladhatja. A lej-euró árfolyam szempontjából 2012 óta nem voltak nagyobb, éves szinten 2 százalékot meghaladó kilengések, még 2020-ban sem, amikor a térségbeli országok közül többen, mint Magyarország, Lengyelország és Csehország is a saját valutája szabad leértékelődésével „támogatta” a hazai termelők versenyképességét. A román lej az euróhoz képest a térségben az egyik legstabilabb valutának számít, leszámítva az euróhoz kötött árfolyamú bolgár levát és az euróhoz igazodó, szabályozott lebegtetésű horvát kunát.

A hosszú távú kamatláb tekintetében Románia csupán 2015-ben és 2016-ban teljesítette az ERM II. kritériumait és az államkötvények kamatszintjének alakulásában nem csupán az inflációs szint játszik szerepet, hanem a többi térségbeli államnál nagyobb országkockázat is.

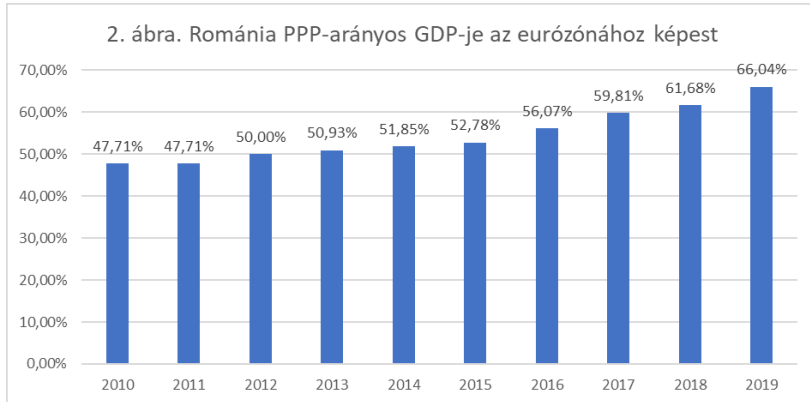
30 Romániában az áfa mintegy 36 százalékát nem hajtják be (áfa-rés) és ez messze a legrosszabb mutató az EU-ban. 2021 decemberétől kötelező válik a kiskereskedelemben az Adóhivatal szerverével online kapcsolatban levő kasszagépek használata, amitől az áfa-rés nagymértékű csökkenését várják.

III. Reálkonvergencia

A reálkonvergencia egyik leglényegesebb kérdése, hogy Románia egy főre eső bruttó hazai termékének szintje milyen gyorsan tud felzárkózni az eurózóna átlagához. Ha Románia képes lesz fenntartani a 2000–2019 közötti időszakban rögzített átlagos növekedési ütemet (bár ez a növekedési ütem a 2020-as koronavírus-válság miatt megtört), akkor 2043-ra képes lesz felzárkózni az átlagos eurózónai szintre, míg az euróövezet átlagának 75 százaléka elvileg 2028-2030-ig lesz elérhető. (A gazdasági növekedés üteme egyébként az eurózónában 2000–2015 között 1,18%, míg Romániában átlagosan 3,68% volt). Az euróövezetbe való csatlakozáshoz nem szükséges elérni az az eurózóna egy főre eső GDP-jét.³¹ Romániában 2010-2019 között a mutató kevesebb mint 48 százalékról 2019-ben 66 százalékra növekedett, és valószínűleg 2020-ban sem esett vissza, mert a román gazdaság tavalyi visszaesése (3,9 százalék) valamivel kisebb volt, mint az eurózónában mért átlagos recesszió.

31 Azokban az országokban, amelyek 2007 után vezették be a közös valutát, az egy főre jutó GDP fő az eurózóna átlagához viszonyítva az egy évvel ezelőtti átlaghoz viszonyítva Ciprus esetében hozzávetőleg 85% és Észtország esetében 59% volt. Románia azonban nem hasonlíthatja magát Észtországhoz, mert a balti állam gazdaságának méretei lényegesen kisebbek. A balti országokban, amelyek több éven át készültek euróövezetbe való csatlakozásra, a mutató 65% volt, a többi országban (Ciprus, Szlovénia, Málta, Szlovákia) átlagosan 75%.

2. ábra. Románia PPP-arányos GDP-je az eurózonához képest.

Forrás: Eurostat, saját szerkesztés

A közös valuta bevezetésének költsége és haszna nagymértékben függ Románia és az eurózona közötti meglévő kompatibilitástól, a gazdasági struktúra, a kereskedelmi integráció mértékétől, az üzleti ciklusok szinkronizációjától ezekben a gazdaságokban. Az üzleti ciklusok szinkronizálása a monetáris unióban részt vevő országok között alapfeltételnek tekintendő. Ha a monetáris unióban részt vevő országok gazdasági ciklusai nincsenek szinkronban, akkor a központosított monetáris politika nem képes az összes gazdaságot egyszerre stabilizálni. A legtöbb problémával küzdő dél-európai periférikus gazdaságok közül az eurózona létrejöttkor leginkább Spanyolország volt szinkronban az eurózona többi részével, míg Portugália üzleti ciklusa csak 70 százalékban volt korrelációban az euróövezetével, Görögország esetében pedig inkább a gazdasági ciklusok divergenciája volt megállapítható. Ami a közép-európai országokat illeti, a cseh gazdaság messze a legjobban korrelált a monetáris unióéval, amelynek értéke 80 és 93% között volt, magasabb, mint például most Portugália esetében. Lengyelország és Magyarország viszonylag hasonló értékeket regisztrált, míg Románia mutatta a legalacsonyabb összefüggést az elemzett közép- és kelet-európai államok között (41% és 76% közötti). Így az egységes monetáris övezet elmélete alapján jelenleg Romániának van a legtöbb vesztenivalója a saját monetáris politikájáról való lemondást követően, főleg azért, mivel

nincsenek az árfolyam helyett alternatív belső mechanizmusai, amelyek megfelelőek ahhoz, hogy kezelni tudják a makrogazdasági sokkok hatását.

A másik probléma a gazdaság eltérő szerkezete az euróövezet gazdaságaihoz képest: a mezőgazdaság, az ipar, de a szolgáltatási szektor is nagyon eltérő arányokat mutat. A térségbeli, saját valutával rendelkező országok közül Magyarország gazdasági szerkezete tér el legkevésbé az eurót használó EU-tagállamokéhoz képest. Az ágazati divergenciát mutató Krugman-index 2015-ben Magyarország esetében 28,8%, Lengyelországnál 38%, Csehországnál 40%, míg Románia esetében 37,5%. A strukturális eltérés egyik fő oka a szolgáltatások fejletlensége az euróövezet tagállamaihoz képest, másrészt Romániában a legmagasabb a mezőgazdaság részesedése a bruttó hozzáadott értéken belül, 8,6 százalék. A román gazdaság és az euróövezet versenyképes országai közötti nagyon nagy strukturális különbségek erős érvként hatottak az elmúlt években a közös valuta közeljövőben történő bevezetése ellen.

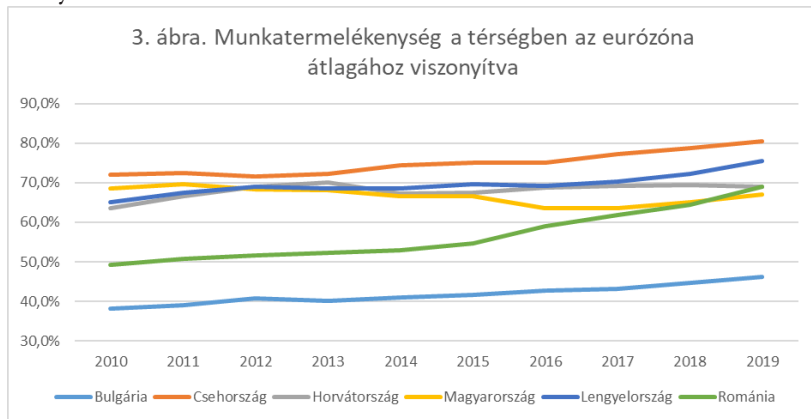
A munkaerőpiac a ledolgozott órák számát, a foglalkoztatottak számát, valamint a foglalkoztatott népesség szerkezetét tekintve rugalmasnak mondható. A vállalkozói szellem lényegesen rosszabb, mint az EU más országaiban, Románia sereghajtó az EU-ban az önálló vállalkozók arányát illetően. A munkaerő mobilitása az ország régiói között alacsony, ami fenntartja a régiók közötti jövedelemrést, másrészt a nemzetközi migráció nagyon magas, jelenleg is a munkaképes lakosság jelentős hányada, több mint 20 százaléka dolgozik külföldön.³² Ami a béreket illeti a 2019-es statisztikák (Eurostat-adatok) szerint az órabér Bulgáriát leszámítva, Romániában volt a legkisebb az Európai Unióban, csupán 7,7 euró. Ez az euróövezet bérátlagának 24,5 százaléka, míg Magyarországon ez az arány 31,5 százalék, Lengyelországban 34,1, Horvátországban 35,4, Csehországban 43, Bulgáriában pedig csak 19,1.

A munkatermelékenység szempontjából Románia az egyik legdinamikusabb fejlődést mutathatta fel az elmúlt tíz évben és ez magyarázza, hogy továbbra is erős a működőtőke-beáramlás, ami segít a fizetési mérleg

32 A romániai munkavállalók célországának elsősorban Olaszország, Spanyolország, Nagy Britannia és Németország számít. Csak ebben a négy országban több mint 4 millió román állampolgár telepedett le.

egyensúlyának javításában, amely során a folyó fizetési mérleg (az exportot lényegesen meghaladó importból fakadó) deficitjét kell ellensúlyozni.

3. ábra. Munkatermelékenység a térségben az eurózána átlagához viszonyítva.

Forrás: Eurostat, saját szerkesztés

A román gazdaság munkatermelékenysége főleg 2015 után növekedett meg jelentősen, meghaladva 2019-ben a magyar és horvát mutatót is. A román munkatermelékenység 2019-re meghaladta az uniós átlag 72,9 százalékát, az euróövezet átlagának 69 százalékát. A térségben közepesnek mondható munkatermelékenység az alacsony bérekkel párosulva egyelőre a leginkább versenyképes országgá teszi Romániát, amely a külföldi befektetők szemében vonzó célponttá vált.

A munkanélküliségi ráta Romániában lényegesen alacsonyabb, mint az euróövezetben: 2021 elején 5,3 százalékos, míg az eurótérség államaiban 8,4 százalék. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy minden ötödik román munkavállaló külföldön dolgozik és a Brexit hatására, valamint az eurózánaival való konvergencia következményeként várhatóan egyre többen térnek majd haza. Ez a folyamat, amelynek egyes jelei már 2020-ban a koronavírus első hulláma idején érzékelhetővé váltak, növelni fogja a munkatermelékenységet, de a munkanélküliség is magasabb lesz.

IV. Következtetések

Az euróövezethez való csatlakozás Romániában a közbeszéd tárgya. A lakosság körében nagy a közös uniós valuta bevezetésének támogatása (a legnagyobb a térségbeli országok között), bár ez az utóbbi években némileg csökkent. Romániában az euró elfogadottsága és szerepe a 2000-es évek elején növekedett meg és a pénzügyekre (betétekre és hitelekre) ma is jellemző, hogy az uniós valuta szerepe nagyon jelentős, amit az is magyaráz, hogy a külföldön dolgozó több mint 3 milliónyi román vendégmunkás jövedelmének jelentős részét utalja haza (elsősorban az eurózóna tagállamaiból, valamint Nagy Britanniából). A bukaresti politikai vezetés és a jegybank is még a 2007. évi uniós csatlakozás előtt elkötelezte magát az euró minél hamarabbi, bevezetése mellett, az első céldátumot 2014-ben határozta meg. A kezdeti túlzott optimizmus után azonban tudatosult a gazdasági és politikai vezetésben is, hogy Románia nagy árat fog fizetni, ha ezt a lépést elhamarkodja. Nem csupán a nominális konvergencia-feltételeket kell teljesíteni, hanem legalább ugyanolyan hangsúlyt kell helyezni az ország gazdaságának az euróövezet tagállamainak gazdaságaival való reálkonvergenciára. Az egyik legfőbb mutató az egy főre jutó bruttó hazai termék, vásárlóerő paritás alapján, ahol a csatlakozásig feltétlenül szükséges az eurózóna átlagának 75 százalékát elérni. A GDP-konvergenciát Románia képes teljesíteni, hiszen az elmúlt 20 évben jelentősen felzárkózott annak köszönhetően, hogy az eurózóna átlagát jelentősen meghaladó növekedést produkált, 2000-2015 között átlagosan 3,68 százalékot az övezet 1,18 százalékaival szemben. Amennyiben a következő években fenntartható egy 4 százalékos átlagos növekedés, Románia 2028-ra elvileg elérheti ezt a 75 százalékos szintet.

Az ország 2015-2017 között több mint másfél évig teljesíteni tudta a nominális konvergencia valamennyi feltételét, beleértve az inflációs cél, illetve a hosszú lejáratú államkötvények kamataira vonatkozó szabályt. Amikor ezek a feltételek teljesültek, a bukaresti kormány még nem tartotta időszerűnek a csatlakozási folyamat beindítását, ugyanis a reálkonvergencia mutatói azt jelezték, hogy a román gazdaság még nem készült fel az euróra való átállásra. A 2016-os kormányváltást követően az óvatos, a gazdasági felzárkózást támogató politikát egy populista, a fogyasztás ösztönzésén alapuló, az állami kiadásokat növelő, a bevételeket

pedig tovább szűkítő kormánypolitika váltotta fel. Bár deklaratíván a bukaresti szociáldemokrata kormány továbbra is az euróra való áttérés elkötelezett híve volt, a gazdaság valós felkészítéséhez szükséges lépéseket nem tette meg, sőt a különben is egyensúlytalan költségvetés szerkezetén jelentősen rontott az által, hogy az állami szektorban indokolatlanul nagymértékű béremeléseket hajtott végre. Ez utóbbinak köszönhető, hogy Romániában a közszférában dolgozók átlagbérei 37 százalékkal (2020. június) magasabbak, mint a versenyszférában alkalmazott személyeké. Egyetlen jelentős pozitív intézkedés történt ebben az időszakban: 2018-ban elkészült az euróra való áttérés országos terve.

A 2020 decemberében tartott parlamenti választásokat követően megalakuló jobboldali koalíciós kormánytól sokan azt várták, hogy felgyorsítja az euróövezethez való csatlakozás folyamatát. Bár a kormányprogramban az euró bevezetése megmaradt fő prioritásként a 2024-ig terjedő időszakban, a 2021 februárjában az éves állami költségvetés bemutatásakor nyilvánosságra hozott makrogazdasági elemzésből kiderült, hogy a Cițu-kormány csak óvatos lépésekre szánja el magát: az uniós túlzott deficit-eljárásból is csak 2024-ben kívánják kivezetni az országot, a költségvetés átfogó szerkezeti reformjáról pedig nem esett szó, még távlatokban sem. A költségvetési hiány csökkentésében az adóbehajtás megszigorítását, elsősorban az áfaelkerülés (áfa-rés) elleni lépéseket nevezték meg, de ez legfeljebb 2 százalékkal növelheti a következő három évben az adóbevételeket. A román költségvetés Achilles-sarka a csupán a GDP 28 százalékát kitevő adóbevétel, míg a csatlakozásig – a csatlakozási terv szerint is – el kellene érni a 34 százalékos szintet. Ez azonban nem képzelhető el adókiigazítások (adóemelések) nélkül, az adóreformot azonban – mint népszerűtlen lépést – a koalíciós kormány nem volt hajlandó bevállalni. Ennél nagyobb gondot jelent, hogy a román kormányok fiskális politikája – rövid időszakokat leszámítva – nem volt következetes, a legtöbb esetben a népszerűsége való tekintettel születtek meg a döntések. Eddig a józan ellensúlyt a monetáris politika letéteményese, a jegybank képezte. A közösségi valuta bevezetésével azonban a nemzeti monetáris politika eszköztárát sem lehetne többé használni és csak a kormány kezében levő fiskális eszközökkel lehetne az egyes, időközben felmerülő problémákat kezelni. Erre pedig egy olyan kormány, amely

egyelőre a költségvetés strukturális reformjára sem tudja rászánni magát, nagyon nehezen lenne képes.

Ezen kívül problémát jelent még a gazdaság eltérő szerkezete, a mezőgazdaság túl nagy, a szolgáltató szektor túl alacsony hozzájárulása a képződő bruttó nemzeti jövedelemhez, ami azonban csak hosszútávon orvosolható. A pozitív fejlemények között meg kell említeni a munkatermelékenység dinamikus fejlődését, amit nem követett egyelőre a bérek megközelítően hasonló szintű emelkedése a versenyszférában, és ennek köszönhetően a román gazdaság versenyképessége jelentősen javult.

Ha a 2010-es évek elejének strukturális reformjait és annak 2015-2016-ban beérő eredményeit nézzük, amikor Románia teljesítette az Európai Árfolyam-mechanizmushoz való csatlakozás nominális konvergencia-feltételeit, akkor van lehetőség arra, hogy amennyiben a költségvetés bevételi oldalát gyorsan megreformálják, ha nem is a kormány által jelzett 2024-ben, hanem körülbelül 2026-ban az ország beléphet az euró előszobáját képező ERM II. rendszerbe, majd két év múlva (2028-ban) az eurózóna tagjává válhat. Ha ezt a döntést nem hozzák meg, az euró bevezetése továbbra is a politikai nyilatkozatok szintjén marad, ám féltő, hogy a halogatás miatt a folyamatosan csökkenő támogatottság egy idő után túl kevés lesz ahhoz, hogy a lej euróra való lecserélése közmegegyezés tárgya lehessen.

Gosztonyi Márton¹

JAPÁN ÉS A HÁLÓZATI GAZDASÁG – A „NAGY HATOK” EXPONENCIÁLIS VÉLETLEN GRÁF MODELL ALAPÚ ELEMZÉSE

Absztrakt

Tanulmányomban a Japán gazdaságot meghatározó nagyvállalatok közötti kapcsolathálózatot elemzem ERGM (Exponential Random Graph Model) módszerrel. A japán gazdaság, a keiretsu csoportok és egyéb vállalati csoportok jelenléte miatt, kiváló példája annak, hogy mi történhet egy ország gazdaságával, ha a piacon a nagyvállalatok és a pénzügyi intézetek egy egymással sűrűn összefonódó, erősen centralizált, függőségi hálózatban működnek. Fontos kérdés ez, hisz ennek a gazdasági gyakorlatnak a kialakulása épp most zajlik Magyarországon is. Ebből kifolyólag a japán hálózat értelmezése és gazdasági teljesítményének elemzése megmutathatja ennek a tendenciának a hosszú távú negatív és pozitív hatásait is.

Abstract

By using ERGM (Exponential Random Graph Model) method we analyse the network of relationships among large companies that define the Japanese economy in this paper. Due to the presence of keiretsu groups and other corporate groups, the Japanese economy excellently demonstrates what can happen to a country's economy if large corporations and financial institutions operate in a highly interconnected, centralized, and dependent network. The interpretation of the Japanese network and the analysis of its economic performance also show the long-term

1 Egyetemi adjunktus, Asia-Europe Institute University of Malaya

negative and positive effects of this trend. The lessons could be useful for Hungary where similar economic practice has been emerging.

A gazdaság és a gazdasági cselekvések mindig a társadalomba ágyazódnak² így a különböző nemzetgazdaságok működését a globális kontextuson túlmenően minden esetben meghatározza az adott kultúra történetisége, társadalmi viszonyai és társadalmi hálózata. A XXI. századi nemzetállamok gazdasága a vállalati és pénzügyi szektorok egyre erősödő és egymással több szálon függő viszonyokat kialakító kapitalista gazdaságok kora.³ Mindebből kiindulva érdemes megnézni, hogy egy szoros és sűrű kapcsolathálózatban működő gazdaságot, mint amilyen a Japán gazdaság is (melynek egyik motorja a mai napig a Japán nagyvállalatok és bankok közötti sűrű kapcsolathálózat), és elemezni azokat a hálózati faktorokat, magyarázó változókat, amelyek megvilágítják ennek a gazdasági hálózatnak a működését.

A szakirodalom az 1990-es évekre teszi a Japán buborékgazdaság összeomlását, amelyet az elmúlt 30 évben hosszú gazdasági stagnálás követett. Mindezt csak erősítette a 2008-as gazdasági világválság, a 2011 katasztrofális földrengés és az a cunami, ami észak-kelet Japánt súlytotta.⁴ Mindezek ellenére a japán gazdaság természetesen továbbra is kiemelkedő pozíciót tölt be a világgazdaságban, az egy főre eső GDP alapján például a harmadik helyet foglalja el a világrangsorban.⁵

Számos tanulmány felhívja azonban a figyelmet arra, hogy a japán gazdasági csoda és stagnálás is részben ugyanazon tényezőre vezethető vissza, azaz az erős kapcsolatra a vállalati és a banki szektor között, amely az egyik gazdasági és társadalmi kontextusban erősítette, a másikban pedig gyengí-

2 POLÁNYI K. [1945] (2004). A nagy átalakulás – Korunk gazdasági és politikai gyökerei. Budapest. Napvilág Kiadó

3 A kapitalizmus terminológiát gyűjtőfogalomként használom a cikkemben. Természetesen a XXI. századi nemzetállamok többségét egy rendkívül széles spektrumon lehet elhelyezni ebben a tekintetben, amely az államkapitalista gazdasági formáktól, a monopolkapitalista gazdaságon keresztül egészen a klasszikus kapitalista gazdaságokig bezárólag rengeteg formát átfognak.

4 YOSHINO, N., & TAGHIZADEH-HESARY, F. (2014). An analysis of challenges faced by Japan's economy and Abenomics. *The Japanese Political Economy*, 40(3-4), 37-62.

5 World Bank (2020): <https://databank.worldbank.org/home.aspx>

tette a japán gazdaságot. A japán bankrendszert különböző típusú bankok jellemzik: hosszú lejáratú hitelbankok, vagyonkezelői bankok, városi bankok, regionális bankok, másodlagos regionális bankok és biztosítótársaságok.⁶

A japán hálózati gazdaságban azonban ezeknek a szervezeteknek, bankoknak kiemelt szerep jut. A japán „nagy hatokhoz”⁷ minden egyes esetben tartozik egy „belső bank”, amely több szálon kötődik a vállalati csoporthoz. Ezek a központi pénzügyi intézmények nem csupán a cégek részvényeinek több mint 50%-át birtokolják,⁸ hanem sok esetben a felügyelőbizottságok elnökei is bankárok, vagy a vállalatvezetésben ülnek bankokhoz köthető szereplők. Mindez egy klasszikus banki és piaci vállalatcsoportokat megjelenítő összefonódást eredményez, ami a XIX. századi klasszikus német bankrendszerrel analóg.

Sterken és Tokutsu kimutatták, hogy ez a kapcsolódás előnyösebb hitelek felvételéhez juttatja a konglomerációkat, valamint a hitelkeret jelenléte egy fő banknál több hitelt vonz más bankoktól is.⁹ Mindez számos piacot erősítő és torzító jelenséget is eredményez. A bankok és a nagyvállalatok között hosszútávú és szoros hitelkapcsolatok állnak fenn, ami egy rendkívül hierarchikus struktúrát eredményez, amiben a központi hálózati pozíciókat a vezető bankok foglalják el. Azonban mindezzel együtt jár egy erős aszimmetrikus információs probléma is a piacon.¹⁰ Az ebben a rendszerben működő japán cégek teljesítménye ugyanis erősen függ a bank finanszírozásától, mindez azt is eredményezi, hogy a banknak sokkal több információja van a vállalkozásokról, mint más országok hitelpiacain működő társaik esetében.¹¹ Ennek

6 DE MASI, G., FUJIWARA, Y., GALLEGATI, M., GREENWALD, B., & STIGLITZ, J. E. (2011). An analysis of the Japanese credit network. *Evolutionary and Institutional Economics Review*, 7(2), 209-232.

7 A nagy hatok (Big Six) terminológiát, a Japán gazdaság vezető vállalatcsoportjainak meghatározására használják, ezek a következők név szerint: Sumitomo, Mitsubishi, Fuji, Sanwa, Mitsui és Daiichi Kangyo vállalatcsoport.

8 AGARWAL, R., & ELSTON, J. A. (2001). Bank–firm relationships, financing and firm performance in Germany. *Economics Letters*, 72 (2), 225-232.

9 STERKEN, E., & TOKUTSU, I. (2002). What are the determinants of the number of bank relations of Japanese firms? University of Groningen.

10 DE MASI, FUJIWARA, GALLEGATI, GREENWALD, STIGLITZ: i.m.

11 SPIEGEL, M. M., & YAMORI, N. (2003). The impact of Japan’s financial stabili-

ellentétjeként azonban a bankok kedvezményes hitelfeltételeket biztosítanak, a tőkéhez való könnyebb hozzáférésben, vagy a banki adósságrendezésben engedékenyebbek, esetleg a kölcsönök kedvezményes feltételei terén.¹² Mindezekből következik, hogy Japánban a bankok a cégeket, az alacsony kockázatú befektetési döntések felé terelik, amiből az is következik, hogy a bankokkal szoros kapcsolatban álló vállalkozások kevésbé is nyereségesek, mint más versenytársaik.¹³ Ogawa és szerzőtársai részletes elemzést készítettek a hosszú lejáratú hitelviszonyok számának alakulásáról és a vállalatok főbb mutatószámainak összefüggéséről; tanulmányokban kihangsúlyozták, hogy bár a legnagyobb cégek rendelkeznek a legtöbb banki kapcsolattal, a kapcsolatok száma pozitívan korrelál a fizetőképességgel és a K+F-fel, azonban negatívan hat a cégek likviditására.

A japán pénzügyi intézetek az 1990-es Bubble-összeomlás után nagy károkat szenvedtek el a fenti strukturális kötöttségekből (is) kifolyólag. 1992 óta a japán bankrendszer pénzügyi helyzetének jelentős romlása tapasztalható.¹⁴ A kereskedelmi bankok mintegy 83 billió jen összegű összesített hitelvesztést könyveltek el. Ezek a veszteségek csökkentették a bankok kapitalizációját és három nagy bank pénzügyi destabilizációjához vezettek. E nagy bankok nagyon rossz pénzügyi helyzete az egész hitelrendszert érintette, különösen a gyengébb pénzügyi helyzetű társaságokat. A rendszer pénzügyi stabilitásának növelése érdekében 1997-ben a japán szabályozók felszámoltak egy nagyvárosi bankot és államosítottak a három legnagyobb hosszú lejáratú hitelbank közül kettőt,¹⁵ ennek a következményeként a bankok kudarca negatívan befolyásolta a csődbe ment

zation laws on bank equity values. *Journal of the Japanese and International Economics*, 17(3), 263-282.

12 DE MASI, FUJIWARA, GALLEGATI, GREENWALD, STIGLITZ: i.m.

13 OGAWA, K., & WAN, J. (2007). Household debt and consumption: A quantitative analysis based on household micro data for Japan. *Journal of Housing Economics*, 16(2), 127-142.

14 BREWER, E., GENAY, H., & KAUFMAN, G. G. (2003). Banking relationships during financial distress: the evidence from Japan. *Economic Perspectives-Federal Reserve Bank of Chicago*, 27(3), 2-18.

15 BREWER, GENAY, KAUFMAN: i.m.

bankokkal hitelkapcsolatban lévő vállalkozások részvényárfolyamait is.¹⁶

Mindebből következően 2000-es években Japánban egy nagy pénzügyi átalakításról döntöttek. Bevezetésre került a CRL (Commercial Rehabilitation Law), amely szerkezetileg alakította át a finanszírozási rendszert, s ennek pozitív eredményeit 2012-ben további piacélénkítő kormányzati döntések követték. Decentralizálták a rendszert, valamint elkezdték távolítani egymástól a piaci szereplőket. Mindennek, pénzügyi értelemben, pozitív eredményei lettek, hisz a tőzsdei részvényárfolyamok a hosszú stagnálás után emelkedésnek indultak.¹⁷ Ehhez az eredményhez természetesen kellett az is, hogy a piacokon ezidáig domináns nemzeti tőkebefektetésekkel szemben Japán növelje a külföldi tőkebefektetések arányát. Mindez hozta megával azokat a szakirodalomból ismert tényeket, amit már számos szerző megállapított az FDI-okról, azaz növekedett a foglalkoztatás, a kibocsátás és a termelékenység.¹⁸

Mind ezzel Japán hatalmas lépést tett afelé, hogy felpuhuljanak a növekedést korlátozó vállalati gyakorlatok, mint például a zárt értékesítési rendszer, a kartellszerű viselkedés és a megszilárdult megállapodások, amelyek megnehezítik az új belépők számára a termék-, a szolgáltatás-és/vagy az árversenybe való belépést.¹⁹

16 DE MASI, FUJIWARA, GALLEGATI, GREENWALD, STIGLITZ: i.m.

17 CHAN-LAU, J. A. (2002). Corporate restructuring in Japan: an event-study analysis. *Japan and the World Economy*, 14(4), 367-377.

18 KIMINO, S., SAAL, D. S., & DRIFFIELD, N. (2007). Macro determinants of FDI inflows to Japan: an analysis of source country characteristics. *World Economy*, 30(3), 446-469.; DRIFFIELD, N., & MUNDAY, M. (2000). Industrial performance, agglomeration, and foreign manufacturing investment in the UK. *Journal of International Business Studies*, 31(1), 21-37.; DRIFFIELD, N., & TAYLOR, K. (2000). FDI and the labour market: a review of the evidence and policy implications. *Oxford Review of Economic Policy*, 16(3), 90-103.; DRIFFIELD, N. (2001). The impact on domestic productivity of inward investment in the UK. *The Manchester School*, 69(1), 103-119.; DRIFFIELD, N., & GIRMA, S. (2003). Regional foreign direct investment and wage spillovers: Plant level evidence from the UK electronics industry. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 65(4), 453-474.

19 YOSHINO, et al i.m.

Zaibatsu és Keiretsu

Fontos megjegyezni azonban, hogy a fentebb felvázolt kép a történet csupán egy szeletét ragadja meg. Az, hogy a bankrendszerben ilyen szintű hálózati hierarchia alakult ki, egy hosszú társadalmi változás folyamánya, amelynek megértéséhez egészen az Edo-kori családi vállalkozások működéséhez lenne szükséges visszamennünk. Ettől azonban jelen pillanatban eltekintünk és csupán a japán kapitalista gazdaság kialakulásának kérdéseit vizsgáljuk a következőkben.

A japán kapitalizmus kialakulásának [Showa-korszak (1926-)] talán egyik legfontosabb belső motorját alkották a *zaibatsu*-k.²⁰ Japán a globális kapitalista gazdaságba későn érkezett meg és akkor is egy erőltetett külső nyomásra létrejövő nyitásként kezdődött meg a folyamat.²¹ Ennek a gazdasági átalakulásnak voltak a motorjai a *zaibatsu*-k, amelyek a változó gazdaság piaci tökéletlenségeinek kiegészítésére jöttek létre. Mindebből kifolyólag, tulajdonképpen egy korakapitalista japán innovációs vállalati formaként is értelmezhetők a *zaibatsu* vállalatok, amelyek erős hierarchikus rendszer keretében a hozamaikat kölcsönösen optimalizálták egymással szorosan összefüggő tevékenységeken keresztül.²² Ezek a hálózatok erős ellenőrzési struktúrát hoztak létre az eszköz-részvénytulajdon, az emberi kapcsolatok, a bizalom, valamint központosított vásárlások és marketing révén. Az ellenőrzés alapvető módszere a közvetlen részvénytulajdon volt.²³

A vállalatok közötti szoros kapcsolatot tükrözte, hogy vezetők sokszor egyszerre több vállalatban is vezetői szerepet töltöttek be, aminek az lett a következménye, hogy ezek a szerveződések „monolitikus egészként

20 A *zaibatsu* a Japán Birodalomban működő ipari és pénzügyi vertikálisan integrált üzleti konglomerátumok voltak, amelyek befolyása és mérete lehetővé tette a japán gazdaság jelentős részének ellenőrzését a Meidzsi-korszaktól a II. világháború végéig. A *zaibatsu* általános struktúrájában a konglomerátum tetején egy családi tulajdonú holding és egy bank állt, amely a többi, többnyire ipari leányvállalatot finanszírozta és igazgatta.

21 IMAI, K. I. (1987). The corporate network in Japan. *Japanese Economic Studies*, 16(2), 3-37.

22 IMAI: i.m.

23 IMAI: i.m.

működhetnek”.²⁴ Mindennek következtében a zaibatsu képes volt több iparágat is sikerre vinni a japán gazdaságban. Így alakult ki a Mitsui alatt működő 294 vállalatot tömörítő zaibatsu, a Mitsubishi alatt működő 241 és a Sumitomo alatt működő a 166 vállalatot tömörítő zaibatsu.²⁵

Ez a vállalati átalakulás egyidőben zajlott azzal, hogy a fejlett gazdaságú országok és főképp az Egyesült Királyság új piacokat keresve átadta a technológiáját a fejletlenebb gazdaságú országoknak, így Japánnak is. A sikeres zaibatsu vezetőinek továbbá erős küldetésstudatuk volt Japán ipari nemzetként való fejlesztése kapcsán. Ezért szembeszálltak a rövidtávú nyereséggel és a kockázatok elkerülését hangsúlyozták, stratégiai beruházásokat hajtottak végre az iparosítás érdekében.²⁶ A XX. század első felére a zaibatsu-k a bankok támogatások kiemelt szereplőivé váltak, és így létrejött egy szoros kapcsolat és összefonódás a pénzügyi és a vállalati szektor között.²⁷

A II. világháborúban ezek a vállalatcsoportok erős politikai szerepvállalás mellett döntöttek, aminek következményeit a japán kapituláció után, 1947 januárjában kezdődött gazdasági tisztogatás során tapasztalták meg. A tisztogatások során 245 japán nagyvállalat vezető tisztségviselőjét távolították el. Ez korszakos esemény volt, mivel megszakította a személyes kötődésen alapuló hálózatokat a zaibatsu-kban, és megváltoztatta a döntéshozatali módot az üzleti vállalatoknál. Ennek eredményeként a negyvenes éveiben járó embereket, akik osztályvezetői szinten voltak, a legmagasabb szintű tisztségviselőknek neveztek ki, és ők olyan innovatív gazdasági szegmensekbe kezdtek el fektetni, amelyek turbulens pályára állították a japán gazdaságot. A háború után Japán így az egyik leggyorsabban növekvő gazdaság lett az iparosodott világban.

Ez a folyamat együtt járt azzal is, hogy a zaibatsu-k szerepét átvették a *keiretsu* csoportok. Yonekura vállalati gráftipológiája (1. ábra) remekül mutatja be a különbségeket a két szerkezet között.²⁸ A keiretsu csoportok

24 HADLEY, E. M. (2015). *Antitrust in Japan*. Princeton University Press.

25 IMAI: i.m.

26 IMAI: i.m.

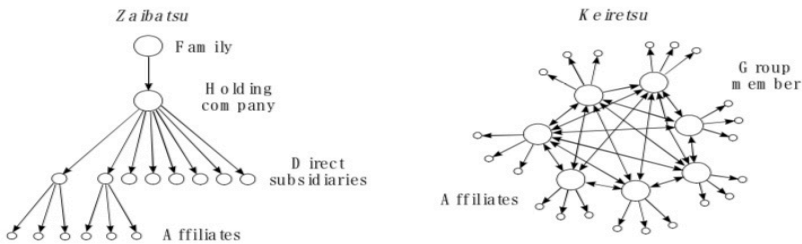
27 DE MASI, FUJIWARA, GALLEGATI, GREENWALD, STIGLITZ, (2011). i.m.

28 YONEKURA, S. (1985). THE EMERGENCE OF THE PROTOTYPE OF ENTERPRISE GROUP CAPITALISM – THE CASE OF MITSUI – *Hitotsubashi journal of commerce and management*, 20(1 (20), 63-104.

egy decentralizáltabb és egymással reciprok kapcsolatra épülő szerkezetet mutatnak, melyekben van egy erős mag, akik kölcsönös és decentralizált hálózatot alkotnak és van egy periféria, amelyet azok a vállalatok alkotnak, amelyek az adott magszereplőhöz tartoznak, és amellyel hierarchikus és egyirányú kapcsolatban állnak.

1. ábra: A Zaibatsu és a Keiretsu csoportok sematikus gráfjai

Figure 3. Zaibatsu vs. Keiretsu

Source: S. Yonekura (1985, p. 64)

Forrás: S. Yonekura (1985:64)

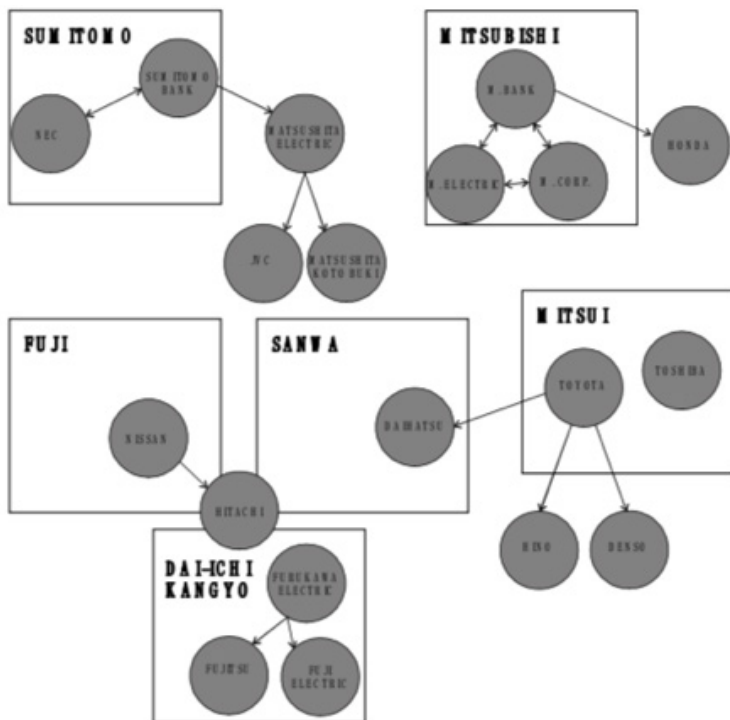
A gyors növekedés egyik kiemelt faktora volt Japán vállalati rendszerének egyik különlegessége, a keiretsu csoportok. Ezek az előző történelmi narratívából eredeztethetően olyan szoros és hierarchikus vállalati és pénzügyi csoportok hálózatát takarják, amelyekben a bankok szoros függőségi viszonyt alakítottak ki a vállalatokkal. Sok esetben a keiretsu vezető szerepét is a csoport fő bankja töltötte be. A keiretsu csoportban stabil belső kereszt-részesedés köti össze a szereplőket, mindegyik vállalat részvénytulajdonnal rendelkezik a csoport többi vállalat részvényében. A keiretsu-ba tartozó vállalatok általában nem adják el részvényeiket kívülállóknak, ezen túlmenően a központi bank általában a legnagyobb tőkealapot birtokolja, és ő a fő hitelezője is a csoport többi tagjának.²⁹

A keiretsu csoportok Japánban a nagy hatók elnevezésbe sorolhatók („Big Six”), azaz a Sumitomo, Mitshubishi, Fuji, Sanwa, Mitsui és Dai-

29 CHAN-LAU: i.m.

ichi Kangyo keiretsu-ba. A 2. ábra mutatja be, a jelenlegi nagy hatok csoportját, illetve a hozzájuk tartozó legfontosabb vállalatokat.

2. ábra: A nagy hatok keiretsu-ja és a legfontosabb vállalataik

Forrás: Lincoln, 2004:22

Ez a vállalatirányítási rendszer volt az egyik legfontosabb tényező, amely hozzájárult a japán gazdaság sikeréhez az 1950-es évek elejétől az 1970-es évek végéig. A központi bankrendszeren azonban a hetvenes évek közepére repedések jelentek meg, és elkezdődött a pénzügyi rendszer lassan tartó liberalizálása és regularizációja. A nagy és hitelképes vállalatok elkezdtek csökkenteni a banki hitelek használatát, mint fő finanszírozási forrást, mivel az értékpapírcsoporthoz olcsóbb finanszírozásokhoz juthattak. A banki hitelportfóliók koncentrációja ekkor kezdett elmozdulni azokhoz

a közepes méretű és kisebb, sok esetben a keiretsu csoportoktól független vállalatok felé, amelyek addigi alacsony hitelminősége korlátozta az értékpapírpiacra jutásukat.³⁰

Az 1980-as években, habár a japán gazdaság továbbra is turbulens pályán mozgott, ezek a repedések egyre erősebben jelentkeztek. Egyre nagyobb problémaként merült fel, hogy a vállalati igazgatóság jobban igazodott a hitelezőkhöz, mint a munkavállalókhöz vagy a részvényesekhez.³¹ Ennélfogva növekvő problémaként jelentkezett az, hogy érdekeltberek voltak az erős banki támogatásban, mint a profit maximalizálásában.³² Természetesen a 80-as években megindultak más gazdasági reformok is, mint a vállalatvezetők számának csökkentése, vagy az, hogy a vezetésben eltöltött idő helyett egyre inkább a teljesítményre került a hangsúly, azonban ez sem volt már elégséges ahhoz, hogy a dotcom kipukkadása a japán gazdaságot ne rántsa magával a 90-es évek elejére, melyet azóta is stagnáló pálya jellemez.³³

Hálózat kutatás és ERGM

A fentebb vázolt erős hálózatiságot mutató gazdasági struktúra miatt számos hálózat kutatás készült a japán gazdaságról. Mind leíró jelleggel, mind kétszegmensű hálózatelemzéssel (bipartite network),³⁴ elemezték már a japán gazdaságot,³⁵ kemény gazdasági mutatók szerint szerveződő hálózati irányból,³⁶ vagy vállalati adósságok és hitelezések felől, valamint

30 CHAN-LAU: i.m.

31 KANDA, H. (1998). Comparative corporate governance country report: Japan.

32 MORCK, R., & NAKAMURA, M. (1999). Banks and corporate control in Japan. *The Journal of Finance*, 54(1), 319-339.

33 CHAN-LAU: i.m.

34 SNEPPEN, K., MASLOV, S., & ZALIZNYAK, A. (2004). Detection of topological patterns in complex networks: correlation profile of the internet. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 333, 529-540.

35 PELTOMÄKI, M., & ALAVA, M. (2006). Correlations in bipartite collaboration networks. *Journal of Statistical Mechanics: Theory and Experiment*, 2006(01), P01010.

36 GUILLAUME, J. L., & LATAPY, M. (2004). Bipartite structure of all complex networks. *Information processing letters*, 90(5), 215-221.

a hálózati klaszterek szempontjából,³⁷ Mindezekkel az irányokkal kapcsolatban már mind a keresztmetszeti, mind a longitudinális vizsgálatokat is elvégezték.

Cikkemben a keiretsu csoportok ERGM (Exponential Random Graph Models) vizsgálatát végzem el. Az ERGM hálózatelemzési technika a statisztikai alapú hálózati modellelemzések körébe sorolható. Az ERGM lehetővé teszi a hálózati paraméterek hatásainak együttes és kontroll alatt tartott vizsgálatát. Másképp fogalmazva, az ERGM-modellek lehetőséget nyújtanak arra, hogy megértsük, miként és miért keletkeznek a hálózati kapcsolatok.

A hálózati kapcsolatok mintákba szerveződnek, továbbá egyes kapcsolatok jelenléte más kapcsolatok megjelenését segíti elő. Az ERGM ezeket a gyakran „strukturális” hatásoknak nevezett endogén hatásokat elemzi, azaz a hálózati kapcsolatok rendszerének belső folyamatait értelemezi, kiegészítve a hálózat exogén hatásaival, például a csomópontokhoz kapcsolódó attribútumok hatásaival.³⁸ Az ERGM-modellezés Watts eredményei alapján a véletlenszerűséggel és a valószínűségeen alapuló véletlen gráf modellezéssel dolgozik.³⁹ A véletlenszerűség beépítésével, a statisztikai modellek a várható értékekkel dolgoznak, amik alapján következtetéseket tudunk levonni arról, hogy a megfigyelt adatok összhangban vannak-e az elméleti (várt) adatokkal. ERGM-modellezés során megbecsüljük a hálózati élek jelenlétét több prediktor változóból, majd modellparaméterekkel becsljük az adott hatását, irányát és szignifikanciáját a vizsgált hálózatban.⁴⁰

Az ERGM mindebből kifolyólag megpróbálja modellezni az érdeklődésre számot tartó hálózati hatásokat az élek kialakulásában, pl. tranzitív triádok hatása, k-star hatás, asszortativitás (homofil, heterofil kapcsolatok) hatása,

37 DE MASI, G., FUJIWARA, Y., GALLEGATI, M., GREENWALD, B., & STIGLITZ, J. E. (2011). An analysis of the Japanese credit network. *Evolutionary and Institutional Economics Review*, 7(2), 209-232.

38 LUSHER, D., KOSKINEN, J., & ROBINS, G. (Eds.). (2013). *Exponential random graph models for social networks: Theory, methods, and applications* (Vol. 35). Cambridge University Press.

39 WATTS, D. J. (1999). Networks, dynamics, and the small-world phenomenon. *American Journal of Sociology*, 105(2), 493-527.

40 LUSHER et al i.m.

eloszlások hatása, foksámok hatása, attribútum változók hatása. Továbbá ezen hálózati változók hatásai alapján kialakult modelleket összeveti a megfigyelt hálózattal és így megpróbálja feltárni a hálózati élképződés okait.

Cikkemben a hálózati leíró statisztikai és morfológiai elemzések a Gephi 0.9.2v szoftverrel készültek, az ERGM-elemzéseket pedig az R programcsomaggal, valamint a MPNet szoftverrel hoztam létre.⁴¹

Az elemzéshez felhasznált adatok

Az ERGM-modellhez felhasznált adatok Lincoln és szerzőtársai adatainak másodelemzésére támaszkodnak. Lincoln és szerzőtársai 1992-es és 2004-es műveiben a japán keiretsu csoportok hálózatalapú blokkmodellezését végezték el, ahol a hálózatokat a kapcsolatok, illetve a csomópontok attribútumai alapján csoportosították.⁴² A longitudinális vizsgálatukban a teljes vezető vállalati alapsokaságon elemezték (258 vállalat) 1978-tól, 1997-ig a keiretsu csoportok klasztereit. Az élék kialakítása során számos változót felhasználtak, mint a résztulajdonlás, a hitelezés, a tőke, az igazgatói pozíciók megoszlása, majd ezek alapján egy CONCOR⁴³ nevű algoritlussal blokkokat alakítottak ki az adatstruktúrából. Így olyan klaszterek jöttek létre, melyek szorosan vagy sűrűn kapcsolódó csomópontokat (vállalatokat) tartalmaznak.

Cikkemhez az 1997-es keiretsu blokkmodell adatait használtam fel, és ezen adatok alapján építettem fel a hálózatot. A hálózatban egyfelől a hat nagy keiretsu csoportba vannak besorolva a vállalatok (illetve hetedikként a függetlenek jelennek meg), valamint két nagy gazdasági blokkba: egy banki-pénzügyi, másfelől egy ipari blokkba. Ezen túlmenően az csomópontok egy attribútummal a gazdasági szektor attribútumával rendelkeznek.

Ha a blokkokra tekintünk akkor a pénzügyi blokk tovább osztható öt klaszterre, az ipari blokk pedig 14 klaszterre oszlik. Az 1. táblázat

41 WANG P., ROBINSON G., PATTISON P., KOSKINEN J. (2009) MPNet: program for the simulation and estimation of exponential random graph models. Melbourne School of Psychological Sciences, The University of Melbourne.

42 LINCOLN, J. R., & GERLACH, M. L. (2004). *Japan's network economy: Structure, persistence, and change*. Cambridge University Press.

43 A CONCOR egy diszgregatív klaszterező algoritmus volt: azaz iteratív módon felosztotta a populációt több kisebb halmazra.

alapján jól lehet látni, hogy a vállalatok között elsöprő többségben vannak az ipari klaszterbe sorolható vállalatok (81,01%) és kisebb részt alkotják csak a pénzügyi klaszterek (18,99%)

3. táblázat: A keiretsu csoportok blokkmodellje (N=258)

Blokkok és Klaszterek	Blokk és klaszter elemszám	%
Pénzügyi Blokk	49	18,99
City and Trust Banks	19	7,36
Mining	1	0,39
Mutual BKS and Securities	9	3,49
Regional banks and Insurance	16	6,20
Toyota	4	1,55
Ipari Blokk	209	81,01
DKB And Sanwa Group	17	6,59
DKB Group	15	5,81
Fuyo and Sanwa groups	15	5,81
Fuyo Group	16	6,20
Hitachi	7	2,71
Matsushita Group	13	5,04
Mitsubishi and DKB	14	5,43
Mitsubishi Group	18	6,98
Mitsui Group	33	12,79
Sanwa and DBK Group	12	4,65
Sanwa Group	13	5,04
Sumtomo Group	13	5,04
Toyota Group	11	4,26
Trading Companies	12	4,65
Grand Total	258	100

Ahhoz, hogy az ERGM adatokat értelmezni tudjuk, érdemes még a keiretsu csoportok szerinti megoszlást áttekinteni (2. táblázat). A táblázat alapján látható, hogy a hat nagy keiretsu csoport körülbelül ugyanannyi vezető vállalatot tömörít (a teljes vállalatok 6-10 százalékát). Fontos továbbá, hogy a keiretsu független vállalatok aránya meglehetősen magas a piacon, a teljes piac több mint 55%-át teszi ki.

4. táblázat: A keiretsu csoportok megoszlása (N=258)

Keiretsu csoportok	Elemszám	%
DKB	25	9,69
Fuyo	19	7,36
Independent (shacho-kai)	147	56,98
Mitsubishi	16	6,20
Mitsui	16	6,20
Sanwa	24	9,30
Sumitomo	11	4,26
Total	258	100

Az ERGM-modellben a fenti hálózati élek mellett még egy attribútum paraméter került bevonásra, ami a vállalatok gazdasági szektormegoszlását jelölte. Ennek a változónak a megoszlásait a 3. táblázat foglalja össze.

5. táblázat: A vállalkozások gazdasági szektor szerinti megoszlása (N=258)

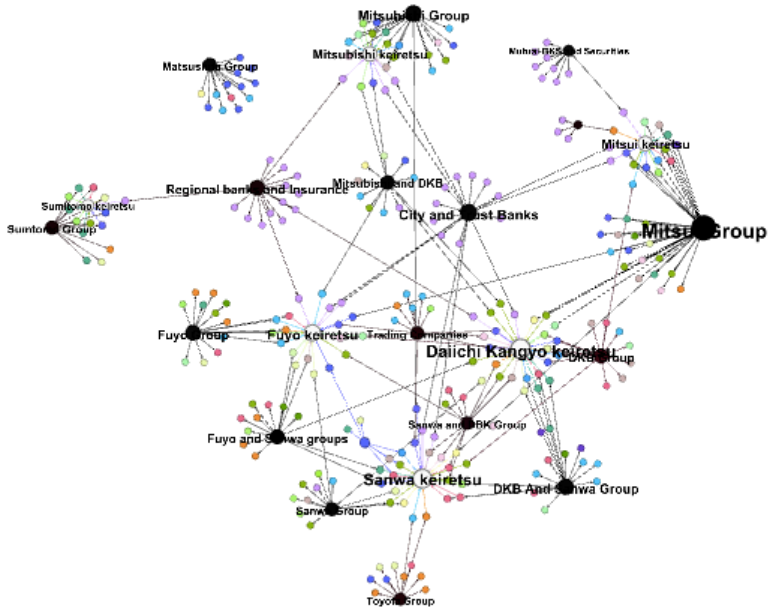
Szektorok	Elemzés	%
Automobile	17	6,59
Banking	49	18,99
Ceramics	8	3,10
Chemicals	28	10,85
Electronics	22	8,53
Fishing	4	1,55
Food	26	10,08
Forestry	1	0,39
Gen manuf	5	1,94
Heavy metal	15	5,81
Light metal	14	5,43
Machinery	13	5,04
Mining	2	0,78
Oil	8	3,10
Paper	7	2,71
Pharma	5	1,94
Precequip	2	0,78
Rubber	3	1,16
Shipyards	5	1,94
Textile	13	5,04
Trade	9	3,49
Transport	2	0,78
Grand Total	258	100

A táblázat alapján jól látható, hogy a vezető vállalatok Japánban leginkább a pénzügyi/banki szektorban (18,99%), a vegyiparban (10,85%), az élelmiszeriparban (10,08%), valamint az elektronikában (8,53%) találhatóak meg.

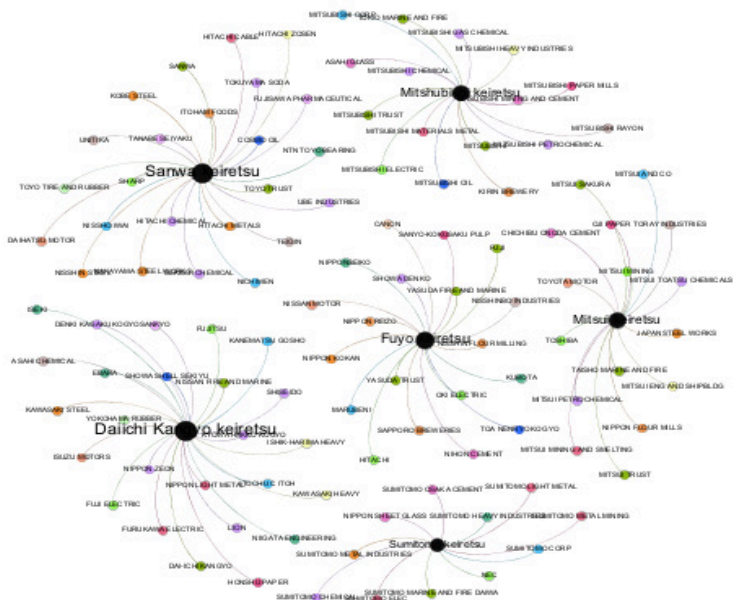
A hálózati és ERGM eredmények

A 3a. és a 3b. ábrák a keietsu csoportok hálózati morfológiáját mutatják. A 3a. ábra a hálózat teljes hálózatot mutatja, melyben a keietsu csoportok és az őket tömörítő blokkok és klaszterek is megjelennek, míg a 3b. ábra csak a keietsu csoportokhoz tartozó vállalatok hálózatát. Mindkét hálózat értelemszerűen irány nélküli hálózat. A 4. táblázat a két hálózat alap hálózatstatisztikáit foglalja össze.

3a. ábra: A keietsu csoportok és a teljes blokkmodell

3b. ábra: A kerietsu csoportok hálózata (Független vállalatok nélkül) N=117

1. táblázat: A két hálózat alap hálózati statisztikái

Hálózati statisztikák	Kerietsu csoportok és a teljes blokkmodell hálózat	Kerietsu csoportok hálózata
Csomópontszám	283	117
Élszám	369	111
Átlagos fokszám	1.304	0.949
Hálózati sűrűség	0.009	0.016
Modularitás	13	6
Átlagos úthossz	1	1
Komponensek száma	1	6

A fenti statisztikából és morfológiából jól látható, hogy az összesen 117 vezető japán vállalatot tömörítő hat kerietsu alapvetően hat egymástól jól elkülönült magas hálózati sűrűséggel jellemezhető komponensre

bomlik. Mindegyik kerietsu széles spektrumon tömörít vállalatokat a bankrendszerből a nehéziparig bezárólag.

Azonban érdemes megnézni a teljes hálózatot, amiből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az összes vezető vállalat hálózatában a kerietsu hálózatok sokkal kisebb szerepet töltenek be. A statisztikából és a morfológiából látható, hogy ezek a vállalatszerveződések egy sokkal nagyobb élszámmal és sokkal kisebb hálózati sűrűséggel jellemezhető gazdasági kapcsolathálóba ágyazódnak. Ez azonban egy teljesen összefüggő hálózatot alkot, az élek alapján 13 jól elkülöníthető alcsoporttal. Fontos eredmény, hogy a kerietsu vállalati formák szerepét a gazdasági hálózatban átvették a csoportosulások (Groups), amelyben a tagok egy még kevésbé sűrű hálózati kapcsolatban állnak egymással. Nem véltelen, hogy a legnagyobb fokszámmal (33) a Mitsui Group jellemezhető a teljes hálózatban. Ugyanakkor továbbra is magas fokszámmal jellemezhető csoportok között találunk három kerietsu-t is: a Daiichi Kangyo keiretsu (25), a Sanwa keiretsu (24) és a Fuyo keiretsu (19). Emellett pedig fontos szerepre tettek szert a teljes hálózatban a városi központi bankok (19), valamint további csoportok, mint a Mitsubishi Group (18) és a DKB és Sanwa Group (17).

Térjünk azonban át magára az ERGM-elemzésre, a kerietsu csoportok és blokkmodell hálózat alapján. A hálózat a teljes japán nagyvállalatok közötti kapcsolathálózatot megjeleníti, amelyben a szervezetek egymással kapcsolatot létesítenek a piaci erőfölényért. Az ERGM-elemzés annak megértéséhez segít hozzá minket, hogy ez a piaci hálózat milyen exogén és endogén változók mentén alakult ki. Sok lehetséges versengő magyarázat létezik a hálózati struktúra kialakulására, azonban, ha egyszerre csak egy folyamatot vizsgálunk, akkor túlértékelhetjük annak szerepét. Az ERGM segítségével ezzel szemben arra következtethetünk, hogy van-e önálló tendencia egy adott konfiguráció megjelenésére, illetve melyek azok a tendenciák, amiknek együttes jelenléte kialakítja a hálózatot.

Az ERGM-modell paraméterbecslései 500 darab Markov Chain Monte Carlo (MCMC) hálózati szimulációval kerültek összehasonlításra. Az MCMC-szimulációk azonos csomópontszámú és sűrűségű hálózatokat hoztak létre, mint a megfigyelt hálózat. Ezekkel összevetve készítette el az MPnet szoftver a modell paraméterbecsléseit, amelyek jelzik a hálózati minták (endogén és exogén) erősségeit és irányukat. A

japán nagyvállalati hálózat paraméterbecsléseit az 5. táblázat mutatja be. A jelentős paraméterek csillag jelölést kaptak (*). A pozitív (negatív) becslés a hálózatban a vártnál nagyobb (kevesebb) konfigurációt jelez a modell egyéb hatásainak figyelembevétele mellett. A paraméterbecslések nagysága nem hasonlítható össze közvetlenül a különböző hatások mentén, mivel a statisztikák skálázása eltérő.

2. táblázat: A japán nagyvállalatok hálózatának ERGM paraméterbecslései

Hálózati hatások		Paraméter érték (Estimate - SE)
Élhatás (Arc)		-0.091
2-Star (S2)		74.607*
3-Star (S3)		218.904*
4-Star (S3)		781.862*
5-Star (S3)		3320.958*
Triádkhatás		-1.692
4-Cycle		88.190*
Isolate		-5.393*
Hub (AS – fokszámhatás)		11.228*
Multiplikált 2-úthatás (Multiple 2-path)		71.058*
Tranzitivitás (Tranzitív utak bezáródása multiplikált 2-utak esetében)		-1.701
Alt-Edge-Triangle (AET)		-1.643
Attribútum hatások (exogén – a kék színű kör jelzi az attribútummal jellemezhető csomópontot)		
Homofília (szektor)		2.700

* = a paraméter becslés a standard hiba abszolútértékének kétszerese, ami azt jelenti, hogy a hatás szignifikáns

Az ERGM alapján negatív éhatással jellemezhető a hálózat (-0.091), ugyanakkor ez a hatás nem szignifikáns. Magyarán a hálózat felépítésében nem a páros összekapcsolódások játszanak meghatározó szerepet. Ami fontos szerepet játszik a hálózat kialakulásában, az a központi pozíciókban lévő szereplőkhöz, így a keretsu csoportokhoz és a blokkcsoportokhoz való tartozás. Ezt látjuk a 2, 3, 4, sőt 5 csillagos alakzatok hálózatformáló erejében, amelyekhez minden esetben pozitív és szignifikáns értékek tartoznak. Mindez azt jelenti, hogy a hálózat kialakulásában a hálózati központok játszanak döntő szerepet, és körülöttük egy egymással kevésbé összekapcsolt vállalatok sokasága helyezkedik el. Ugyanezt az eredményt támasztja alá a hub-hatás, azaz a fokszámeloszlás pozitív és szignifikáns hatása is (11.228*).

A hálózat erős centralizációs hatását támasztja alá továbbá a triádhatás negatív és nem szignifikáns értéke is, hisz mindez azt jelenti, hogy a hármas bezárt kapcsolatok érdemben nem alakítják a hálózatot. Ugyanakkor ennek némileg ellentmond a négyes zártkapcsolatok pozitív és szignifikáns szerepe (88.190*), ami azonban azzal magyarázható, hogy a hubok (groupok, keretsu, blokkok és klaszterek) között meglehetősen gyakran jönnek létre négy szereplős kötések, mely szintén a hálózat erős centralizációját jelzi.

A multiplikált 2-úthatás szintén pozitív és szignifikáns, ami azt jelzi, hogy több 2-utat találunk a modell többi hatása miatt a mért hálózatban, mint amire számíthatnánk, azaz több olyan központi csomóponttal megjelenő kapcsolat alakítja ki a hálózatot, amelyek ugyanazokkal a vállalatokkal vannak kapcsolatban. Ugyanakkor a tranzitivitás hatás (tranzitív triád hatás) negatív és nem szignifikáns, ami arra utal, hogy ezek a 2-utak nem záródnak be, hanem meghatározott csomópontok körül sűrűsödnek. Ugyanezt a bezáródás nélküliséget látjuk a szereplők között abban, hogy az alternatív él-háromszögek esetében sem kapunk szignifikáns értéket.

Az endogén hatások után térjünk át az exogén hatásra, amely ebben az esetben az attribútumhatást takarja, azaz azt, hogy mennyiben befolyásolja egy adott szektorba tartozás a hálózat alakulását. Láthatjuk, hogy az érték pozitív (tehát elméletben befolyásolja), ugyanakkor nem szignifikáns, azaz a többi endogén hatás mellett nem jut meghatározó szerephez.

Összefoglalás

Tanulmányomban a japán hálózati gazdaságot elemeztem. Tettem mindezt azért, mert egyre több országban, így Magyarországon is, folyamatosan sűrűsödik a kapcsolatrendszer a vezető piaci vállalatok között, valamint a vezető piaci vállalatok és a pénzügyi intézetek között, azaz láthatunk a kapitalista gazdaságban egyfajta trösztösödési tendenciát. Ennek a tendenciának a hatásait egy olyan gazdasági rendszeren keresztül világítottam meg, amely hosszú évtizedek óta hasonló centralizált kapcsolatrendszerben működik. Ennek a gazdaságnak elsősorban a történeti kialakulását tekintettem át, majd konkrét adatokon egy ERGM-hálózatelemzéssel értelmeztem a rendelkezésre álló adatokat.

Az ERGM-elemzésből azt láthattuk, hogy a japán nagyvállalatok hálózatát még mindig erősen endogén – a hálózati kapcsolatokról következő – hatásokkal tudjuk elemezni. Ez nem véletlen, hisz ahogy az cikkem történeti részében is többször felmerült, a japán gazdaság erősen épít a különböző vállalati körök erőforrás-transzferjeire, valamint ezektől való függésre. Mindez azt jelenti, hogy a japán gazdaságban a mai napig meghatározó a vállalati szereplők közötti bizalmi és függőségi kapcsolat megléte, és ez a hálózati hatás a rendszer tehetetlenségi erejéből kifolyólag valószínűsíthetően még sokáig fenn is fog maradni.

A keiretsu és a group formációkban is látható, hogy a meghatározó kapcsolatok magtól – a legfontosabb bankoktól, kereskedelmi társaságoktól vagy nehézipari vállalatoktól – a szélső perifériáig terjednek, és egyre kisebb élsűrűséggel találkozunk a magtól a periféria felé haladva. Ez egyfelől természetesen elősegíti az információáramlások minőségének javulását, a közös piaci pozicionálást, valamint a gyorsabb termelési és logisztikai folyamatokat, ugyanakkor – mint azt a japán gazdaság esetében is láttuk – az innováció visszaszorulásához, valamint új vagy független belépők piacon való megjelenésének visszaszorulásához vezet. Nem beszélve arról a hatásról, hogy egy ilyen felépítés elsődlegesen a magban elhelyezkedő vállalatok számára kedvező és ahogy haladunk a periféria felé, úgy csökken ez a „pozitív” hatás.

Mint azt látjuk, Japán a 2010-es évektől amellet döntött, hogy ez a centralizált piaci kapcsolatokon nyugvó gazdálkodás nem teszi az országot hosszútávon versenyképpessé a globális piacon. Mára azt láthatjuk, hogy ez

a makrogazdasági irány beigazolódott, hisz a japán gazdaság erősödésnek indult. Ugyanakkor az is látható, hogy egy többévtizedes rendszer anomáliáit rendkívül hosszú idő során lehet csak megváltoztatni. Mindebből kifolyólag fontos lenne Magyarország esetében is elgondolkozni azon, hogy nem az egymással személyes és függőségi kapcsolatban lévő gazdasági centrális erőterek kialakítása a kedvező irány hosszútávon a globális gazdaságban, hanem ennek épp az ellentéte, a decentralizáció. A japán példa alapján ugyanis látható, hogy ha ilyen centrális erőtereket épít fel egy ország, akkor az hosszú időtávra rögzíti a gazdasági lehetőségeinek hanyatlását a globális erőtérben.

Németh Krisztina¹

A MAGYAROK MUNKAERŐPIACI INTEGRÁCIÓJA AUSZTRIÁBAN – KÜLÖNÖS TEKINTETTEL BURGENLAND TARTOMÁNYRA

Absztrakt

A szerző a tanulmányban igyekszik feltárni azt, hogy az elmúlt évek során az osztrák-magyar munkaerőpiaci integráció során mi vezetett el addig, hogy a magyar állampolgárok egy jelentős része napjainkban az ausztriai munkavállalást választja megélhetésének alappilléreként. Az ausztriai, ezen belül a burgenlandi munkavállalókat érintő kérdésekből összeállított kérdőívre adott válaszokat kiértékelve a szerző megállapítja, hogy társadalmunk ezen csoportja a Magyarországon azonos területen végzett tevékenységért kapható munkabér többszörösét keresi, ezért nem várható, hogy a közeljövőben visszatérjen a magyar munkaerőpiacra. Rámutat arra, hogy a munkavállalók külföldön megszerzett jövedelmüket belföldön költik el, többségük életvitelszerűen Magyarországon él, ingázóként jár Ausztriába, gyermekeiket is az itthoni oktatási rendszerben kívánják képeztetni. Konklúzióként a statisztikai adatokat és a kérdőív eredményeit figyelembe véve a szerző leírja, hogy e munkaerő kiáramlás mértéke tovább fog emelkedni a következő évek során, különösen Magyarország nyugati pereméről, mindaddig, amíg itthoni béreink felzárkózása meg nem valósul.

1 A Károli Gáspár Református Egyetem Jog- és Államtudományi Karának 2021-ben doktorált volt joghallgatója, osztrák-magyar munka- és szociális jogi tanácsadó

Abstract

The author explores the reasons that have led to the deep integration of the Austrian-Hungarian labour market in recent years and to a significant number of Hungarian citizens choosing to work in Austria as a main pillar of their livelihood. After evaluating the questionnaire, which she has compiled from questions concerning workers in Austria, including those in Burgenland, it is clear that this section of our society earns several times more than the wages available in Hungary for the same job and therefore these Hungarians do not intend to return to the Hungarian labour market in the near future. The study notes that they spend their income earned abroad in Hungary, most of them live in Hungary, commute to Austria and want to educate their children in the Hungarian education system. In conclusion, taking into account the statistical data and the results of the questionnaire, the author concludes that the outflow of this labour force will continue to increase in the coming years, especially from the western periphery of Hungary, until the catching-up of wages in Hungary is achieved.

1. Előszó

Munkám során rendszeresen találkozom magyar munkavállalókkal, akik ausztriai tevékenységük során tanácstalanul keresnek fel olyan kérdésekkel, amelyek a szülőhazánkban történő foglalkoztatás kapcsán természetesnek és egyértelműnek tűnnének, de a számukra idegen országban az őket megillető jogok érvényesítése vagy egyszerű kérdésekre a megoldás keresése kihívást jelent számukra. Ezek megválaszolása során merült fel bennem a gondolat, hogy utánajárok az ő szemszögükből és a sajátomból is, hogy milyen motiváció kapcsán hagyták el országunkat, vagy éppen ingáznak a határon át nap, mint nap; hogy milyen lehetőségeik vannak, milyen akadályokba ütköznek, hova fordulhatnak segítségért.

Napjainkban sokakat foglalkoztat az Európai Unió csatlakozásunk adta lehetőségek tára, a szomszédos országokban történő munkavállalás, vagy akár letelepedés kérdése. Kutatásomban az ausztriai magyar munkavállalókat fogom nagyító alá venni, hiszen az utóbbi évben e kör

száma 9 százalékkal növekedett meg, ami azt jelenti, hogy 2021. év végén mintegy 110 ezer honfitársunk dolgozott az ausztriai munkaerőpiacon. Immár a magyarok teszik ki nyugati szomszédunknál – a németek után – a második legmagasabb számú külföldi munkaerőt. De vajon hogyan jutottunk el idáig? Három és fél évtizede még vasfüggöny választott el minket Ausztriától, most pedig akkor jövünk-megyünk akár utazás, munkavállalás, vásárlás, szórakozás céljából, amikor csak kedvünk tartja. Tanulmányomban az idáig vezető utat fogom bemutatni.

Ehhez ugorjunk vissza egészen 1919-ig, a saint-germaini békeszerződésig, hogy láthassuk a történelmi hátterét annak, ami a mai ingázó-társadalomhoz vezetett. Az első Osztrák Köztársaság delegált képviselői 1919. szeptember 10-én írták alá a saint-germaini békeszerződést, amelynek aláírását és elfogadását követően az egykori Osztrák Császárság elvesztette a korábbi területének mintegy háromnegyedét. A 381 pontból álló békeszerződés teremtette, illetve alapozta meg a mai Burgenland kialakulásának lehetőségét. Az eredeti döntés alapján Ausztria 4312 km² területet és 341 ezer lakost kapott volna az új tartomány kialakítása során Sopron környékét is beleszámítva.

A mai Burgenland tartomány területe egykor a Magyar Királysághoz tartozott, ennek ellenére nem volt hivatalosan elfogadott magyar elnevezése, mivel soha nem alkotott egységes közigazgatási vagy földrajzi területet, a határ menti magyar vármegyék része volt. Érdekeség, hogy a történelmi határ osztrák oldalán fekvő tartományok sem olvasztották be a nyugat-magyarországi, Ausztriához csatolt területet – erre nem is volt előtte történelmi példa – ami lehetővé és szükségessé tette az új tartomány kialakítását. (Ez alól az 1921-ben a magyarok által alapított Lajtabánság képez kivételt.)

Fontos mérföldkő a Burgenlandhoz fűződő viszonyunk szempontjából a rendszerváltás, a vasfüggöny lebontása volt, amelynek egyik közvetlen következménye a vásárló-turizmus megjelenése volt. Ez odáig vezetett, hogy az ország valutakészlete, amely ekkor még szűkös volt, nem tudott lépést tartani az igénnyel. Ennek következtében 1989 év elején szigorítást vezettek be: a forint értékét a dollárral szemben felére csökkentették, tehát fele annyi dollárt kaptak ugyanannyi forintért, mint előtte. Emellett pedig 5.000 Ft-ra csökkentették a vámmentesség értékét, amely termék ennél drágább volt, az vámköteles lett. Ennek a szigorításnak életbe lépését jóval

előbb bejelentették. Az azt megelőző héten be is következett az úgynevezett „Nagy Gorenje Roham“, amikor mindenki hűtőszekrényért indult Ausztriába. Azok a magyarok, akik érdeklődtek a nyugati szomszédunknál történő bevásárlás iránt, még egy utolsó rohamot indítottak a szigorítások előtt. Az osztrák üzleteket április első hetében már hajnali 2-kor kinyitották, így is kis híján egymást taposták a vásárlók. Tatabányáig dugóban álltak a feltorlódott autók, amelyek Bécsbe igyekeztek.

Ez Magyarország szempontjából azt a következményt vonzotta maga után, hogy miközben szabad mozgás érzését adta a magyaroknak, a rendezetlen gazdasági háttér miatt megroppantotta a magyar folyó fizetési mérleget és végzetesen lecsökkentette a devizatartalékokat is. A kérdés csak rendszerváltás után, az importliberalizációval rendeződött adminisztratíván, de a devizagondok utána is hosszú ideig kísértettek.

2. A rendszerváltástól a 2011-es teljes magyar munkaerőpiaci integrációig

A 90-es évek elején, a vasfüggöny leomlása után, a magyar munkavállalók többsége ingázó volt. Ahhoz, hogy Ausztriában, többnyire Burgenlandban munkát vállalhassanak, az államok közötti kétoldalú munkavállalói szerződés aláírására volt szükségük. Tudomásunk van azonban arról is, hogy a legális munkavállalók mellett nagy számban kezdtek „feketén dolgozni” magyarok Burgenlandban. Az ő számuk a 90-es évek végén körülbelül 10-15 ezer fő volt.

1998-tól – a magyar EU társulási szerződés életbelépése (1994) és az osztrák EU tagság (1995) után – új időszak kezdődött a magyar-osztrák munkaerő piaci együttműködésben, amikor is két államközi egyezmény aláírásával intézményesítették az addig spontán kialakult kapcsolatokat: a határ menti ingázó egyezmény 1998. március 1-jén lépett életbe, Győr-Moson-Sopron, Vas és Zala megye, illetve Burgenland területére vonatkozóan. Elsődleges célja az osztrák-magyar határmenti együttműködés keretében az ingázás legális megkönnyítése volt. Az egyezmény maximum 6 hónapban korlátozta a külföldi munkavállalás időtartamát (mely meghosszabbítható volt), valamint a kölcsönös kontingenseket. Végrehajtására osztrák-magyar vegyes bizottság alakult 5-5 fővel. Az

egyezmény elindulásának évében 1.365 pályázatot nyújtottak be a magyarok, ezek 44%-a volt eredményes.²

Az egyezmény területi hatálya 2003-ban kibővült. Az Európai Unióhoz való csatlakozásig Burgenland volt a leggyorsabban bővülő és fejlődő munkaerő piaccal rendelkező tartomány Ausztriában, amelyet nagyrészt a nagy számmal területükre özönlő magyar ingázóknak köszönhetek. 2004-től, Magyarország uniós csatlakozásának időpontjától azok, akik már egy éve Ausztriában vállaltak munkát, engedély-mentességi kérelmet adhattak be munkáltatói igazolással munkaviszonyuk folytatásához. 2007-es adatok szerint: a mezőgazdaság és a vendéglátás a magyar munkaerőre megállapított befogadó kerete mintegy 45%-ot tett ki. Az ingázói engedélyt kérők 28%-a volt csak nő, a kérelmezők fele 30 év alatti, harmada 31 és 40 év közötti. A kiadott ingázói kérelmek szerint a legtöbb magyar Győr-Moson-Sopron megyéből ingázott (68%), Vas megyéből 29%, míg Zala megyéből csupán 3 százalék.³ Az ingázói egyezménnyel együtt egy magyar-osztrák gyakornoki egyezményt is aláírtak, miszerint 300 gyakornok fejlesztheti a két ország egész területén nyelv- és szakmai ismereteit a csatlakozás előtt 18 hónapig, 2004 után pedig összesen 12 hónapig.

2004-ben Ausztria, a magyar és más akkor csatlakozó ország vonatkozásában, az EU csatlakozási szerződés alapján kérelmezte (és a szerződés alapján automatikusan megkapta), hogy függesszék fel a szabad munkavállalást – maradjon átmeneti nemzeti rezsim egészen a lehetséges 7 év időtartamra – annak érdekében, hogy megvédje munkaerőpiacát a hirtelen sokktól. Ezen azonban enyhítenie kellett 2007-ben, mivel néhány szakmában jelentős munkaerőhiány lépett fel. Ezen szakmák esetén könnyített eljárással adott lehetőségek az új tagállamokból érkező munkavállalók számára a munkavállalási engedély megszerzésére. Ennek következtében 2008-tól 50 hiányszakmában az érintettek szakmunkás-engedélyt kaphattak. Ezt a listát folyamatosan bővítették. Míg az uniós csatlakozást követő években a magyar munka-

2 KOVÁCS Előd – SIPOS Norbert (2020) Mobilitás a határmenti régiókban – Ausztria. In: Pécsi Munkajogi Közlemények, XIII. évfolyam, különszám, pp. 14-31.

3 KOVÁCS – SIPOS i.m.

vállalók száma Ausztriában 30.000 főre volt tehető, 2011-ben ez a szám már 60.000-re nőtt. Ez nem drasztikus növekedés, aminek az az oka, hogy a csatlakozásunkkor például az Egyesült Királyság, Írország és Svédország az uniós tagállamok munkavállalói számára korlátok nélkül lehetőséget adtak a munkaerő piacukra való belépésre, Ausztria azonban csak részlegesen, különböző engedélyekkel és korlátozásokkal tette ezt. (A csatlakozási szerződés alapján 2011. május elsejéig megtehetette, utána nemzeti elbánást kellett megadni.)

Ausztria teljes munkaerőpiaci megnyitására 2011. május 1-jén került sor, amikor rendeletet hoztak a külföldi magánszemélyek és társaságok Ausztriában történő munkavállalásáról, amelynek következtében rá egy évre már a magyarok voltak az ausztriai migrációs lista élén. A 2011-es rendeletet követően három és félszeresére nőtt az Ausztriában munkát vállaló magyar állampolgárok száma. Ha a legálisan dolgozók számát nézzük, 2011-ben népszámlálási statisztikák szerint körülbelül 28 ezer fő volt jelen magyar állampolgárként az osztrák munkaerőpiacon, 2018-ban pedig már 95 ezer.

Ha a napi ingázók számát nézzük, tehát a nyugat-magyarországi lakosokat, akik nagyrészt Burgenlandba utaztak, 2011-ben 22 ezer fő volt, 2017-ben pedig már 38 ezer. Ezekből az adatokból jól látható, hogy 2011-ig szinte csak ingázók voltak azok, akik munkát vállaltak Ausztriában, 2011-ben 20%-uk már inkább a letelepedést választotta, napjainkban pedig már fele-fele arányban vannak a letelepedők és az ingázók.

Napjainkban egyre többször kerül nagyító alá a határ menti ingázók helyzete és e térség sajátosságai. Az ingázók száma mintegy 400 ezer főre tehető, számuk pedig egyre növekszik az említett területen. Megfigyelhető, hogy ezek az ingázó települések milyen mértékben és módon járulnak hozzá a Magyarországon belüli népességmegoszlás átalakulásához: az ország keleti részéről sokan a nyugati határ közelébe költöznek, ahonnan a napi Ausztriába ingázás könnyen megoldható. A nyugati határmenti településeken élők 20-30%-a ingázik, amely arány e területen magasabb, az országos átlagot meghaladó életszínvonalat és alacsonyabb munkanélküliséget eredményez.⁴

4 KOVÁCS – SIPOS i.m.

3. Kérdőív – Jövő építése a határ átlépésével

A problémakör jobb megismerése érdekében kérdőíves felmérést végeztem arról, hogy a határok megnyílásával ki miért döntött az ausztriai munkavállalás mellett, milyen esetleges problémákkal kellett ez által szembenéznie. Célom az volt, hogy átfogó képet kapjak arról, ki mikor milyen területen vállalt munkát a határon túl, milyen pozitív és negatív hatásokat tapasztalt külföldiként Burgenlandban, utóbbi esetén hova tudtak fordulni, terveznek-e valaha hazatérni és itthon munkát vállalni, vagy ott látják jövőjüket. Kíváncsi voltam arra is, hogy van-e különbség azok válaszai között, akik évtizedek óta kint dolgoznak, illetve akik nemrég kerültek ki.

Hipotézisek

A kérdőív összeállításakor a következőket feltételeztem:

- a jelenleg Burgenlandban dolgozók nagy része már a kétezres évek elején megkezdte külföldi munkavállalását;
- azokat, akik jelenleg kint dolgoznak, főleg az ottani keresetek motiválják őket, ezáltal nem áll szándékukban újra Magyarországon munkát vállalni, szeretnék nyugdíjukat is Ausztriából kapni;
- legtöbbször a vendéglátásban, a mezőgazdaságban és az építőiparban helyezkedett el;
- többen döntenek az ingázás mellett – amennyiben lehetőségük van erre – mint a letelepedés mellett;
- többen éreztek már hátrányt Ausztriában amiatt, hogy ők külföldi, idegen nyelvű munkavállalók;
- sokaknak jelent problémát az egészségügyi, szociális, jogi ügyek elintézése idegen nyelven, idegen országban.

A végleges kérdőív 29 kérdésből állt, melyet 2020. szeptemberben 10-én osztottam meg és két hétig volt elérhető egy online közösségi felületen, ahol összesen 65-en, fiatalok és idősek, férfiak és nők vegyesen anonim módon töltötték ki a kérdéssort. Ez a létszám nem nyújt lehetőséget a reprezentativitáshoz, de bizonyos következtetések levonását lehetővé teszi. Nyitott kérdést nem alkalmaztam, volt olyan kérdés, ahol több választ is

meg lehetett adni. A válaszokból látszik, hogy nem mindenki válaszolt minden kérdésre. Volt olyan kérdés, amely esetében én szűkítettem le a kört csak a Burgenlandba ingázókra vagy csak a letelepültekre, egyes eseteken pedig a kitöltők nem kívántak válaszolni.

A kérdőív első része a kitöltő személyes adataira, korára, nemére kérdez rá. Következőben már az ausztriai, majd ezen belül a burgenlandi munkavállalásra tér ki. Ezután néhány kérdés csak azokra vonatkozik, akik ingáznak, néhány pedig azokra, akik már Burgenlandban letelepültek.

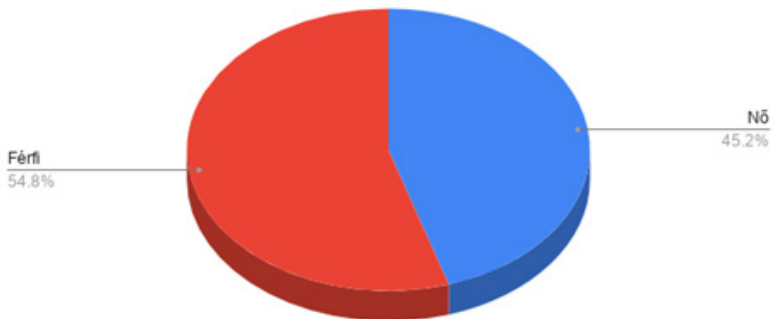
A kérdőívek kiértékelése

Kiértékelve a 65 db magyarok által kitöltött kérdőívet az alábbi részletezett eredményekre jutottam

1. Kérdés: Milyen nemű a válaszadó?

Férfiak és nők majdnem egyforma arányban válaszoltak a kérdésekre. Felénél kicsivel több a férfi, nem sokkal kevesebb a női ausztriai munkavállaló.

1. ábra: A válaszadó neme

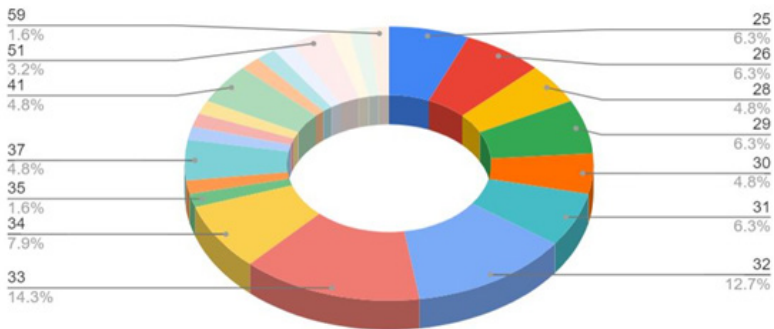

Forrás: saját szerkesztés

2. Kérdés: Válaszadó életkora?

A kördiagrammon jól látható, hogy legnagyobb arányban a harmincas éveik elején lévők a válaszadók, de akad 25-30 év közötti is, akik talán tanulmányaik után azonnal külföldön kezdték pályafutásukat, 32-34 év közötti a válaszadók 35%-a, illetve 6,5%-a 50 év feletti, akik valószínűleg több évet tudnak már maguk mögött ausztriai munkavállalóként – de a következőkben erre is választ fogunk kapni.

2. ábra: A válaszadó életkora

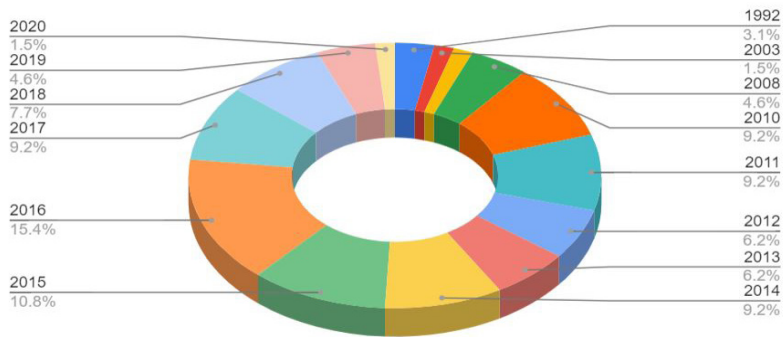

Forrás: saját szerkesztés

3. Kérdés: Mikor vállalt először munkát Ausztriában?

Ahogy a 3. ábra is mutatja, a válaszadók 3,2%-a már a rendszerváltás után, a határok megnyílásával szerencsét próbált egy másik, számára addig idegen országban, idegen nyelven. A későbbiekben kiderül, hogy mi vitte rá őket erre, mi ösztönözte őket leginkább, illetve milyen nehézségekkel találták szemben magukat a '90-es évek elején Ausztriában, mint külföldi munkavállalók.

3. ábra: Mikor vállalt először munkát Ausztriában?

Forrás: saját szerkesztés

A kitöltők korából adódóan nagy számmal vannak azok, akik 2010 után lettek ingázók vagy telepedtek le Ausztriában. A válaszadók többsége, 57%-a 2011 és 2016 között kezdett Ausztriában dolgozni, ezen belül 2015-16-ban látszik leginkább a sűrűsödés, ekkor 26,4%-uk döntött az osztrák munkavállalás mellett. Ennek oka főleg az lehet, hogy a jelenleg 30-as éveielején lévő munkavállalók már nagyon jó német és angol nyelvtudást sajátíthattak el a magyar iskolákban, amellyel bátran el tudtak indulni külföldre. Emellett pedig 2011. május 1-jén lépett életbe a magyar magánszemélyek és társaságok Ausztriában történő munkavállalására és szolgáltatásaira vonatkozó osztrák szabályozás.

2004 és 2011 közötti időszakban azoknak a magyar állampolgároknak, akik Ausztriában szerettek volna munkavállalóként boldogulni, igényelniük kellett foglalkoztatási engedélyt, (Beschäftigungsbewilligung-ot) az illetékes munkaügyi hivatalnál, mely kirendeltséget AMS-nek, (das Arbeitsmark-service)-nek neveznek, amely az állam munkaügyi hivatali funkcióit látja el. Tehát egy Uniós tagállambeli szomszédos ország állampolgárainak, ekkor még ugyanazt az engedélyt kellett beszerezniük, mint egy Unión kívüli, azaz harmadik államból érkező állampolgárnak. A magyar állampolgároknak annyiban volt előnyük a harmadik országbeliekkel szemben, hogy nekik, mint Uniós polgároknak, nem kellett tartózkodási engedélyt,

(azaz Aufenthaltsgenehmigung-ot) igényelniük, beszerezniük. Azoknak azonban, akik letelepedni szándékoztak Ausztriában, az első három hónap életvitelszerűen ott töltött idő után az illetékes idegenrendészeti hatóságnál (Bundesamt für Fremdenwesen und Asyl, BFA) kérvényezniük kellett egy úgynevezett Bejelentkező tanúsítványt (Anmeldebescheinigung-ot), amely igazolással be tudtak jelentkezni ottani új lakcímkre. Miután kiállították a foglalkoztatási engedélyt, 12 hónap múlva volt lehetőség megigényelni egy olyan igazolást, amely nem korlátozta sem időben sem területileg a magyar állampolgár jogosultságát az Ausztriában történő munkavállalásra. (Ezt az igazolást Freizügigkeitsbestätigung-nak nevezik.)

Azok a magyar állampolgárok, akik vállalkozóként – tehát nem munkavállalóként – terveztek boldogulni Ausztriában, azzal szembesültek, hogy néhány szolgáltatási ágazat korlátozás alá került.

Ezek a következők voltak:

- fémszerkezetek és szerkezetelemek gyártása,
- ipari takarítás és tisztítás,
- kertészeti szolgáltatások,
- közmegmunkálás,
- házi betegápolás, és
- elhelyezés nélküli szociális ellátás,
- építőipar és kapcsolódó tevékenységek, és
- biztonsági tevékenységek.

Az átmeneti szabályozások és munkaerő piaci korlátozások 2011. május 1-jén megszűntek. Ezután a magyar állampolgárok a fentiekben említett vagy bármiféle más engedély nélkül, saját választásuk alapján, szabadon, bejelentési kötelezettség nélkül a hatóságok felé, mindegyik gazdasági szektorban vállalhattak munkát Ausztriában.

Ez volt az a dátum, miután a magyar társaságoknak lehetőségük nyílt határon átnyúló szolgáltatásokat nyújtaniuk osztrák állampolgároknak. Ebben az esetben ugyanazok a szabályok és előírások vonatkoztak a határon átnyúló vállalkozásokra, mint az ausztriai társaságokra.

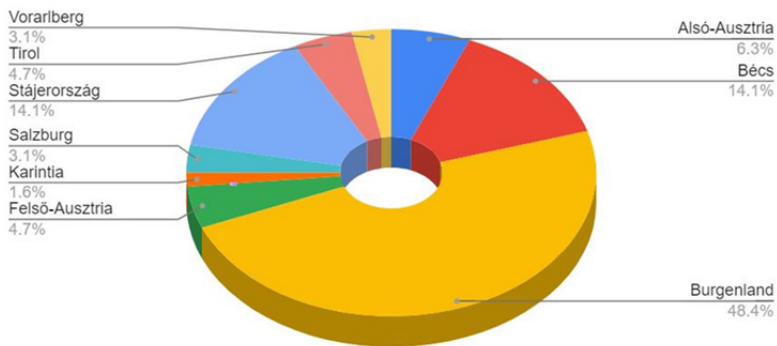
Az így bekövetkezett munkaerőpiaci „liberalizáció” esetleges bér-színvonal-csökkenést vonhatott volna maga után, ám ez ellen – már tulajdonképpen a magyar munkavállalókat is védve – hamar hoztak

olyan intézkedéseket, amelyekkel sikerült elkerülni a bér- és szociális dömpinget.

4. Kérdés: Melyik régióban helyezkedett el, a megkérdezettek hány százaléka dolgozik Burgenlandban

A 4. ábrán található oszlopdiagramból jól láthatjuk, hogy a tanulmányom témája és elemzése szempontjából a válaszok relevánsak. A válaszadók közül legtöbben Burgenlandban dolgoznak, de jelentős számmal élnek Bécsben és Stájerországban is. Akad azonban olyan is, aki Tirolban, Karintiában vagy Salzburgban vállalt munkát, ők valószínűleg életvitelszerűen ezeken a területeken is töltik mindennapjaikat, ritkábban járnak haza, hiszen ilyen távolságra a napi ingázás kivitelezhetetlen lenne.

4.ábra: Melyik régióban helyezkedett el, a megkérdezettek hány százaléka dolgozik Burgenlandban

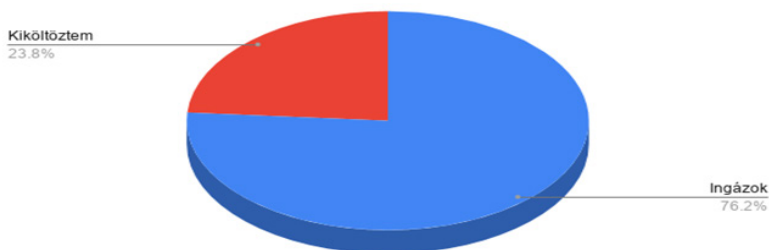

Forrás: saját szerkesztés

5. Kérdés: Ingázik vagy a letelepedés mellett döntött?

A 65 válaszadó 23,8 %-a telepedett le Ausztriában, 76,2 %-uk pedig ingázik, ahogyan azt az 5. ábra is mutatja. Az emberek nagy része inkább dönt úgy, hogy Magyarországon költi el a vélhetően Burgenlandban megkeresett pénzt, és megéri számukra az akár napi 2 óra utazást. Ebben az esetben nyilván kisebb megélhetési költséggel kell számolniuk, nagyobb lehetőség van a megtakarításra.

5. ábra: Ingázók és letelepültek aránya (%)

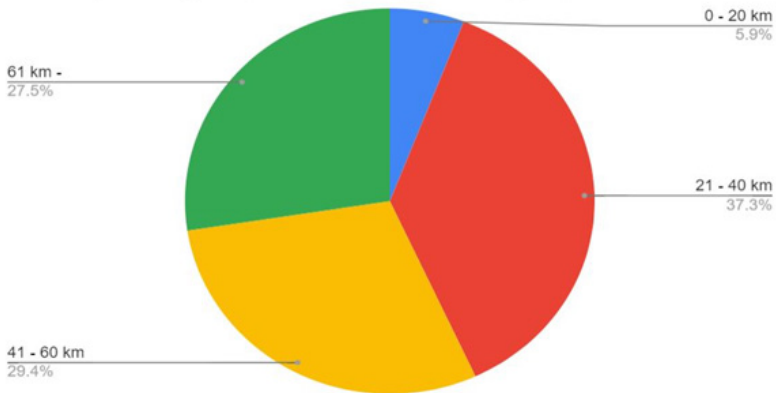

Forrás: saját szerkesztés

6. Kérdés: Milyen távolságra van a munkahelye az otthonától?

A kérdőívemből kiderül, hogy az itthonihoz képest sokszoros fizetésért viszonylag nagy távolságot hajlandóak megtenni a munkavállalók. A válaszadók 28%-a több mint 60 km-re jár, ám van néhány szerencsés határ mellett élő, aki kevesebb, mint 20 km-t utazik. A megkérdezettek nagy része azonban 20 és 60 km közötti távolságot tesz meg annak érdekében, hogy munkát tudjon vállalni Burgenlandban, lásd a 6. ábrát.

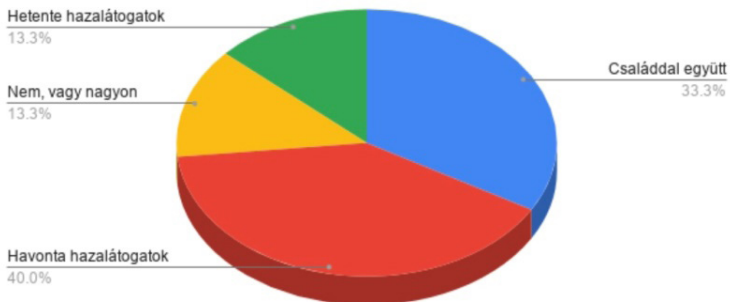
6. ábra: A munkahely és otthon közötti távolság

Forrás: saját szerkesztés

7. Kérdés: Kérdés azon válaszadókhoz, akik letelepedtek Ausztriában: Hetente, havonta járnak-e haza Magyarországra, ritkábban vagy egyáltalán nem, vagy esetleg családdal együtt költöztek ki?

7. ábra: A letelepedettek esetében a Magyarországra utazások gyakorisága

Forrás: saját szerkesztés

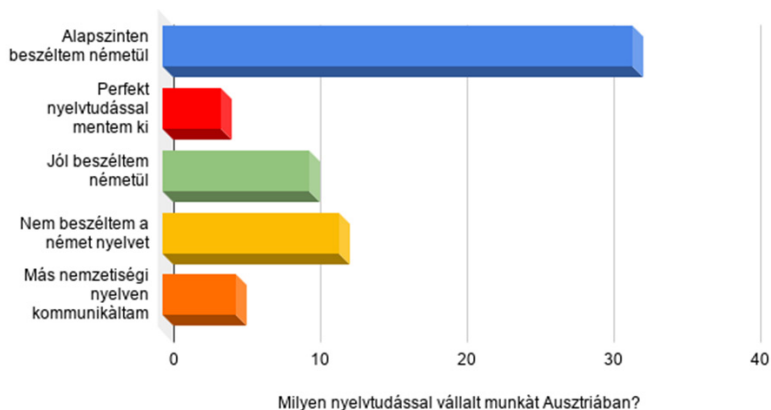
A letelepedettek 31,3%-a költözött ki családjával együtt, illetve 12,5% az, akik egyáltalán nem járnak haza Magyarországra. Ők azok, akik

a kint megkeresett jövedelmüket szinte egyáltalán nem hozzák haza. A letelepedettek 40%-a egyedül telepedett le Ausztriában, de havonta hazalátogat, 18,8% pedig hetente – utóbbi két csoport részben Ausztriában, részben Magyarországon költi el az Ausztriában megkeresett tőkét.

8. Kérdés: Milyen nyelvtudással vállalt munkát Ausztriában?

A válaszadók 32%-a csak alapszintű német nyelvtudással rendelkezve vág bele ausztriai pályafutásába, lásd a 8. ábrát. Emiatt néhányuknak nem képzettségüknek megfelelő munkát kell választaniuk, ám úgy vélik, hogy fizetés szempontjából így is megéri számukra. Míg a bérezésben kettő- vagy akár háromszoros különbség is lehet adott esetben, az osztrák és magyar árakban azonban messze nincs ekkora különbség, sőt, egyes termékek, mint például az üzemanyag vagy az elektronikai cikkek, sokszor olcsóbbak Ausztriában. A válaszadók 5%-a egyéb nemzetiségi nyelvet használva boldogult Ausztriában. A közvetlen határon innen és túli településeken nagy számban élnek gradiscei horvátok, akik – nem feltétlenül csak a magyar vagy az osztrák nyelvtudás hiányában – szívesen használják egymás között anyanyelvüket, a horvátot. Saját tapasztalatból tudom, hogy a horvát ajkú osztrákok a hozzájuk hasonlóan horvátul beszélő magyarokat szívükhöz közelebb állónak tekintik. Gyakran magam is inkább horvátul mint németül beszélek azokkal az osztrákokkal, akik szintén e nyelvet beszélik családtagjaik közt. Egy gradiscei horvát munkaadó számára pedig nem akadály egy olyan magyart alkalmazni, aki németül nem, viszont horvátul anyanyelvi szinten beszél.

8. ábra: Milyen nyelvtudással vállalt munkát Ausztriában?

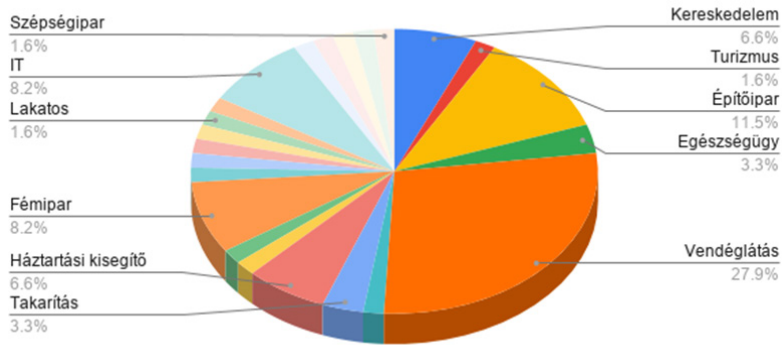

Forrás: saját szerkesztés

9. Kérdés: Milyen területen vállalt munkát?

Jól látható a 9. ábra adataiban is, hogy a legtöbben – 27,9% - a vendéglátásban láttak leginkább lehetőséget. Ez az a szektor, amely leginkább befogadta a külföldi munkavállalókat. Mivel a vendéglátásban bizonyos nyelvtudásra szükség van, ezért az előző kérdés eredményét itt igazolták is a válaszok.

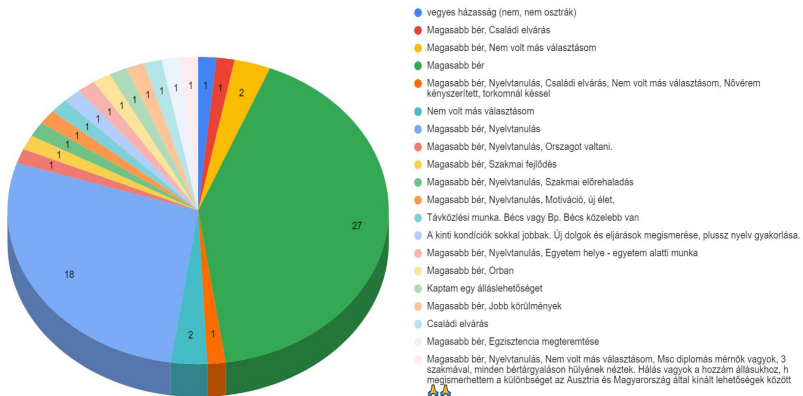
9. ábra: Milyen területen vállalt munkát?

Forrás: saját szerkesztés

10. Kérdés: Mi ösztönözte ausztriai munkavállalásra?

10. ábra: Mi ösztönözte az ausztriai munkavállalásra?

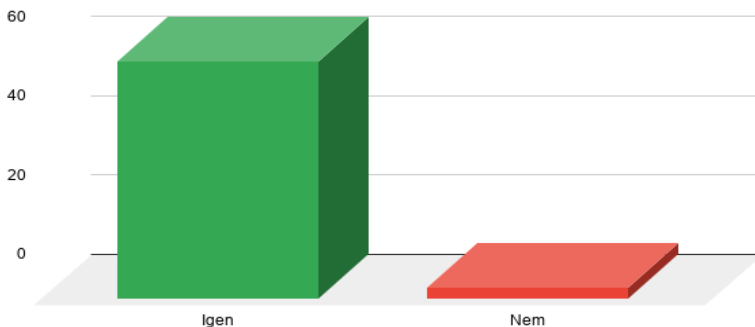
Forrás: saját szerkesztés

A 10. ábra egyértelműen mutatja, hogy az Ausztriában való munkavállalás fő oka a magasabb bér megszerzésének a lehetősége. Nincs még egy

példa az Európai Unióban arra, ahol az osztrák-magyar határhoz akár csak hasonló nagyságú fejlettségi különbség mutatkozna két szomszédos régió között. Burgenlandban az ingázók átlag bérezése jelentősen eltérhet az osztrák munkavállaó bérétől. Ennek fő oka az lehet, hogy más iparágakban, más szinteken dolgoznak, mint az osztrákok. Másik okát pedig abban látom, hogy ha nem kollektív megállapodás alapján történik a bérezésük, hanem a munkavállalóknak kell egyeztetniük ezt a munkaadójukkal, gyengébb lehet az érdekérvényesítés akár az idegen nyelven történő megbeszélések okán is.

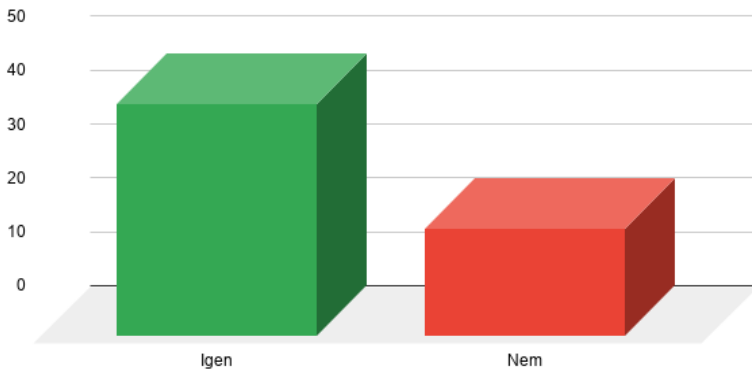
11-12. Kérdés: Jelenleg is Ausztriában dolgozik? Ugyanazon a területen dolgozik, mint ahol kezdett?

11. ábra: Jelenleg is Ausztriában dolgozik?

Forrás: saját szerkesztés

12. ábra: Ugyanazon a területen dolgozik, mint ahol kezdett?

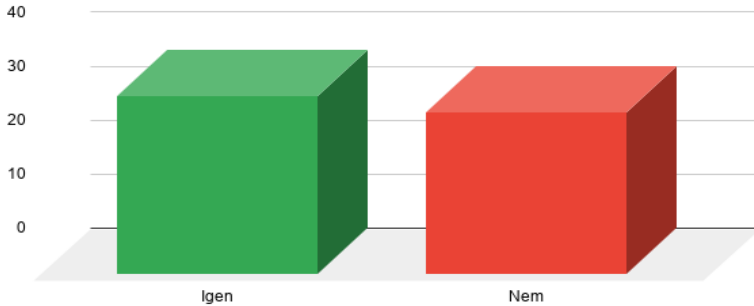
Forrás: saját szerkesztés

A 11. és a 12. ábrák esetében jól látszik, hogy a válaszadók nagy része jelenleg is Ausztriában dolgozik, viszont egyharmaduk már más területen, mint ahol az osztrák munkaerőpiacra való belépésekor elkezdett dolgozni. Ezt betudhatjuk akár szakmabeli vagy nyelvi fejlődésnek is, amely utat nyitott számukra az országban újabb lehetőségek felé.

Következő kérdéssel már az adódó problémákra, külföldiként megélt jogi vagy szociális hátrányokra térek ki.

13-14. Kérdés: Hányan éreztek hátrányt valaha is Ausztriában külföldi munkavállalóként?

13. ábra: Érzett-e hátrányt valaha is Ausztriában külföldi munkavállalóként?

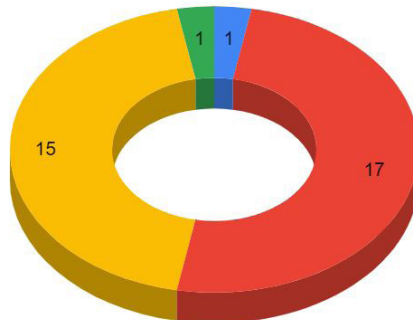

Forrás: saját szerkesztés

14. ábra: Amennyiben észlelt hátrányt, akkor milyen hátrány érte?

Ha igen, akkor:

- Ha szorul a hurok, akkor a külföldieket rúgják ki először. Teljesen jogosan.
- Etnikai megkülönböztetés miatt
- Nyelvi problémák miatt
- Az etnikai megkülönböztetés elég erős kifejezés, de valakilyen szinten jelen van.

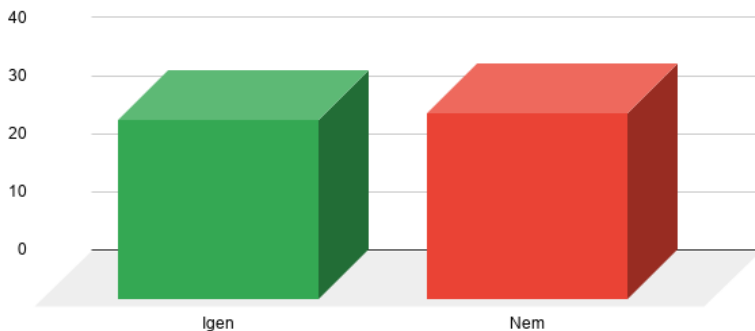

Forrás: saját szerkesztés

A 13. és a 14. ábra arról árulkodik, hogy körülbelül fele-fele arányban vannak azok, akik éreztek már hátrányt Ausztriában külföldi munkavállalóként, és azok, akik nem. Ezeket a hátrányokat főként etnikai hátrányoknak nevezték meg, amely valószínűleg történelmi múltunk következményének tudhatjuk be, hiszen a határ menti térségre és egész Ausztriára is nagyon jellemző a hazafias gondolkodás. Másik hátrányként pedig azt élték meg válaszóim, hogy nem olyan szinten tudnak kommunikálni német nyelven, mint anyanyelvükön, emiatt kevesebb információhoz jutottak, vagy kevésbé tudták kifejezni és érvényesíteni érdekeiket.

15-16. Kérdés: Adódott-e nehézsége valamely ügyintézés esetén, ha igen, kitől kapott ehhez segítséget?

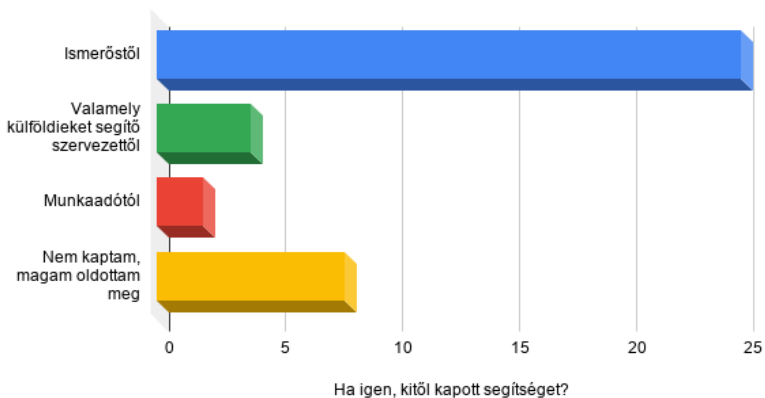
15. ábra: Adódott-e nehézsége valamely ügyintézés esetén?

Forrás: saját szerkesztés

16. ábra: Amennyiben nehézsége adódott az ügyintézés esetében, kitől kapott segítséget?

Ha igen, kitől kapott segítséget?

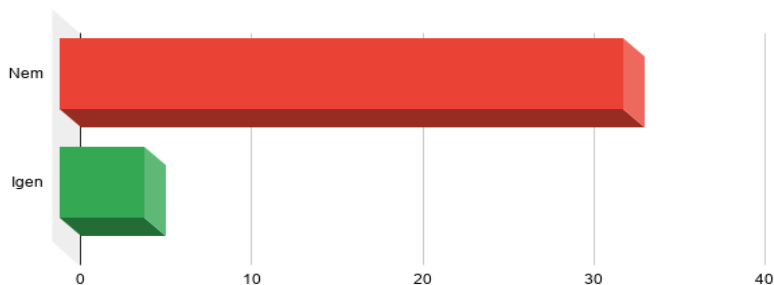

Forrás: saját szerkesztés

Szintén fele-fele arányt mutat a 15. ábra arra vonatkozóan, hogy okozott-e már valaha problémát valamely ügyintézés Ausztriában a magyar munkavállalónak. Ennek okát abban kereshetjük, hogy nem mindenki van tisztában azzal, hogy hol kell pontosan utánajárni egyes osztrák közigazgatási vagy egészségügyi ügyintézési folyamatnak, vagy esetleg nincs rá lehetőségük, hogy telefonon, illetve személyesen informálódjanak. Legtöbbször már több tapasztalattal vagy nagyobb nyelvtudással rendelkező ismerősüktől kértek segítséget, de volt, aki megpróbált ezzel maga megbirkózni. Kevesen kérnek ilyen esetben munkaadóiktól segítséget. Többen azonban valamely külföldieket segítő szervezethez fordultak segítségért. E szervezetekre a következőkben részletesebben ki fogok térni.

17. Kérdés: Volt-e bármilyen szociális- illetve munkajogi konfliktusa Burgenlandban?

17. ábra: Volt-e bármilyen szociális- illetve munkajogi konfliktusa Burgenlandban?

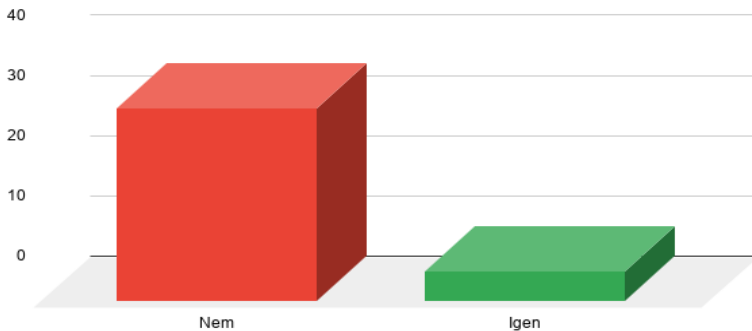

Forrás: saját szerkesztés

Látszólag biztató képet kaptunk arról, hogy szociális- illetve munkajogi konfliktusa volt-e már az érintetteknek. Töredékük az, akinek igen, ahogyan ez a 17. ábrán is látható. Ennek okát viszont kereshetjük abban is, hogy valószínűleg nem merték vagy nem állt módjukban érdekeiket érvényesíteni, féltették állásukat, így inkább beletörődtek az adott helyzetbe.

18-19. Kérdés: Kellett-e már jogi segítséget igénybe vennie Burgenlandban? Amennyiben igen, volt-e lehetősége ezt magyar nyelven intézni?

18. ábra: Kellett-e már jogi segítséget igénybe vennie Burgenlandban?

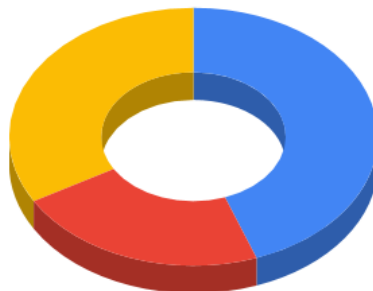

Forrás: saját szerkesztés

19. ábra: Amennyiben kellett már jogi segítséget kérnie, volt-e lehetősége ezt magyar nyelven intézni?

Amennyiben igen, volt-e lehetősége ezt magyar nyelven intézni?

- nem
- nem volt rá szükségem, német nyelven se jelentett problémát
- igen

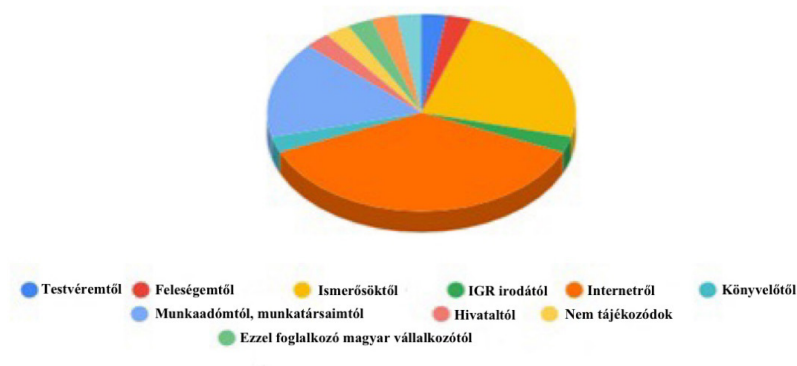

Forrás: saját szerkesztés

Előző kérdésemet itt már leszűkítettem Burgenlandra. A 18. és 19. ábra azt mutatja számunkra, hogy többnyire nem volt szükségük a magyar munkavállalóknak jogi segítségre Burgenlandban, mindössze 6-an válaszoltak igennel erre a kérdésre. Közülük viszont 4-nek nem volt lehetősége magyar nyelven intézni ezt, ám két embernek közülük nem is volt szüksége magyar nyelvű segítségre.

20. Kérdés: Honnan tájékozódott a burgenlandi munkavállalókat megillető egyéb juttatásokról (adó visszaigénylés, ingázói átalány, családi pótlék, gyes, stb.)?

20. ábra: Honnan tájékozódott a burgenlandi munkavállalókat megillető egyéb juttatásokról?

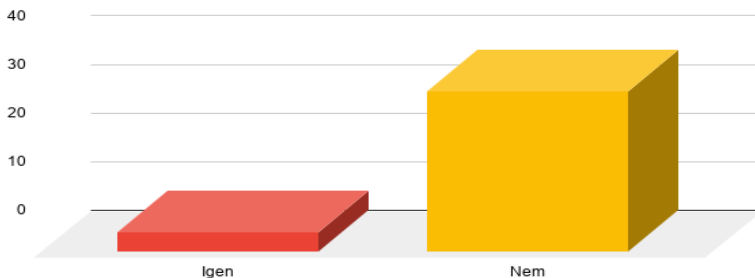

Forrás: saját szerkesztés

A 20. ábra tanúsága szerint a legtöbb magyar munkavállaló az internetről, ismerősöktől, munkatársaktól tájékozódik az őket megillető juttatásokról. Ezekre szintén kitérek a későbbiekben részletesen.

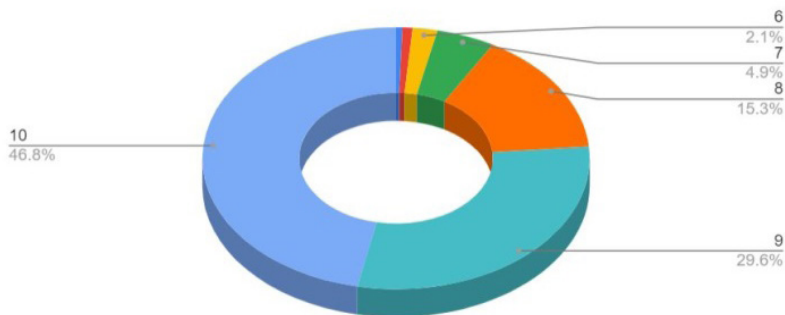
21-22. Kérdés: Jelenleg érez-e bármilyen hátrányt amiatt, hogy külföldiként vállal munkát Burgenlandban? 10-es skálán mennyire tartja pozitív döntésnek az ausztriai munkavállalást?

21. ábra: Jelenleg érez-e bármilyen hátrányt amiatt, hogy külföldiként vállal munkát Burgenlandban?

Forrás: saját szerkesztés

22. ábra: 10-es skálán mennyire tartja pozitív döntésnek az ausztriai munkavállalást?

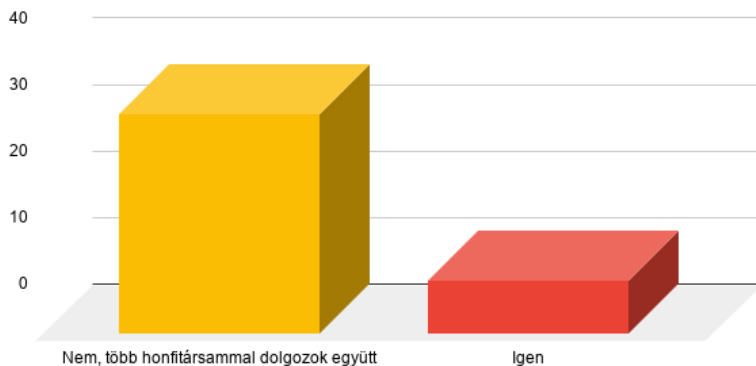
Forrás: saját szerkesztés

Jelentős többségben vannak azok, akik nem érznek hátrányt amiatt, hogy Burgenlandban dolgoznak. A válaszadók közül mindössze 5 fő az, aki tapasztalt bármilyen negatívumot külföldi mivolta végett. A 22. ábra

alapján a válaszadók legnagyobb része abszolút pozitívnak élük meg az ausztriai munkavállalást.

23. Kérdés: Jelenlegi munkahelyén egyedüli magyar?

23. ábra: Jelenlegi munkahelyén egyedüli magyar?

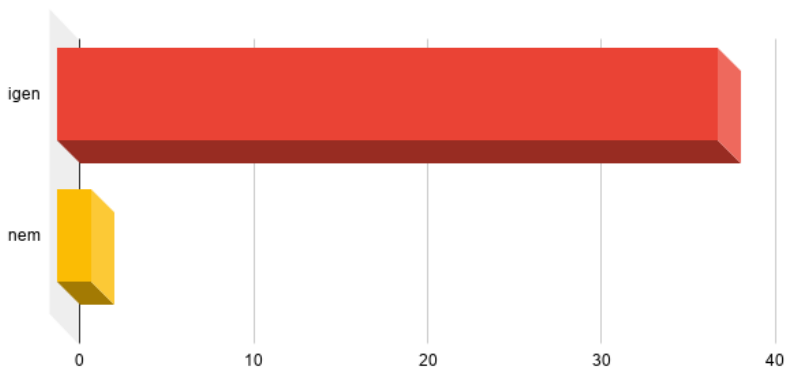

Forrás: saját szerkesztés

A legtöbb munkahely, amely nyitott arra, hogy külföldi munkavállalókat alkalmazzon, tömegesen teszi meg ezt (ld. 23. ábra). Ennek oka több forrás alapján is a magyarok kimagasló szakmai tudása és szorgalma.

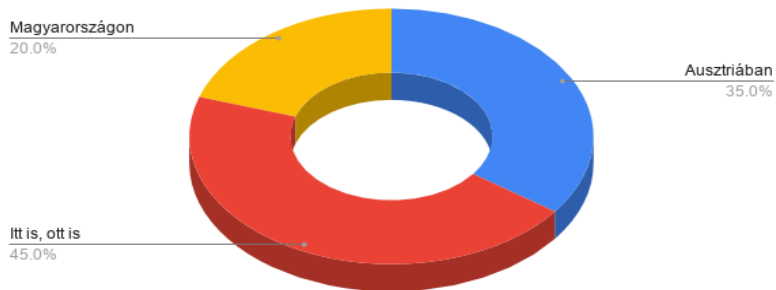
24-25. Kérdés: Jogosult TB ellátásra Ausztriában? Szükség esetén hol vesz igénybe orvosi ellátást?

24. ábra: Jogosult TB ellátásra Ausztriában?

Forrás: saját szerkesztés

25. ábra: Szükség esetén hol vesz igénybe orvosi ellátást?

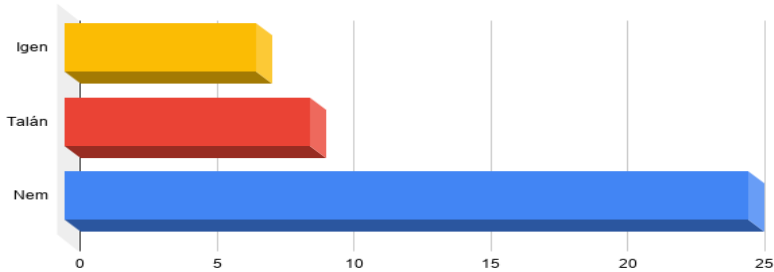
Forrás: saját szerkesztés

A magyar munkavállalók többnyire jogosultak TB ellátásra Ausztriában, tehát bejelentett munkaviszonnyal rendelkeznek. Orvosi ellátást azonban változó, hogy melyik országban vesznek igénybe, nagyrészt itt is ott is. A magyar lakcímmel, ám osztrák munkaviszonnyal rendelkező magyar

állampolgárok egy OEP-nek benyújtott nyomtatvánnyal igényelhetik, hogy az osztrák munkaviszony által Magyarországon is legyen társadalombiztosításuk, mivel állandó lakcímük itthoni.

26. Kérdés: Tervezi-e, hogy a jövőben Magyarországon fog dolgozni?

26. ábra: Tervezi-e, hogy a jövőben Magyarországon fog dolgozni?

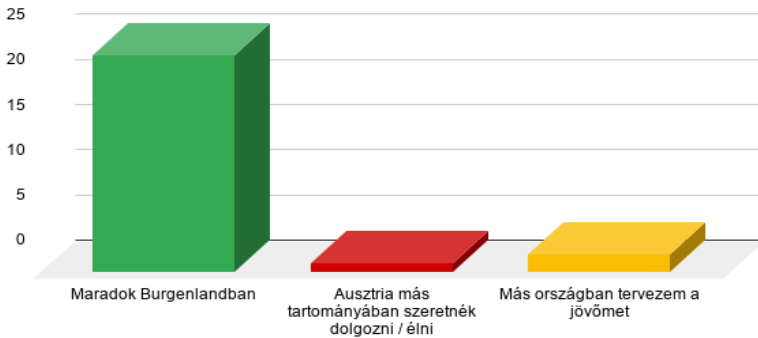

Forrás: saját szerkesztés

Nagyon érdekes képet kaptunk fent említett kérdés kapcsán. A fent elemzett okok miatt az erre válaszolók többsége, 25 válaszadó abszolút nem is tervez Magyarországon dolgozni a jövőben. Csupán egyharmaduk meri azt biztosan jelteni, hogy fog még itthon munkát vállalni, és náluk kicsit vannak csak többen azok, akik nem zárkoznak el a gondolattól, de nem is biztosak benne.

27. Kérdés: Amennyiben nem tervez Magyarországon munkát vállalni, marad-e Burgenlandban, Ausztria más tartományában szeretne dolgozni / élni, vagy más országban tervezi jövőjét?

27. ábra: Amennyiben nem tervez Magyarországon munkát vállalni, hol dolgozna?

Forrás: saját szerkesztés

Azok közül, akik előző kérdésekre nemleges választ adtak, szinte mindenki szívesen maradna Burgenlandban. Elenyésző azoknak a száma, akik Ausztria más tartományába (1 válaszadó) vagy más országba (2 válaszadó) utazna munkavállalás céljából, lásd 27. ábra.

28. Kérdés: Ha vannak gyermekei, gondolkozik-e azon, hogy Burgenlandban járjanak óvodába, iskolai tanulmányaikat ott végezzék?

28. ábra: Ha vannak gyermekei, gondolkozik-e azon, hogy Burgenlandban járjanak óvodába, iskolai tanulmányaikat ott végezzék?

Forrás: saját szerkesztés

Egy érdekes témára világít rá ez a kérdés, hiszen a korábbiak alapján arra jutottunk, hogy annak ellenére, hogy Burgenlandban vállalnak munkát a szülők, nem érzik úgy, hogy emiatt elszakadtak volna hazájuktól. Ennek ellenére a válaszadók negyede tervezi, hogy Burgenlandba viszi óvodába vagy iskolába gyermekét. Ez jelenleg azt vonzza magával, hogy ausztriai lakcímmel kell rendelkezniük, hiszen ehhez kötött az oktatás.

29. Kérdés: Mindent egybevetve bízná-e magyar barátját / ismerősét arra, hogy az Ön példáját követve vállaljon munkát, esetleg költözzön Burgenlandba?

29. ábra: Mindent egybevetve bízná-e magyar barátját / ismerősét arra, hogy az Ön példáját követve vállaljon munkát, esetleg költözzön Burgenlandba?

Forrás: saját szerkesztés

Utolsó kérdésem egy összegző kérdés. Minden tapasztalatát egybevetve vajon a válaszadók bíznák-e barátaikat, ismerőseiket arra, hogy Burgenlandban vállaljanak munkát? A 29. ábra mutatja, hogy nemleges választ kevesen adtak elenyésző a nemleges válasz, a megkérdezettek inkább ösztönöznék ismerőseiket a saját példa követésére.

A kérdőív eredményeinek összegzése

Kiértékelve a kérdőív kérdéseire adott válaszokat, az alábbiakra jutottam.

Azok a magyar ingázók, akik már huzamosabb ideje dolgoznak Ausztriában, ezen nem kívánnak változtatni, hiszen fizetésük átlagosan háromszorosa annak, mint amit Magyarországon ugyanabban a munkakörben megkereshetnek.

Többségük naponta ingázik, megtartva ezzel azt, hogy aktív életet éljenek hazájukban, a szóbeszéddel ellentétesen, nem csak aludni járnak haza, hanem életvitelszerűen itt töltik napjaikat, szabadidejüket. Sokat elárul, hogy gyermekeiknek többnyire a magyar oktatást választják az

osztrákkal szemben, vagyis nem kívánják családjukat osztrákká tenni. Azt gondolnánk, hogy a legtöbben Bécsben, az osztrák fővárosban vállalnak munkát, ez azonban jól láthatjuk, hogy nem így van, Burgenland sokkal több magyar munkaerőt fogad be – az ingázás miatt is.

Mindebből kifolyólag biztosak lehetünk benne, hogy az osztrák-magyar határon átnyúló ingázás mértéke nem fog csökkenni addig, amíg nem történik a fizetésekben felzárkózás.

4. A magyar munkavállalókat megillető juttatások Burgenlandban

Napjainkban, aki Burgenlandban kíván munkát vállalni, azzal szembe-sül, hogy sok juttatás lakcímmel kötött, ezeket csak azok tudják igénybe venni, akik le is telepednek a szóban forgó térségben. Ilyen például a munkanélküli segély. Az óvodai nevelésben és általános iskolai oktatásban is csak az a gyermek vehet részt, aki rendelkezik osztrák lakcímmel. Jelentősebb azonban azoknak a juttatásoknak a száma, amelyekhez magyarországi lakcímmel is hozzájuthatnak a munkavállalók:

4.1. Útiköltség visszatérítés

Az utazás költségeit a lakó- és munkahely közötti rendszeresen megtett távolsághoz kapcsolódó adókedvezménnyel támogatja az osztrák állam. Külön csoportba sorolják a kis- és nagy ingázókat, ez alapján számolnak átalányt. Kis ingázónak akkor számít valaki, ha minimum 20 km a lakóhely és a munkahely közötti távolság és elvárható tömegközlekedési eszköz használata. Nagy ingázóról pedig akkor beszélünk, illetve az Adóhatóság akkor fogadja el a munkavállalót nagy ingázónak, ha minimum 2 km a lakóhely és a munkahely közötti távolság (tehát jóval kisebb a minimum érték, mint a kis ingázók esetén) és tömegközlekedési eszköz használata nem várható el:

- az adott útvonalon egyáltalán nincs lehetőség tömegközlekedési eszköz igénybevételére.
- a tömegközlekedési eszköz igénybevétele annyi időt vesz igénybe, amely nem reális. Pl. 2-20 km utazás esetén több mint másfél óra utazási idő, vagy 20-40 km utazás esetén több mint 2 óra utazási idő.
- ide sorolják még a mozgáskorlátozottságot és a járásképtelenséget is.

Az ingázó átalány a 30. ábra adatai alapján kerül meghatározásra 2022-ben:

1. táblázat: Az utazási költségekhez kapcsolódó éves adókedvezmények 2022-ben

Ingázó átalány	Kis ingázó	Nagy ingázó
2-20 km	€ 0	€ 372
20-40 km	€ 696	€ 1.476
40-60 km	€ 1.356	€ 2.568
60 km felett	€ 2.016	€ 3.672

*Forrás: Osztrák Ügyek Consulting*⁵

Kikötik azonban, hogy az ingázó átalány csak akkor jár, ha egy hónapban legalább *11-szer* megteszik a munkahely és lakóhely közötti távolságot. Az ingázó átalány egy adóalapot csökkentő tétel, a munkavállaló kérheti minden hónapban, így a fizetésével együtt kapja meg az adott összeget, vagy kérheti évente adó visszatérítésként az adóalap csökkentő tételt, tehát az év elején az Adóhivatal újra elszámolást végez, és visszafizeti a munkavállalónak a munkáltató által befizetett adóelőleg és csökkentett összegű adó különbözetét.

Ingázó Euro, (Pendlereuro)

Azoknak, akiknek jár az ingázói átalány, 2013. január 1-től a Pendlereuro is érvényesíthető. Ez a lakóhely és a munkahely távolságának megfelelően kilométerenként kettő euró, évente egyszer kerül kifizetésre arányosan arra az időtartamra, amelyben alkalmazásban állt.

Hazautazás családba / kettős háztartásvezetés:

Ha a munkavállaló lakóhely és munkahelye közötti távolság nem teszi lehetővé a napi ingázást (min. 120 km) lehetőség van egyrészt a kettős háztartásvezetés ráfordításainak leírására abban az esetben, ha a munkahely

5 Osztrák Ügyek Consulting -Ausztriában dolgozó magyarok irodája és információs portálja, Adóvisszatérítés 2021 (<https://www.osztrakugyek.com/Adovisszaterites/Adovisszaterites-MiAzUtikoltsegVisszateritesEsHogyanMunkodik>)

közeliében lévő bejelentett lakcímmel kapcsolatban költségek merülnek fel. Így havi szinten leírható a lakbér és üzemköltség címén, illetve berendezési költség címén is szállodai költségek átlagos összegéig € 2.200.

Továbbá leírhatók a hazautazás költségei is havi € 306-ig, attól függően, milyen tényleges költségek (pl. üzemanyag költség) merültek fel a hazautazást illetően.

4.2. A családi pótlék

Ausztriában a családi pótlék is csupán a szülő munkaviszonyához kötött, nem feltétele, hogy a gyermek lakcíme Ausztriában legyen. 18 éves koráig jár alapvetően, majd amennyiben szakmát tanul, felnőttképzésben vesz részt, tovább igényelhető 24 éves koráig, feltéve, hogy a saját jövedelme nem lépi túl a bruttó 9.000 eurót. A családi pótlékot az osztrák adóhatóság, azaz a Finanzamt fizeti ki.

A családi pótléknak két fajtája van, ha a magyarok szempontjából nézzük. Egyik a folyamatos ellátásként járó családi pótlék, ha mindkét szülő munkaviszonnyal, TB-vel rendelkezik Ausztriában, a másik pedig a különbözetként járó családi pótlék, amikor valamely szülő munkabérből származó jövedelmének 75%-a Ausztriából származik, de a másik szülő Magyarországon dolgozik, ekkor a magyar családi pótlék összegéhez képest számított különbözetet utalja az osztrák állam. Ausztriában vállalkozással rendelkezők is jogosultak erre, amennyiben Magyarországon nem rendelkeznek munkaviszonnyal.

A családi pótlék igénylésének feltételei:

- Ausztriában munkajogi jogviszonnyal rendelkező vér szerinti vagy örökbefogadó szülő igényelheti;
- A szülőnek a gyermekkel közös háztartásban kell élnie, és ezt igazolnia kell.

Európai uniós koordinációs rendeletet hoztak 2010. május 1-jén, amely a családi támogatások rendszerét szabályozza, és mellyel az alábbi lehetőségek léptek életbe:

- Azoknak az elvált szülőknek az esetén, akik gyermekeiket külön háztartásban nevelik, szintén lehetőségük nyílt a családi pótlék

igénylése abban az esetben. Kikötés azonban, hogy az Ausztriában dolgozó szülő nem él a vér szerinti gyermekkel közös háztartásban;

- Közös háztartásban élő, nem vér szerinti gyermek után Ausztriában családi pótlék nem igényelhető, kizárólag örökbefogadás esetén.

A családi pótlék indexálása

Az első Kurz-kormány (ÖVP-FPÖ) 2017-es hivatalba lépése után majdnem azonnal határozatot hoztak a családi pótlék indexálásáról, ami azokra a családokra vonatkozik, ahol a szülők Ausztriában dolgoznak, viszont a gyermek külföldön, de az EU-n belül él. Legfőképp hátrányban állnak a keleti országok, közöttük Magyarország is, mivel a megélhetési költségekhez viszonyítva indexálják a családi pótlékot. A nyugati „drágább” országokban élő családok az ausztriai munkavállalás által magasabb családi pótlékban részesülnek, például Svájc, Belgium és Franciaország esetében. A változtatásokkal a magyar családok jelenleg az osztrákhhoz (€ 114) képest havi 49,93 eurótól esnek el. Az összeg, amit megkapnak: € 64,07.

Ausztria ezen döntése miatt az Európai Bizottság és néhány tagállam 2019. január 24-én kötelezettségszegési eljárást indított.

Az Európai Parlament és a Tanács 883/2004/EK számú, a szociális biztonsági rendszerek koordinálásáról szóló rendelete tiltja, hogy az EU bármelyik tagállama csökkentse a pénzbeli ellátásokat, ha az érintett polgár lakcíme nem a szóban forgó tagállamban van. A szabály megsértése nemcsak a szociális biztonságra vonatkozó szabályokat sérti meg, hanem az egyenlő bánásmód elvét is, ami tiltja az állampolgárságon alapuló megkülönböztetés minden formáját.⁶ Ausztria elvesztette a pert, 2022 első negyedévében kell kidolgozniuk a kárpótlás módját és az újraszabályozást azokra tekintettel, akik 2018 óta kevesebb családi pótlékban részesültek.

6 Európai Bizottság Sajtóközleménye 2019. január 24., Brüsszel – A családi ellátások indexálása: a Bizottság kötelezettségszegési eljárást indít Ausztria ellen (https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/hu/IP_19_463)

4.3. A Gyermekgondozási segély (GYES)

Az ausztriai munkavállaló akkor kaphat gyest az osztrák egészségpénztártól (Österreichische Gebietskrankenkasse) a gyermek megszületése után, ha:

- az adóhatóság (Finanzamt) megállapította a családi pótlékot. Nem feltétele a folyósítás, az igénylés elfogadása már elég;
- az igénylő szülő a gyermekkel egy háztartásban él;
- a GYES időszaka alatt az igénylő szülő jövedelme nem érheti el a 16.200 eurót;
- mindig a legfiatalabb gyermek után jár csak;
- szükséges a várandós gondozási kiskönyv (Mutter-Kind-Pass) 5-5 orvosi pecséttel a terhes gondozásról;
- amennyiben a szülők külön élnek, csak az a szülő igényelheti a GYES-t, aki a családi pótlékot. Ebben az esetben a gyermekfelügyeletet igazolni is kell.

Ha más országokból származó EU-állampolgárok igénylik meg a GYES-t Ausztriából, rájuk az EU 883/2004-es rendelet vonatkozik.

Milyen összegről beszélünk GYES esetén?

Ha az egyik szülő igényli, akkor összege 12.366,20 euró hónapokra leosztva.

Ha csak az egyik szülő igényel:

- függetlenül az ellátás igénylésének időszakától minden ellátásra jogosult szülő, ugyanazt az összeget kapja, összesen 12.366,20 eurót;
- időszakok, amelyekre igényelni lehet: 365 nap-851 nap;
- napra leosztva ez az összeg legalább 14,53 euró és legfeljebb 33,88 euró attól függően, hogy milyen időszakra igénylik.

Ha mindkét szülő egymást követő időszakban igényli a GYES-t:

- minden esetben 15.449,28 euró az az összeg, amelyet igényelhetnek az adott időszakra leosztva;
- igénylési időszak legalább 456 nap és legfeljebb 1.063 nap lehet.

Napra leosztva ez az összeg legalább 14,53 euró és maximum 33,88 euró attól függően, hogy milyen időszakra igénylik.

5. Az Ausztriában egyéni munkavállalóként foglalkozókra vonatkozó szabályok (letelepültek és ingázók tekintetében egyaránt)

Miután az előzetes engedélyezési kötelezettség 2011. május 1-jével megszűnt, az a magyar állampolgár, aki egyéni vállalkozóként kíván az osztrák munkaerőpiacra lépni, már szabadon köthet munkamegbeszélésével szerződést.

Magyarországgal szemben Ausztriában nem létezik a minimálbér fogalma, amely egységes lenne és a központi kormányzat állapítaná meg. Ennek meghatározása ott úgy zajlik, hogy az egyes ágazatok különböző érdekképviselői tárgyalásokat követően minden évben rögzítik az adott ágazatra vonatkozó minimálbért. Ez aztán az ágazat kollektív szerződésének részét képezi, tehát az adott ágazat minden munkavállalójára egységesen kötelező. Erre alapozva lehet megállapítani az egyéni magyar munkavállaló bérét is, figyelembe véve még a gyakorlatban töltött idejét, tapasztalatát és képzését. Létrehoztak egy bértáblát, az ide való besorolást pedig az osztrák társadalombiztosítás illetékes szerve ellenőrzi, illetve a szabályellenes bérezést és besorolást magas pénzbírsággal bünteti. Ha a munkavállaló szabályellenes bérezést tapasztal, jogorvoslatért a szakszervezethez és a munkáskamarához fordulhat.

Az úgynevezett szabályozott iparűzésre vonatkozó rendelet szerint 82 elismert gazdasági tevékenység van jelenleg Ausztriában. E szabályozott iparűzés ágazatai közé tartozik az építőipar legtöbb tevékenysége, és más olyan ágazat, amely szakképesítést igényel, többnyire kisipari és kézműipari ágazatok. Az ide nem tartozó iparágakban folytatott tevékenységet előzetes engedélyezés nélkül is el lehet kezdeni. E rendelet szerint a szolgáltatásnyújtás feltétele az előzetes bejelentés, ezt Dienstleistungsanzeige-nek nevezik. A szolgáltatónak magának kell igazolnia, hogy az annak megfelelő végzettséggel, képesítéssel rendelkezik. Ezt a Magyar Ekvivalencia és Információs Központ által, a 2005/36/EK irányelv alapján kiadott hatósági igazolással kell megtennie Magyarországon. Az igazolást akkor kapja meg az igénylő, ha szakképzése megfelelő. A szolgáltatásnyújtási szándék bejelentést Ausztriában a Gazdasági, Család- és Ifjúságügyi Minisztériumnál kell megtenni. A szolgáltatásnyújtás a határozat pozitív elbírálásáig nem kezdhető meg. Az engedélyt egy évre adják meg, évente meg kell újítani.

5.1. Osztrák-magyar adójogi egyezmény

A Magyar Népköztársaság és az Osztrák Köztársaság 1975. február 25-én írta alá a kettős adóztatás elkerüléséről szóló törvényerejű rendeletet Bécsben, amely 1976. február 6-án lépett hatályba mindkét országban. Ennek értelmében az Ausztriában szerzett jövedelem mentesül Magyarországon az adófizetés alól. „Ahol dolgozok, ott adózom” szabály érvényesül, azaz az Ausztriában szerzett jövedelmek után Ausztriában, a Magyarországon szerzett jövedelmek után Magyarországon kell bér-jövedelemadót fizetni. Ausztriában a kizárólag munkaviszonyból származó jövedelmek után a munkavállalónak nem kell adóbevallást benyújtania. Az adót a bérből folyamatosan levonja a munkáltató, és megteszi a szükséges jelentéseket a Finanzamt felé, így a legtöbb esetben a munkavállalónak nincs teendője e tekintetben. Ajánlott adóbevallást készíteni, ha olyan adókedvezményeket kíván érvényesíteni, amelyek nem járnak automatikusan, csak kérelmezés esetén (pl.: családi adókedvezmények), vagy ha különböző adócsökkentő kiadásokat (például: benzinpénzt, baleset vagy életbiztosítást, vagy szakszervezeti tagdíjat stb.) kíván érvényesíteni. Ekkor az előzetesen megállapított adót újra számolják és az esetleges különbözet visszatérítésre kerül. Magyarországon a személyi jövedelemadóra (szja) vonatkozó szabályok értelmében minden magánszemélynek a jövedelme után adóznia kell, így járulva hozzá a közteherhez, valamint biztosítva ezzel az adóbevételt az állami és az önkormányzati költségvetés számára. Erről pedig minden évben május 20-ig adóbevallást kell készíteni.

6. A kutatási eredmények összegzése

Kutatásaim során választ kaptam mindazon kérdésekre, melyekkel az osztrák-magyar munkavállalás kapcsán az évek során találkoztam. Saját tapasztalataimból kiindulva, 10 éves burgenlandi munkavállalásom során szerzett ismeretségeimet felkeresve jártam utána, hogy milyen módon változott a magyar munkavállalók helyzete Burgenlandban. A jelenlegi felméréssel képet kaphattam arról is, hogy milyen irányú várható a következő években.

Ahogy kutatásom megkezdése előtt feltételeztem, beigazolódott, hogy a magyar állampolgárok nagyrészt a többszörös jövedelem miatt vállalnak

munkát Burgenlandban, vagy választják az ingázást a határ-menti megyék és Ausztria között, de ezt itthoni költségek mellett kívánják élvezni.

2. táblázat: Ausztria és Magyarország éves nettó átlagfizetésének fejlődése (euró). Egyedülálló személy 100%-os átlagfizetés mellett

Ország/év	2000		2010		2020	
Ausztria	20 525	100	25 770	126	32 778	160
Magyarország	2684	100	6256	233	9549	356
különbség (euró)	17841		19514		23229	

Forrás. Eurostat⁷

Amint már említettem, illetve ahogy kérdőívem során a válaszadók is vallották, az osztrák munkaerőpiacon számos kihívással kell szembenéznük külföldiként. Az integrálódás egy hosszú és nehéz folyamat úgy egy új lakóhelyen, mint egy új munkahelyen a szomszédos országban, még akkor is, ha földrajzilag ez csupán néhány kilométerre van hazájuktól. Mindezek ellenére – úgy tűnik – a válaszadók nem bánják döntésüket, kevesen vannak azok, akik újra Magyarországon szeretnének munkát vállalni. Én magam ezen kis csoport közé tartozok, hiszen tíz Burgenlandban ledolgozott év után, rövidtávú terveim közé tartozik, hogy Magyarországon az osztrák határ mellett alapítsak vállalkozást, mely az ausztriai munkavállalók jogi tanácsadásával, képviseletével foglalkozik. Bár jelenleg is Burgenland munkaerőpiacának részét képezem, az ott szerzett jövedelmemet teljes mértékben itthon szeretném hasznosítani, emellett pedig gyermekünket is Magyarországon járattuk óvodába, később majd iskolába is. A későbbiekben pedig az ő döntése lesz, hogy melyik országban kíván munkát vállalni. A külföldi munkavállalás ilyen szempontból egyik legszerencsésebb esete a miénk, hiszen ha például Londonban dolgoznánk, se jövedelmünket nem tudnánk hazahozni, se gyermekünket itthon taníttatni. Természetesen keresztházasságok esetén megint más a helyzet, ott nem feltétlenül egyértelmű a döntés munka, lakhatás, illetve oktatás szempontjából sem valamelyik ország javára. Ez

⁷ eurostat database „net annual earnings” <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

a legelőnyösebb külföldi munkavállalás a magyar munkavállaló számára, hiszen – sokakkal együtt – nemcsak a megtakarítást hozzuk haza, hanem a napi életvitelhez kapcsolódó fogyasztást is itthon realizáljuk, gyerekeink is itthon készülnek a munkaerőpiacra. Mivel tehát az Ausztriában megkeresett bért itthon hasznosítjuk, itthon költjük el, ezzel növeljük a magyar GNI-t jövedelem oldalon, emellett pedig a GDP-t a magyarországi fogyasztás által. Ezért is hasznos a határmenti állások vállalása.

Mindezek kapcsán felmerült a kérdés, hogy vajon végbe fog-e menni egy olyan szintű magyar felzárkózás, amely a magyar munkavállalók visszatérését vagy helyben, Magyarországon maradását segíti. Az elkövetkező évtizedekben minderre bizonyára választ kapunk. A jövőnek azt kell segítenie, hogy egyre kevesebb ember vegyen vándorbotot a kezébe.

